

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“ВІЦЕБСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЁНІВЕРСІТЭТ ІМЯ П.М. МАШЭРАВА”

Факультэт філалагічны

Кафедра беларускага мовазнаўства

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

 Г.А. Арцямёнак

25.02.2019 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

 С.У. Нікалаенка

25.02.2019 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

ЭТНАЛІНГВІСТЫКА

для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках)

Складальнік: А.С. Дзядова

Разгледжаны і зацверджаны на пасяджэнні навукова-метадычнага савета 27.02.2019 г., пратакол № 3

УДК 811.161.3'242:39(075.8)
ББК 81.411.3я73+81.006.35я73
Э91

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.
Праатакол № 2 ад 19.12.2018 г.

Складальнік: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук
А.С. Дзядова

Р э ц е н з е н т ы :
кафедра педагогікі, псіхалогіі і прыватных методак ДУДАД
“Віцебскі абласны інстытут развіцця адукацыі”;
дацэнт кафедры агульнага і рускага мовазнаўства
ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук
Т.П. Слесарава

Этналінгвістыка для спецыяльнасці 1-21 05 01
Э91 Беларуская філалогія (па напрамках) : вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне / склад. А.С. Дзядова. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2019. – 178 с.

У вучэбна-метадычным комплексе, прызначаным для студэнтаў філалагічнага факультэта, змешчаны матэрыялы лекцый па курсе этналінгвістыкі. Распрацаваны змест практычных заняткаў у выглядзе пытанняў і заданняў па асобных тэмах, тэставыя заданні, метадычныя рэкамендацыі па этналінгвістычным аналізе тэксту, тэмы рэфератаў, спісы вучэбнай літаратуры і даведачных выданняў. Дадзенае выданне можа быць выкарыстана настаўнікамі ў працэсе выкладання беларускай мовы і правядзення факультатывых заняткаў у агульнаадукацыйных установах.

УДК 811.161.3'242:39(075.8)
ББК 81.411.3я73+81.006.35я73

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2019

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	5
ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА	6
I. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	8
Модуль 1. Мова. Этнас. Культура	8
Тэма 1. Уводзіны. Этналінгвістыка як навука	8
Тэма 2. Этнас і мова	16
Тэма 3. Мова і культура	34
Тэма 4. Этнасемантыка	41
Тэма 5. Моўная карціна свету і культура	50
Тэма 6. Нацыянальна-культурная спецыфіка мовы мастацкага тэксту	59
Тэма 7. Тапанімічныя і этнанімічныя назвы як адлюстраванне духоўнай культуры народа	68
Модуль 2. Этнафразеалогія	75
Тэма 8. Фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі як крыніцы нацыянальна-культурнай інфармацыі	75
Тэма 9. Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагічных адзінак	82
Тэма 10. Нацыянальна-культурная спецыфіка парэміялагічных адзінак	93
Тэма 11. Этналінгвістыка і фальклор	107
Тэма 12. Этналінгвістычная лексікаграфія	114
II. ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	122
Модуль 1. Мова. Этнас. Культура	122
Тэма 1. Уводзіны. Этналінгвістыка як навука	122
Тэма 2. Этнас і мова	123
Тэма 3. Мова і культура	124
Тэма 4. Этнасемантыка	126
Тэма 5. Моўная карціна свету і культура	128
Тэма 6. Нацыянальна-культурная спецыфіка мовы мастацкага тэксту	130
Модуль 2. Этнафразеалогія	132
Тэма 7. Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагічных адзінак	132
Тэма 8. Нацыянальна-культурная спецыфіка парэміялагічных адзінак	134
Тэма 9. Этнас і моўны этыкет	135
Тэма 10. Этналінгвістыка і фальклор	136

III. РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ	138
Тэмы для кантролю за самастойнай працай студэнтаў	138
Комплексны тэст	140
IV. ИНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	146
Метадычныя рэкамендацыі па этналінгвістычным аналізе тэксту	146
Тэксты для этналінгвістычнага аналізу	151
Метадычныя каментарыі да тэмы “Этнас і мова”	161
Метадычныя каментарыі да тэмы “Этнас і моўны этыкет”	161
Тэмы рэфератаў	166
Пытанні да заліку	166
Літаратура	168

ПРАДМОВА

У айчыннай лінгвістыцы канец XX – пачатак XXI ст. характарызуецца значнымі зменамі і новымі напрамкамі ў вывучэнні мовы на самых розных узроўнях. Сёння адным з даволі цікавых і перспектыўных напрамкаў з’яўляецца этналінгвістыка, аб’ектам даследавання якой выступаюць моўныя адзінкі (найперш лексічныя, фразеалагічныя, парэміялагічныя), значэнне якіх звязана з апісаннем нацыянальнай карціны свету пэўнага народа, яго светапоглядам і духоўнай культурай – абрадамі, звычаямі, вераваннямі і ўяўленнямі людзей пра навакольнае асяроддзе, жывёльны і раслінны свет.

У структуру прапанаванага студэнтам вучэбна-метадычнага комплексу ўваходзяць чатыры раздзелы – тэарэтычны, практычны, інфармацыйна-метадычны і раздзел кантролю ведаў.

Распрацаваныя выкладчыкам матэрыялы лекцый у межах двух модуляў арыентуюць студэнтаў на ўсебаковае вывучэнне тэарэтычных пытанняў этналінгвістыкі, разгляд якіх падаецца з пазіцый апошніх дасягненняў мовазнаўчай навукі. Па кожнай тэме дадзена літаратура, у тым ліку найноўшыя навуковыя крыніцы, што, несумненна, будзе спрыяць арганізацыі самастойнай працы студэнтаў і іх навуковаму пошуку.

Заданні, змешчаныя ў практычным раздзеле, патрабуюць самастойнага тэарэтычнага асэнсавання тых ці іншых навуковых крыніц, а таксама этналінгвістычнай інтэрпрэтацыі моўных з’яў і фактаў. Комплексны тэст закранае амаль усе пытанні курса і ўяўляе сабой даволі эфектыўны спосаб праверкі ведаў студэнтаў.

У інфармацыйна-метадычным раздзеле студэнтам прапанаваны тэксты і метадычныя рэкамендацыі па этналінгвістычным аналізе. Распрацаваны тэмы рэфератаў, пытанні да заліку, а таксама спісы вучэбнай літаратуры і даведчаных выданняў.

Вучэбна-метадычны комплекс часткова ўтрымлівае ў сабе матэрыялы, распрацаваныя аўтарам у папярэднім выданні “Этналінгвістыка: метадычныя рэкамендацыі” (2013 г.). Электронны вучэбна-метадычны комплекс “Этналінгвістыка” размешчаны ў віртуальным навучальным асяроддзі “Moodle” ВДУ імя П.М. Машэрава па адрасе: <https://sdo.vsu.by/course/view.php?id=2197>.

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Сучасная канцэпцыя падрыхтоўкі спецыялістаў заснавана на сусветнай гуманістычнай тэндэнцыі захавання і развіцця нацыянальна-культурнай самабытнасці народаў, найважнейшым элементам якой выступае нацыянальная мова. Мэтай гуманітарнай, у прыватнасці, беларускамоўнай адукацыі студэнтаў з'яўляецца не толькі атрыманне глыбокіх лінгвістычных ведаў, але і знаёмства з нацыянальна-культурнай спецыфікай сучасных моў, у тым ліку і беларускай, асаблівасцямі іх функцыянавання ў сучасным грамадстве, а таксама выпрацоўка крытэрыяў разумення гістарычнай, нацыянальнай і агульначалавечай значнасці беларускай мовы, фарміраванне цікавасці да культурнай спадчыны беларусаў і пачуцця нацыянальнай годнасці.

Згодна з канцэпцыяй вучэбнага прадмета “Беларуская мова”, у сістэме агульнай сярэдняй адукацыі вывучэнне беларускай мовы грунтуецца на нацыянальна-культурнай аснове. Лінгвакультуралагічны падыход да выкладання беларускай мовы патрабуе сёння ад настаўніка-філолага ўсведамлення беларускай мовы як формы выражэння этнічнай культуры нашага народа, нацыянальна-культурнай спецыфікі беларускай мовы і з'яўляецца асновай фарміравання ў вучняў лінгвакультуралагічных кампетэнцый. У сувязі з гэтым засваенне этналінгвістыкі, скіраванай на разгляд этнічнага характару мовы, уяўляецца сёння асабліва важным і актуальным у сістэме філалагічнай падрыхтоўкі студэнтаў.

Змест курса “Этналінгвістыка” арыентуе будучых філолагаў, па-першае, на ўсведамленне мовы як феномена культуры і сродку яе спасціжэння, а таксама на выпрацоўку ўменняў карыстацца культуразнаўчымі звесткамі з мэтай забеспячэння паўнаважнасці камунікацыі; па-другое, на развіццё здольнасці да ўспрымання і ацэнкі этнакультурнага зместу моўных з'яў на літаратурным і дыялектным узроўнях. Вучэбная дысцыпліна цесна звязана з такімі дысцыплінамі, як “Сучасная беларуская мова”, “Беларуская дыялекталогія”, “Лінгвакультуралогія”, “Кагнітыўная лінгвістыка”.

Мэта выкладання дысцыпліны – засваенне студэнтамі узаемаадносін мовы і духоўнай культуры, а таксама этнакультурных і этнапсіхалагічных фактараў у функцыянаванні і эвалюцыі мовы.

Патрабаванні да засваення вучэбнай дысцыпліны. У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен сфарміраваць наступныя акадэмічныя кампетэнцыі :

ведаць:

- гісторыю ўзнікнення этналінгвістыкі як навукі, акрэсліваць месца айчыннай этналінгвістыкі ў кантэксце славістыкі;
- асаблівасці выкарыстання мовы ў розных моўных сітуацыях і ў розных этнасацыяльных групам;

умець:

- раскрываць этнічную функцыю мовы, этнічныя аспекты моўнай палітыкі і паказваць, як мова на розных этапах яе развіцця ўплывае на гісторыю народа, становішча таго ці іншага этнасу ў грамадстве;
- выяўляць узаемадзеянне мовы і традыцыйнай духоўнай культуры, ролю мовы ў культурна-гістарычнай пераемнасці грамадства;
- вызначаць і тлумачыць нацыянальна-культурную семантыку лексічных, фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, іх ролю ў стварэнні моўнай карціны свету;
- аналізаваць спецыфіку нацыянальна-культурнага кампанента мовы ў мастацкіх і фальклорных тэкстах;

валодаць:

- навыкамі этналінгвістычнай інтэрпрэтацыі моўных фактаў;
- навыкамі этналінгвістычнага аналізу тэксту.

На вывучэнне дысцыпліны на дзённай форме атрымання адукацыі па спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках) вучэбным планам адводзіцца 70 гадзін, з іх 24 гадзіны лекцыйных заняткаў, 24 гадзіны практычных, 4 гадзіны КСР. Дысцыпліна вывучаецца студэнтамі на працягу 2 семестра. Форма кантролю – залік.

І. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Модуль 1. Мова. Этнос. Культура

Тэма 1. Уводзіны. Этналінгвістыка як навука

Пытанні:

1. Паняцце парадыгмы навуковых ведаў. Асноўныя навуковыя парадыгмы вывучэння мовы. Антрапацэнтрызм як галоўны прынцып сучаснай лінгвістыкі.

2. Этналінгвістыка як комплексная навуковая дысцыпліна, яе мэта і задачы. Прадмет і аб'ект этналінгвістычных даследаванняў.

3. З гісторыі ўзнікнення этналінгвістыкі. Беларуская этналінгвістыка ў кантэксце славістыкі.

Літаратура

Асноўная

1. Герд, А.С. Введение в этнолингвистику : Учеб. пособ. /А.С. Герд. – Спб. 1995.

2. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику : учеб. пособие : [для филологов] / В.А. Маслова. – 9-е изд., стер. – Москва, 2018.

3. Маслова, В. А. Коды лингвокультуры : учеб. пособие / В.А. Маслова, М.В. Пименова. – 3-е изд., стер. – Москва, 2018.

4. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.А. Маслова ; отв. ред. У.М. Бахтикиреева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2018.

5. Маслова, В. А. Основы современной лингвистики : курс лекций : учеб. пособие для студентов второй ступени (магистратура) учреждений высш. образования по специальности “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание”. – Витебск, 2018.

6. Руденко, Е.Н. Этнолингвистика без границ. Введение в лингвистическую антропологию : пособие / Е.Н. Руденко. – Минск, 2014.

Дадатковая

7. Антропаў, М. Беларуская этналінгвістыка паміж Масквой і Люблінам / М.Антропаў // “Мова – Літаратура – Культура”: матэр. V Міжнар. нав. канф. (да 80-годдзя праф. Л.М.Шакуна), Мінск, 16-17 лістапада 2006 года.– Мінск, 2007. – С.143.

8. Бартміньски, Е. Некоторые спорные проблемы этнолингвистики / Е. Бартміньски // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: Матер. Междунар. науч. конф., Минск, 2-4 ноября 2000 г. – Минск, 2001. – С. 16-21.

9. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист.– М.,1974.

10. Бодуэн де Куртэнэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А. Бодуэн де Куртэнэ. – М., 1963, т. 2.

11. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М., 1984.

12. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М., 1987.

13. Кубрякова, Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века / Е.С.Кубрякова // Язык и наука конца 20 века.– М., 1995.
14. Кун, Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М., 1977.
15. Маслова, В.А.Современные лингвистические направления / В.А.Маслова.– Витебск, 2003.
16. Рахилина, Е.В. О концептуальном анализе в лексикографии А. Вежбицкой / Е.В. Рахилина // Язык и когнитивная деятельность.– М., 1989. – С.50.
17. Садоўская, А.М. Беларуская этналінгвістыка ў кантэксце славістыкі / А.Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы – Мінск, 2004. – Вып. 3. – С. 94-102.
18. Садоўская, А.М. Этналінгвістыка як навука. Задачы і мэты, аб’ект і прадмет этналінгвістычнага даследавання / А.Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. – Мінск, 2008. – Вып. 7. – С. 149-155.
19. Серио, П. В поисках четвертой парадигмы / П. Серио // Философия языка: в границах и вне границ. Вып. 1. – Харьков, 1993.– С.52.
20. Степанов, Ю.С. Вступительная статья / Ю.С. Степанов // Э. Бенвенист. Общая лингвистика.– М., 1974. – С. 15.
21. Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса / Н.И. Толстой // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Л., 1982.
22. Толстой, Н.И. Язык и культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. – 2-е изд., испр. – М., 1995.

1. Паняцце парадыгмы навуковых ведаў. Асноўныя навуковыя парадыгмы вывучэння мовы. Антрапацэнтрызм як галоўны прынцып сучаснай лінгвістыкі

Паняцце парадыгмы навуковых ведаў. Тэрмін “*парадыгма навуковых ведаў*” упершыню з’явіўся ў працах амерыканскага вучонага Т. Куна ў кнізе “Структура навуковых рэвалюцый” (1962 г.). На думку Т. Куна, парадыгма ўяўляе сабой нейкую сукупнасць ведаў і асаблівасці падыходу да аб’екта даследавання, у тым ліку і да мовы. *Навуковая парадыгма* – гэта “прызнаныя ўсімі навуковыя дасягненні, якія на працягу пэўнага часу даюць навуковай супольнасці мадэль пастаноўкі праблем і іх вырашэння” [14, с.11]. Вядома, што “ў лінгвістыцы парадыгмы не змяняюць адна адну, але накладваюцца паміж сабой і суіснуюць у адзін і той жа час, ігнаруючы адна адну” [14, с.11]. У сучаснай лінгвістыцы адсутнічае адназначны падыход да вылучэння парадыгмаў, змена якіх і складае гісторыю мовазнаўства. Даследчыкі называюць розную колькасць навуковых парадыгмаў на працягу развіцця лінгвістыкі. Так, Ю.М. Каравулаў называе гістарычную, псіхалагічную, сістэмна-структурную і сацыяльную парадыгмы [12]. А.С. Кубракова выступае, напрыклад, за чатыры вядучыя парадыгмы – традыцыйную, генератыўную, кагнітыўную і камунікатыўную [13]. В.А. Маслава схільная бачыць толькі тры

навуковыя парадыгмы – параўнальна-гістарычную, сістэмна-структурную і антрапацэнтрычную.

Асноўныя навуковыя парадыгмы вывучэння мовы. *Параўнальна-гістарычная парадыгма* з’явілася першай навуковай парадыгмай у лінгвістыцы, бо параўнальна-гістарычны метадаў быў першым спецыяльным метадам даследавання мовы. Гэта парадыгма была вядучай у мовазнаўчых працах XIX ст.

Сістэмна-структурная парадыгма арыентуе даследчыка на прадмет, рэч, імя, таму ў цэнтры ўвагі знаходзіцца слова. Нават у III тысячагоддзі мова даследуецца і будзе даследавацца ў межах гэтай парадыгмы, бо колькасць яе паслядоўнікаў усё яшчэ даволі значная. У рэчышчы гэтай парадыгмы па-ранейшаму складаюцца падручнікі і акадэмічныя граматыкі, распрацоўваюцца рознага кшталту даведачныя выданні. На думку В.А. Маславай, “фундаментальныя даследаванні, выкананыя ў межах гэтай парадыгмы, з’яўляюцца найкаштоўнейшай крыніцай звестак не толькі для сучасных вучоных, але і для будучых пакаленняў лінгвістаў, якія працуюць ужо ў іншых парадыгмах” [15, с.7].

Антрапацэнтрычная парадыгма – гэта пераключэнне інтарэсаў даследчыка з аб’екта пазнання на суб’ект, г.зн. аналіз чалавека ў мове і мовы ў чалавеку, паколькі, па словах І. А. Бадуэна дэ Куртэнэ, “мова існуе толькі ў індывідуальных мазгах, толькі ў душы, толькі ў псіхіцы індывідаў ці асобін, якія складаюць дадзеную моўную супольнасць”.¹ Адносна назвы гэтай парадыгмы ў навукоўцаў няма адзінства думак. Многія вучоныя (А.С.Кубракова, В.М.Тэлія, Р.М.Фрумкіна і інш.) называюць згаданую сучасную парадыгму кагнітыўнай. Аднак наўрад ці можна з гэтым пагадзіцца, бо кагнітыўная лінгвістыка – гэта толькі частка праблемы “чалавек і мова”. Тэрмін “антрапацэнтрычная парадыгма”, думаецца, больш удалы, бо дазваляе ахапіць не толькі кагнітыўную лінгвістыку, але і лінгвакультуралогію, камунікатыўную лінгвістыку, этналінгвістыку, у цэнтры якіх таксама знаходзіцца чалавек.

Антрапацэнтрызм як галоўны прынцып сучаснай лінгвістыкі. *Ідэя антрапацэнтрычнасці мовы* – вядучая ў сучаснай лінгвістыцы. У наш час мэтай лінгвістычных даследаванняў з’яўляецца ўжо не проста выяўленне і апісанне розных узроўняў моўнай сістэмы, што прадугледжвае т. зв. сістэмацэнтрычны падыход да моўных з’яў, які сфарміраваўся яшчэ ў працах І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ і Ф. дэ Сасюра і быў даволі “папулярным” у XX ст. Згодна з гэтым падыходам, “мова ёсць нейкая амаль незалежная ад нас

функцыянуючая сістэма. Лінгвіст вывучае яе законы, носьбіт мовы ім падпарадкоўваецца” [16, с. 50]. Аднак зараз ужо ўяўляецца немагчымым вывучэнне мовы без модусу яе існавання – чалавека. А гэта і ёсць антрапацэнтрызм. Антрапацэнтрычная парадыгма прадугледжвае перанясенне ў цэнтр даследаванняў чалавечага фактару ў мове і моўнага фактару ў чалавеку (нагадаем, што антрапалогія – гэта комплексная навуковая дысцыпліна, якая даследуе чалавека).

Якім жа чынам ішло фарміраванне названай вышэй парадыгмы? Антрапацэнтрычна арыентаваная лінгвістыка нарадзілася не на пустым месцы. Антрапалагічны кірунак у вывучэнні мовы, мабыць, прысутнічаў яшчэ ў самых старажытных вучэннях пра мову. Што да XIX ст., то ўжо В. фон Гумбальт бачыў у мове “орган унутранага быцця чалавека”, выразніка “духу народа” і даў азначэнне мовы як “свету, які ляжыць паміж светам знешніх з’яў і ўнутраным светам чалавека” [11, с. 304]. В. фон Гумбальт справядліва лічыў, што для разумення сутнасці мовы неабходна вывучаць яе ў цеснай сувязі з духоўнай культурай. Гэтым тлумачыцца яго пастаянны зварот да “народнага духу”, выражэнне якога ён бачыў у сукупнасці інтэлектуальных і культурных каштоўнасцей народа.

Заўважым, што французскі лінгвіст Э. Бенвеніст адну з частак сваёй працы “Агульная лінгвістыка” назваў “Чалавек у мове”. А ў 70-я гады мінулага стагоддзя рускі лінгвіст Ю.С. Сцяпанавіч выказаўся пра антрапацэнтрызм як галоўны прынцып сучаснай лінгвістыкі так: “... мова створана па мерках чалавека, і гэты машаб адлюстраваны ў самой арганізацыі мовы; у адпаведнасці з ім мова і павінна вывучацца. Таму ў сваім галоўным ствале лінгвістыка заўсёды будзе навукай пра мову ў чалавеку і пра чалавека ў мове, навукай гуманітарнай, словам, такой, якой мы яе знаходзім у кнізе Бенвеніста” [20, с. 15]. Тэндэнцыю да антрапацэнтрызму ў 80-я гады падтрымаў У.А. Звегінцаў.

Перамогай антрапацэнтрызму можна лічыць 90-я гады XX ст., калі ён быў прызнаны галоўным прынцыпам лінгвістыкі, а сама ідэя антрапацэнтрычнасці мовы стала агульнапрызнанай сярод даследчыкаў. Антрапацэнтрычны погляд на мову прывёў да пашырэння галіны лінгвістычных даследаванняў. Дзякуючы ідэям антрапацэнтрычнасці, абсяг мовазнаўчых прац значна пашырыўся. Больш за тое, у апошнія дзесяцігоддзі выразна адзначаецца пераход да “антрапалагічнай” лінгвістыкі. Нагадаем, што тэрмін “антрапалагічная лінгвістыка” ўзнік яшчэ ў ЗША для абазначэння этналінгвістычнай праблематыкі ў яе шырокім значэнні, якая ставіць за мэту вывучэнне мовы ў цеснай сувязі з чалавекам, яго свядомасцю і мысленнем. Сярод шматлікіх “антрапалагічных” праблем выдзяляюцца найперш такія, як мова і духоўная дзейнасць чалавека, мова і пазнанне, мова і культура.

Антрапацэнтрычная парадыгма ставіць на першае месца чалавека, а мова з'яўляецца адной з яго галоўных характарыстык.

Такім чынам, сёння дастаткова выразна праявіла сябе тэндэнцыя, якая назіраецца ў развіцці гуманітарных навук апошніх гадоў – імкненне да комплекснага падыходу ў вывучэнні грамадства, культуры і чалавека.

Новымі лінгвістычнымі напрамкамі ў апошнія дзесяцігоддзі можна лічыць *псіхалінгвістыку* і *этналінгвістыку*, *сацыялінгвістыку*, *лінгвакультуралогію*, *лінгвакраізнаўства*, *камунікатыўную* і *кагнітыўную лінгвістыку*, *лінгвістыку тэксту*, якія ўзніклі ў межах разгледжанай вышэй парадыгмы. Іншымі словамі кажучы, прадметам даследавання ў сучаснай лінгвістыцы сталі такія бакі мовы, якія раней лічыліся нелінгвістычнымі.

2. Этналінгвістыка як комплексная навуковая дысцыпліна, яе мэта і задачы. Прадмет і аб'ект этналінгвістычных даследаванняў

На сучасным этапе развіцця мовазнаўства надзвычай востра стаіць пытанне пра лінгвістыку будучага. Як прыгадвалася вышэй, апошнім часам заўважаецца прыкметнае перамяшчэнне інтарэсаў навуковых даследаванняў з фармальнай структуры мовы на яе ўнутраны змест, гісторыка-культурную і сацыякультурную функцыі. У сувязі з гэтым узнікаюць новыя міждысцыплінарныя навуковыя кірункі і даследчыцкія метадыкі. Сутнасць антрапацэнтрычнай парадыгмы даволі выразна прадстаўлена ў этналінгвістычных даследаваннях.

Этналінгвістыка (ад грэч. *éthnos* ‘народ’ і франц. *linguistique* ‘навука пра мову’) – адносна новы напрамак у мовазнаўстве, які вывучае мову ў яе адносінах да культуры, народа, а таксама ўзаемадзеянне этнакультурных і этнапсіхалагічных фактараў у функцыянаванні і эвалюцыі мовы. У шырокім разуменні *этналінгвістыка* разглядаецца як комплексная дысцыпліна, якая вывучае ўвесь “план зместу” культуры, народнай псіхалогіі і міфалогіі. Па словах М.І.Талстога, “этналінгвістыка ёсць галіна мовазнаўства, якая накіроўвае даследчыка на разгляд суадносін і сувязей мовы і духоўнай культуры, мовы і народнага менталітэту, мовы і народнай творчасці” [21, с.182].

Этналінгвістыка – адзін найбольш новых, цікавых і перспектыўных напрамкаў сучаснай лінгвістыкі – інтэгруе ў сабе мовазнаўства, этнаграфію і фалькларыстыку. Дзякуючы намаганням М.І. Талстога (а лінгвістычны дыяпазон яго даследаванняў надзвычай шырокі, паколькі даследчык займаўся комплексным вывучэннем

традыцыйнай духоўнай культуры славянскіх народаў і рэканструкцыяй старажытнай славянскай культуры па дадзеных мовы, фальклору, абраднасці, вераванняў і міфалогіі, засяродзіўшы асноўную ўвагу на культуры паўднёвых славян і ўкраінска-беларускага Палесся), сёння можна казаць пра цэлую этналінгвістычную школу, якая вырашае такія сур'ёзныя задачы, як стварэнне этналінгвістычных слоўнікаў і атласа духоўнай культуры Палесся (да гэтай працы ў час этналінгвістычных экспедыцый на Палессе было прыцягнута з пачатку 80-х гадоў XX ст. шырокае кола лінгвістаў – ад вядомых вучоных да студэнтаў – на чале з М.І.Талстым).

Мэта этналінгвістыкі – семантычная рэканструкцыя традыцыйнай карціны свету, светапогляду і сістэмы каштоўнасцей пэўнага народа. Этналінгвістыка разглядае адлюстраванне народнай культуры, творчасці, псіхалогіі і народнага менталітэту ў мове.

Задачамі этналінгвістыкі з'яўляецца аналіз выкарыстання мовы ў розных моўных сітуацыях у розных этнасацыяльных групах, а таксама вывучэнне мовы ў кантэксце традыцыйнай народнай культуры. Этналінгвістыка займаецца семантычнай рэканструкцыяй “нацыянальнай карціны свету” і сістэмы каштоўнасцей пэўнага этнасу.

Прадмет этналінгвістыкі – мова ў яе суадносінах з этнасам. Гэтая дысцыпліна не апісвае фанемы, марфемы, сказы, не адкрывае новыя заканамернасці ў мове. У этналінгвістыцы катэгорыі і факты мовы, тэксты на той ці іншай мове выкарыстоўваюцца толькі як сродак для больш глыбокага пранікнення ва ўласнаэтнічныя працэсы.

Аб'ектам этналінгвістыкі з'яўляюцца ўсе бакі мовы як у яе вуснай форме (дыялекты, фальклор, прастамоўе, літаратурная мова), так і разнастайныя пісьмовыя тэксты (найперш арыгінальныя і перакладныя мастацкія творы). У якасці аб'екта вывучэння выступае не толькі мова, але і іншыя формы, у якіх выражае сябе калектыўная свядомасць, народны менталітэт, нацыянальная карціна свету, характэрная для таго ці іншага этнасу, – г. зн. уся народная духоўная культура, усе яе віды, жанры і формы – *вербальныя* (лексіка і фразеалогія, парэміялогія, фальклорныя тэксты), *акцыянальныя* (абрады), *ментальныя* (вераванні).

Этналінгвістыка цесна звязана з такімі прыватнымі лінгвістычнымі дысцыплінамі, як дыялекталогія і анамастыка (бо выкарыстоўвае набыткі і дасягненні гэтых раздзелаў мовазнаўства), з іншымі сучаснымі гуманітарнымі дысцыплінамі – этналогіяй (навукай пра народ), этнаграфіяй, міфалогіяй, сацыялінгвістыкай і інш., абіраючыся на іх дасягненні.

Шэраг навуковых прац апошніх гадоў сведчыць пра тое, што на сучасным этапе вельмі актыўна развіваецца шырокі комплексны напрамак этналінгвістычных даследаванняў. Сёння ў межах этналінгвістыкі як комплекснай дысцыпліны вылучаюцца асобныя кірункі: *этнасемантыка, этнапсіхалінгвістыка, лінгвакультуралогія, лінгвакраіназнаўства*. Э. Бенвеніст некалі пісаў, што “на падставе трыяды – мова, культура, чалавечая асоба – магла б быць складзена іншая лінгвістыка” [9, с. 45].

Яшчэ ў 70-я гады ХХ ст. як самастойны навуковы напрамак на стыку лінгвістыкі і культуралогіі ўзнікла *лінгвакультуралогія*, якая даследуе розныя “праяўленні культуры народа, што адлюстраваліся і замацаваліся ў мове” [15, с. 28]. Лінгвакультуралогія вывучае мову як “феномен культуры”. Сёння гэтая дысцыпліна ўяўляе не проста “гібрыд” ці “часовы саюз” лінгвістыкі і культуралогіі – гэта міждысцыплінарная навуковая галіна, самастойная па сваіх мэтах, задачах, метадах і аб’ектах даследавання. Між тым, этналінгвістыка і лінгвакультуралогія не з’яўляюцца прынцыпова рознымі навукамі, паколькі яны маюць аднолькавы аб’ект і прадмет вывучэння – мову народа як праўленне яго культуры і светапогляду. Этналінгвістыка і лінгвакультуралогія суадносяцца паміж сабой так, як прыватнае і агульнае мовазнаўства.

Лінгвакраіназнаўства – гэта такі напрамак у мовазнаўстве, які спалучае ў сабе элементы лінгвістыкі (раскрыццё семантыкі моўных адзінак) з элементамі краіназнаўства (вывучэнне рэалій краіны праз словы, якія іх абазначаюць). Лінгвакраіназнаўства разглядаецца многімі даследчыкамі як прыватнае адгалінаванне сацыялінгвістыкі – шматаспектнай навукі аб мове і грамадстве.

3. 3 гісторыі ўзнікнення этналінгвістыкі. Беларускае этналінгвістыка ў кантэксце славістыкі

3 гісторыі ўзнікнення этналінгвістыкі. Як самастойны напрамак этналінгвістыка нарадзілася ў межах этнаграфіі на мяжы ХІХ-ХХ стст., атрымаўшы даволі шырокае развіццё ў мовазнаўстве ЗША з 70-х гадоў ХІХ ст. у сувязі з інтэнсіўным вывучэннем шматлікіх індзейскіх плямёнаў Паўночнай, а затым Цэнтральнай Амерыкі. Аднак першапачаткова асноўная ўвага надзялялася ўласна этнаграфічнаму матэрыялу.

Трэба адзначыць, што гісторыкі мовы асобныя этналінгвістычныя ідэі знаходзяць яшчэ ў працах нямецкага вучонага В. фон Гумбальта ў пачатку ХІХ ст., які разглядаў мову як непарыўны творчы працэс, дзейнасць чалавечага духу. Аднак этналінгвістыка як напрамак і пэўны падыход да мовы праз прызму яе духоўнай

культуры ўзнікла ў першай трэці XX ст. і была звязана з імёнамі амерыканскіх вучоных, этнографіў і лінгвістаў *Ф. Боаса* і яго вучняў *Э. Сэпіра* і *Б. Уорфа*, якія займаліся вывучэннем культуры амерыканскіх індзейцаў, а таксама іх моў, пазбаўленых пісьмовай традыцыі. Адною з галоўных была праблема генетычнай роднасці моў амерыканскіх індзейцаў. Э.Сэпір сцвярджаў, што мову нельга лічыць “чыста ўмоўнай сістэмай гукавых сімвалаў”. Намаганні гэтых вучоных былі засяроджаны на выпрацоўцы сваёй, не падобнай да еўрапейскай метадыкі апісання моў, мыслення, тутэйшай культуры і ўсіх формаў яе праяўлення. Тэрмін *этналінгвістыка* ў працах амерыканскіх вучоных замяняўся часам тэрмінамі *антрапалінгвістыка*, *этнасемантыка* і інш.

У XIX ст., дзякуючы ідэям В. фон Гумбальта, Э. Сэпіра і Б. Уорфа, этналінгвістыка атрымала навуковы статус. Для яе вытокаў у Расіі стаялі такія вучоныя, як А. Афанасьеў, Ф. Буслаеў, А. Патабня, А. Шахматаў, Д. Зяленін, Б. Ларын і інш. У другой палавіне XX ст. у былым СССР узнікла некалькі навуковых цэнтраў пад кіраўніцтвам вучоных В.Н. Топарава, В.В. Іванова, маскоўская школа этналінгвістыкі М.І. Талстога.

Сваё “другое дыханне” этналінгвістыка атрымала ў канцы XX ст., дзякуючы плённай навуковай дзейнасці такіх мовазнаўцаў, як М. Талстой, С.М. Талстая, С.Я. Нікіціна і інш. У сярэдзіне 70-х гадоў этналінгвістычныя даследаванні былі распачаты ў Інстытуце славяназнаўства і балканістыкі ў Маскве. Тэарэтычныя палажэнні, метады і задачы сучаснай славянскай этналінгвістыкі як комплекснай дысцыпліны, што вывучае мову ў кантэксце культуры і традыцыйную духоўную культуру праз прызму мовы, былі сфармуляваны ў працах названых вышэй вучоных (напрыклад: *Толстой Н.И. Язык и культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике, 1995 г.*). Славянская этналінгвістыка адрозніваецца ад раманскай этналінгвістыкі, арганічна ўпісанай ў лінгвістычную геаграфію, а таксама ад амерыканскай, звязанай з традыцыямі даследавання прымітыўных культур і моў амерыканскіх індзейцаў.

Беларуская этналінгвістыка ў кантэксце славістыкі. Славянская этналінгвістыка развівае ідэі В. фон Гумбальта, А.А. Патабні і іншых вучоных. На сучасным этапе яе развіцця выразна вылучаюцца два асноўныя напрамкі, ці *дзе этналінгвістычныя школы – маскоўская і польская (люблінская)*. Маскоўская этналінгвістычная школа, заснаваная М.І. Талстым, склалася ў Інстытуце славяназнаўства і балканістыкі былой АН СССР (сёння Інстытут славяназнаўства РАН) і вядзе свой пачатак з сярэдзіны 70-х – пачатку 80-х гадоў XX ст., калі шырока распачаліся этналінгвістычныя экспедыцыі на Палессе на чале з М.І. Талстым, па

выніках якіх быў выдадзены “Полесский этнолингвистический сборник” (1983 г.). На жаль, далейшае этналінгвістычнае вывучэнне Палесся спыніла аварыя на Чарнобыльскай АЭС у 1986 г. Тое, як ажыццяўляюцца на практыцы тэарэтычныя прынцыпы і падыходы, сфармуляваныя М.І. Талстым і С.М. Талстой, ілюструюць шматлікія выданні маскоўскай этналінгвістычнай школы, у тым ліку этналінгвістычны слоўнік “Славянские древности” ў 5-ці тамах (1995-2012 гг.), энцыклапедычны слоўнік “Славянская мифология”, зборнікі серыі “Славянский и балканский фольклор” і інш.

Як адзначае М.П. Антропаў, “сучасную беларускую этналінгвістыку адрознівае ад суседніх, як падаецца, адсутнасць адзінага, няхай і разгалінаванага, але цалкам гамагеннага навуковага рэчышча, такога, як маніфестуюць на прамакі маскоўскай і люблінскай этналінгвістычных школ” [7, с. 143]. Сёння беларуская этналінгвістыка ўяўляе сабой, хутчэй, кангламерат ідэй, якія распрацоўваюцца мовазнаўцамі ў розных навуковых цэнтрах краіны, найперш ва ўніверсітэтах. Так, з маскоўскім напрамкам айчынныя этналінгвістычныя даследаванні збліжаюць т. зв. “этымалагічная” і “дыялекталагічная” галіны (В.У. Мартынаў, А.Я. Супрун, Г.А. Цыхун, М.П. Антропаў). Сёння ў межах айчыннай этналінгвістыкі даволі паспяхова развіваецца такі ў пэўнай ступені “ўласнабеларускі” напрамак, як *этнафразеалогія*, які вывучае ўстойлівыя спалучэнні слоў у этнакультурным аспекце (У.І. Коваль, В.А. Ляшчынская, А.Л. Садоўская, А.У. Даніч, А.С.Дзядова). Сур’ёзныя вынікі звязаны з даследаваннямі ў сферах этналінгвістыкі і фальклору, этналінгвістыкі і міфалогіі (Т.В. Валодзіна, У.А. Васілевіч, У.І. Коваль і інш.).

Тэма 2. Этнас і мова

Пытанні:

1. Мова і этнічныя супольнасці. Этнічная функцыя мовы. Менталітэт народа і родная мова.
2. Этнічныя аспекты моўнай палітыкі.
3. Глобалізацыя культуры ў сучасным свеце і звязаныя з ёю моўныя працэсы.
4. Сучасныя праблемы моўнага жыцця і этнічнай самасвядомасці насельніцтва Беларусі.

Літаратура

Асноўная

1. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.А. Маслова ; отв. ред. У.М. Бахтикиреева. - 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2018.

2. Мікуліч, Т.М. Мова і этнічная самасвядомасць / Т.М. Мікуліч. – Мінск, 1996.
3. Руденко, Е.Н. Этнолінгвістыка без граніц. Введение в лингвистическую антропологию : пособие / Е.Н. Руденко. – Минск, 2014.

Дадатковая

4. Арцямёнак, Г.А. Беларуская мова як этнакультурны феномен у гісторыі і сучаснасці / Г.А. Арцямёнак // Восточнославянские языки в европейском языковом контексте / под ред. Е.Е. Иванова. – Могилев, 2007. – С. 97-101.
5. Вабішчэвіч, В.В. Мова як кампанент нацыянальнай самасвядомасці / В.В. Вабішчэвіч // Роднае слова. – 1997. – № 3. – С. 3-10.
6. Исаев, М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов / М.И. Исаев. – 3-е изд. – М., 2003.
7. Мароз, В.К. Родная мова – бацькоўскае слоўца – матчына душа / В.К. Мароз // Роднае слова. – 2018. – №1. – С.37-39.
8. Міхневіч, А.Я. Родная мова / А.Я. Міхневіч // Беларуская мова : Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – С. 458.
9. Хроленко, А.Т. Теория языка: Учеб.пос. / А.Т. Хроленко. – М., 2004. – С 229 - 232; 302-319.
10. Шакун, Л.М. Мова як фактар нацыянальнай самасвядомасці народа / Л.М. Шакун // Карані роднай мовы: Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы. – Мінск, 2001. – С. 94-98.

1. Мова і этнічныя супольнасці. Этнічная функцыя мовы. Менталітэт народа і родная мова

*Язык есть исповедь народа;
в нем слышится его природа, его душа и быт родной*

П. Вяземский

Мова і этнічныя супольнасці. Як вядома, мова служыць не толькі сродкам выражэння думкі і мэтам камунікацыі, але і з’яўляецца істотным кампанентам духоўнай культуры народа. Ф. Багушэвіч некалі пісаў, што “мова – адзежа душы народа, самы дарагі яго скарб”. Апрача таго, як катэгорыя грамадская, яна з’яўляецца неабходнай умовай існавання любога этнічнага калектыву і важным кансалідуемым элементам любога грамадства.

Этнас (ад грэч. *ethnos* ‘племя, народ’), паводле М. Ісаева, гэта ўстойлівая сукупнасць людзей, якая склалася на пэўнай тэрыторыі, валодае агульнымі рысамі і асаблівасцямі культуры (уключаючы мову), псіхалагічнага складу і самасвядомасці. Асноўнымі прыкметамі этнасу з’яўляюцца наступныя яго рысы: біялагічныя, геаграфічныя, культурныя, псіхалагічныя, сацыяльныя. Заўважым, што асобныя этнічныя прыкметы сярод пералічаных вышэй могуць быць не ўласцівыя таму ці іншаму этнасу. Такім чынам, этнас уяўляе сабой адзінства біялагічнага і сацыяльнага (з перавагай апошняга). Этнас – гэта тое, што аб’ядноўвае людзей найперш знутры – культурна і ду-

хоўна: мова, народнае мастацтва, звычаі, абрады, традыцыі, нормы паводзін, звычкі, г.зн. такія кампаненты культуры, якія перадаюцца з пакалення ў пакаленне, утвараючы ў выніку этнічную культуру.

Этнічная функцыя мовы. Народ і мова існуюць у непарыўным адзінстве. Як заўважаў І.І. Сразнеўскі ў сваёй працы “Думкі пра гісторыю рускай мовы” (1959 г.), “народ і мова адно без другога прадстаўлены быць не могуць”. Менавіта таму назва народа і назва яго мовы супадаюць. Мяркуюць, што сярод чатырох складнікаў нацыянальнай свядомасці – этнічнай, культурнай, моўнай і рэлігійнай – дамінантнай з’яўляецца *моўная*. На працягу стагоддзяў народы могуць змяняць сваё месца жыхарства, норавы, звычаі, рэлігію – усё, акрамя мовы. Мова – гэта крыніца культуры народа, гарантыя яго цэласнасці, адна з найважнейшых прыкмет нацыі; гэта тое, што аб’ядноўвае народ у нацыю, гэта ўсведамленне свайго этнічнага “я” ў агульнай супольнасці людзей.

Аднак сітуацыя “адна мова – адзін народ” тыповая, хутчэй, у ідэале, чым на практыцы. Этнічная і моўная карта свету далёка не заўсёды супадаюць. Іншымі словамі, паралелізм паміж этнічнай і моўнай агульнасцю існуе не заўсёды. Нярэдка адна нацыя карыстаецца не адной, а некалькімі мовамі. Напрыклад, на тэрыторыі сучаснай Швейцарыі, якая з’яўляецца дзяржавай швейцарскай нацыі, суіснуюць чатыры мовы – нямецкая, французская, італьянская і рэтараманская. Дзве мовы – англійскую і ірландскую – выкарыстоўваюць ірландцы. На дзвюх фіна-ўгорскіх мовах, якія вельмі адрозніваюцца паміж сабой (макшанскай і эрзянскай) размаўляе мардоўская нацыя. Між тым, у сучасным свеце шырока распаўсюджана і асіметрыя іншага характару, калі адна мова выкарыстоўваецца некалькімі народамі. Так, на англійскай мове размаўляюць англічане, амерыканцы, канадцы, аўстралійцы, жыхары Паўднёвай Афрыкі (амаль у 20-ці краінах Афрыкі англійская мова прызнана ў якасці афіцыйнай) і інш. Яна з’яўляецца таксама другой афіцыйнай мовай Індыі (пасля хіндзі). Трэба адзначыць, што адна і тая ж мова, абслугоўваючы розныя этнічныя супольнасці, набывае спецыфічныя рысы, якія дазваляюць гаварыць пра варыянты мовы, здольныя ў перспектыве ператварацца ў блізкія, але розныя мовы (напрыклад, амерыканскі, аўстралійскі варыянты англійскай мовы; бразільскі варыянт партугальскай мовы; на нямецкай мове гавораць сёння немцы і аўстрыйцы).

Этнічная функцыя мовы выражаецца ў яе здольнасці быць сімвалам нацыі, кансалідаваць народ і адрозніваць яго ад іншых этнасаў. Мова адыгрывае ролю этнічнага сімвала. Этнічная функцыя мовы з’яўляецца ў пэўным сэнсе сімвалічнай, бо яна ствараецца не ўжываннем мовы, а адносінамі людзей да яе. Ва ўсіх народаў пачуццё

роднай мовы цесна звязана з пачуццём патрыятызму і нацыянальнай свядомасці. Нагадаем, што яшчэ Ф. Скарына ў прадмовах да асобных кніг Бібліі выказваў патрыятычныя ідэі, прычым патрыятызм для яго быў не проста абстрактнай любоўю да Радзімы, а найперш любоўю да народа як носбіта “рускаго языка”.

Мова як кампанент нацыянальнай самасвядомасці.
Этнічная самасвядомасць – гэта сістэма ўяўленняў этнасу аб сваіх характэрных асаблівасцях, якія вылучаюць яго сярод іншых аналагічных утварэнняў, веданне і разуменне традыцый, культуры, мовы, нацыянальных інтарэсаў і ідэалаў. Этнічная самасвядомасць з’яўляецца адной з самых важных характарыстык нацыі і адыгрывае ў яе лёсе істотную ролю. Яна складаецца з наступных асноўных кампанентаў: этнічнай самаідэнтыфікацыі; уяўленняў аб агульнасці паходжання прадстаўнікоў этнасу, яго адзіным гістарычным мінулым; уяўленняў аб тыповых рысах сваёй супольнасці; усведамлення этнічных інтарэсаў. Галоўным з іх выступае этнічная ідэнтыфікацыя, што азначае ўсведамленне індывідам сваёй прыналежнасці да канкрэтнага народа. Апрача таго, вельмі важным складнікам у структуры этнічнай самасвядомасці з’яўляецца ўсведамленне сваёй роднай мовы не толькі як сродку зносін, але і як адной з формаў ментальнасці этнасу.

Мова – самая важная адзнака любой нацыі. Пераважная арыентацыя культуры этнасу на ўласную моўную аснову – істотная характарыстыка жыцця этнічных супольнасцей. Большасць еўрапейскіх нацый у аснове самаідэнтыфікацыі маюць якраз-такі мову. Да месца будзе прыгадаць англійскага вучонага Эрнеста Гелнера, які называў мову ўмоўным крытэрыем самастойнасці культуры, калі не неабходным, то прынамсі дастатковым. Вялікае значэнне роднай мове надаваў выдатны чэшскі педагог Я.А. Каменскі, які ў “Прадвесніку ўсеагульнай мудрасці” заклікаў вывучаць мудрасць папярэдніх пакаленняў кожнага народа на яго ж мове. Вядомы рускі лінгвіст А.А. Патабня бачыў у мове спосаб духоўнай кансалідацыі этнасу, адзіную прыкмету, па якой мы пазнаём народ.

Родная мова з’яўляецца сродкам, з дапамогай якога мы далучаемся да сваіх продкаў і нашчадкаў, які дазваляе нам арганічна ўвайсці ў шэраг пакаленняў, што жылі да нас і прыйдуць пасля. Усведамленне моўнага адзінства і веданне культурных набыткаў свайго народа іграе важную ролю ў самім працэсе фарміравання нацыянальнай самасвядомасці. Родная мова – гэта не проста сукупнасць нейкіх умоўных знакаў, лексічных адзінак і сінтаксічных канструкцый. Гэта неацэнны духоўны скарб народа, яго жыватворная сіла, яго душа. Яна выступае асноўнай праявай нацыянальнага жыцця, моцным інструментам уздзеяння на свядомасць чалавека,

з'яўляючыся адным са сродкаў фарміравання яго асобы і паўнаўтварнага выхавання.

Прыхільнасць чалавека да роднай мовы тлумачыцца яшчэ і тым, што ў кожнага народа існуюць непаўторныя асацыяцыі вобразнага мыслення, абумоўленыя своеасаблівым семантычным нападзеннем кожнага слова. Гэтыя асацыяцыі замацоўваюцца ў моўнай сістэме і складаюць яе нацыянальную спецыфіку.

Этнічная самасвядомасць грунтуецца найперш на роднай мове. Страта народам сваёй мовы рана ці позна прыводзіць да знікнення гэтага народа як этнасу. Адмаўленне ад роднай мовы вядзе да ўнутранай пераарыентацыі асобы і можа прывесці да сацыяльнай непаўнаўтварнасці чалавек. І гэта невыпадкова, бо ў мове ўвасоблены ўсе каштоўнасці этнасу, уся яго самабытная культура, паводзіны “закадзіраваны” яго лёс. Таму сапраўднае адраджэнне нацыі можа адбывацца толькі на аснове засваення роднай мовы і выкарыстання яе ў якасці сродку памнажэння культурных і інтэлектуальных набыткаў. Як зазначаў вядомы гісторык беларускай мовы Л.М. Шакун, “моўная адметнасць застаецца з ім (народам) назаўсёды – датуль, пакуль яго голас будзе гучаць у шматгалоссі іншых народаў. І менавіта родная мова адкрывае народу магчымасць выявіць саё аблічча”.

На вялікі жаль, у нас, беларусаў, на конт гэтага няма сапраўднага разумення. Сёння многія дазваляюць сцвярджаць (з сур'ёзнай прэтэнзіяй на навуковасць!), быццам мова – гэта нешта дзюгараднае і неістотнае. Але, відаць, ні пра якое нацыянальна-культурнае адраджэнне ў нашай краіне не можа быць і гаворкі без павышэння сацыяльнага статусу і ролі беларускай мовы ва ўсіх без выключэння сферах грамадскага жыцця.

Выконваючы функцыі асноўнага сродку зносін, спосабу перадачы нацыянальных традыцый, інфармацыі пра гісторыю і культуру народа, мова выступае сімвалам прыналежнасці яе носьбітаў да пэўнай супольнасці. Сёння ж на Беларусі практычна не працяваюцца самастойна іншыя кампаненты нацыянальнай самасвядомасці, акрамя нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. Здаецца, значэнне мовы для грамадства разумеюць усе беларусы. Аднак у масавай свядомасці, як правіла, разумеецца мова ўвогуле, любая мова, без аналізу таго, на якой мове чалавек павінен умець размаўляць – на французскай, рускай, беларускай, на “трасянцы”, на нейкім дыялекце ці гаворцы. У пераважнай большасці нашых землякоў няма ўсведамлення роднай беларускай мовы як нацыянальнай святыні, як нечага першаступеннага і жыццёва неабходнага. А гэта, зразумела, выступае паказчыкам нацыянальнай няўстойлівасці.

Між тым, мова – прадмет гонару кожнага народа. Яе страта азначае, што мова страціла свайго носьбіта, і калі гэтая з’ява набывае масавы характар, то можна з поўнай падставай гаварыць пра моўны крызіс. У наш час сфера ўжытку беларускай мовы нездавальняюча вузкая, і гэта перашкаджае яе развіццю. Скажам інакш: мове карэннага этнасу пагражае знікненне з побытавай сферы. Менавіта таму павышэнне прэстыжу роднай мовы і пашырэнне сфер яе ўжытку павінна стаць надзённай задачай кожнага свядомага беларуса, бо, як вядома, мова жыве, развіваецца і ўдасканалваецца толькі тады, калі яна падтрымліваецца камунікатыўнымі патрэбамі. У сувязі з гэтым хочацца прывесці словы народнага паэта Беларусі Ніла Гілевіча: “Хто разумее, што этнакультурная прастора Беларусі – гэта прастора яе мовы, што са знікненнем мовы знікне і сама гэта прастора, вядомая свету пад назвай “Беларусь”.

Менталітэт і родная мова. Нацыянальна-культурная адметнасць любой мовы, у тым ліку і беларускай, самым цесным чынам звязана з асаблівасцямі этнічнага менталітэту. *Менталітэт*, ці *ментальнасць* (лац. *mens, -ntis* ‘розум, мысленне’) – гэта склад розуму, спосаб мыслення, сукупнасць думак і ўяўленняў, характэрных для пэўнай асобы або грамадскай супольнасці людзей. Менталітэт уяўляе сабой сістэму вобразаў і ўяўленняў, якія ў розных сацыяльных групах людзей ці краінах суадносяцца па-рознаму, але заўсёды ляжаць у аснове ўяўленняў чалавека пра свет і сваё месца ў ім, а значыць, вызначаюць думкі і пачуцці людзей. Беларускі менталітэт выразна аформіўся ўжо ў часы ВКЛ. Па-свойму адметны светапогляд ліцвінаў (беларусаў) аж да XVII ст. уключна цэментавалася беларускай (старабеларускай) мовай, якая шырока выкарыстоўвалася ва ўжытку, нават у велікакняжацкім і каралеўскім дварах. Істотнай рысай беларускага менталітэту эпохі ВКЛ з’яўляецца станаўленне нацыянальнай самасвядомасці, прыярытэт у фарміраванні якога належыць Ф. Скарыну, які даў свайму народу не толькі кнігадрукаванне і нацыянальную Біблію, але і пачуццё Радзімы, роднай мовы і культуры. Распачатую Ф. Скарынам справу працягнулі С. Будны, В. Цяпінскі, Леў Сапега і іншыя культурныя дзеячы.

Наяўнасць значнага перапынку ў пісьмовай гісторыі беларускай мовы, палітыка царскай Расіі, пры якой ігнараваліся нацыянальна-культурныя інтарэсы беларусаў, адмоўна паўплывалі на працэс канчатковага фарміравання нацыянальнага менталітэту на мяжы XVII-XIX стст. І толькі ў 20-я гады XX ст. падчас беларусізацыі ў нашага народа з’явіўся шанс на адраджэнне сваёй нацыянальна-культурнай незалежнасці. У часы савецкай улады (пераважна ў 50-60-ыя гады XX ст.) адбылося масавае далучэнне беларусаў да рускай мовы.

Мова з'яўляецца неабходнай умовай існавання любога этнічнага калектыву. Пры тлумачэнні паняцця “родная мова” існуе некалькі падыходаў. Заўважым, што родная мова – паняцце не строга тэрміналагічнае. Яно, хутчэй, адносіцца да сферы нацыянальнай псіхалогіі і этнічнага самаўсведамлення, чым да лінгвістыкі. Аднак эвалюцыя міжнацыянальных адносін у XX ст. паставіла гэтак паняцце ў цэнтр многіх тэарэтычных і практычных задач, звязаных з праблемамі суверэнітэту народаў, нацый і этнасаў, іх нацыянальна-культурнага развіцця, вызначэння статусу і функцый моў народнасцей, якія не маюць дзяржаўнай аўтаноміі. У выніку гэтага, здавалася б, такія ясны і зразумелы выраз “родная мова” канцэптually ўскладніўся. Сёння пры вытлумачэнні паняцця *родная мова* існуе некалькі падыходаў. Спецыялістамі самых розных галін навукі – этналогіі, псіхалінгвістыкі, паліталогіі і інш. – даюцца самыя розныя яго азначэнні і характарыстыкі. Прывядзём некаторыя з іх.

1. Родная мова – гэта мова, якой чалавек валодае максімальна глыбока і поўна, на якой яму хутчэй, лягчэй і прасцей мысліць, больш зручна і звыкла, чым на якой-небудзь іншай выказваць свае думкі і пачуцці.

2. Між тым, роднай называюць і мову, засвоеную чалавекам з дзяцінства. Гэта першая мова, якую засвойвае дзіця. Гэта тая мова, якую дзіця чуе ў сям’і, на якой размаўляюць яго бацькі. Родная мова адносіцца да тых вымярэнняў чалавека, якія ім самім на выбіраюцца. Заўважым, што прырода маўленчай дзейнасці мае дваісты характар: у ёй ёсць і прыроджанае (генетычнае), і набытае. Генетычна ў людзях закладзена здольнасць у першыя гады жыцця засвойваць мову, прычым любую. Тым не менш, не ад генетыкі, а ад сацыяльных умоў залежыць тое, якую менавіта этнічную мову засвоіць дзіця. Авалоданне першай мовай – гэта не прыродны, а сацыяльна-псіхалагічны працэс. Чалавек не свабодны ў выбары сваёй першай, “мацярынскай” мовы, таму што яе засвойваюць падсвядома, без мэтанакіраванага вывучэння. Менавіта з гэтай натуральнасцю, нават стыхійнасцю ў авалоданні роднай мовай звязана “несвабода” чалавека ў моўных адносінах: родную мову, як і бацькоў, не выбіраюць. Пры двухмоўі і шматмоўі родная мова – гэта мова штодзённых зносін. Існуе нават думка, што пры дасканалым веданні дзвюх моў і аднолькава лёгкім і добрым валоданні імі можна гаварыць пра дзве родныя мовы.

3. Многія называюць у якасці роднай мову сваіх дзядоў і прадзедаў, мову свайго народа, тытульнай нацыі, той краіны, на зямлі якой жывуць. Родная мова з’яўляецца сродкам, з дапамогай якога мы далучаемся да сваіх продкаў і нашчадкаў, які дазваляе нам арганічна ўвайсці ў шэраг пакаленняў, што жылі да нас і прыйдуць пасля.

Родная мова звязвае чалавека з яго народамі, з папярэднімі пакаленнямі і іх духоўнымі каштоўнасцямі. Усведамленне моўнага адзінства і веданне культурных набыткаў свайго народа іграе важную ролю ў самім працэсе фарміравання нацыянальнай самасвядомасці.

Варта звярнуць увагу на тое, наколькі розныя прыкметы і ўласцівасці пакладзены ў аснову гэтага паняцця – ад мовы, успрынятай у дзяцінстве, да сукупнасці ўсіх формаў і відаў знакавых сістэм, якімі чалавек карыстаецца ва ўмовах сучаснай цывілізацыі. Аднак з усіх рыс, асаблівасцей і функцый роднай мовы, якія адзначаюць розныя даледчыкі, трэба вылучыць найперш тры функцыі: 1) функцыю мыслення; 2) функцыю выражэння думкі; 3) функцыю этнічнай самаідэнтыфікацыі.

Зыходзячы з гэтых меркаванняў, праф. А.Я. Міхневіч лічыць, што паняццю *родная мова* можна даць наступнае азначэнне: “Роднай называецца мова, на якой чалавек мысліць без дадаткога самакантролю, з дапамогай якой лёгка і натуральна выражае свае думкі ў вуснай і пісьмовай слоўнай форме, якая служыць падмуркам яго этнічнага самаўсведамлення, яго этнічнай і нацыянальнай самаідэнтыфікацыі” [8, с. 458].

2. Этнічныя аспекты моўнай палітыкі

Як прыгадвалася вышэй, мова з’яўляецца адметнай формай культуры народа, у ёй найперш выяўляецца духоўная самабытнасць пэўнай грамадскай супольнасці людзей. Як катэгорыя грамадская, яна выступае неабходнай умовай існавання грамадства, тым падмуркам, на якім яно трымаецца. Асобна ад грамадства мова існаваць не можа, бо яна з’яўляецца галоўным сродкам зносін людзей, ёй ахоплены ўсе сферы іх духоўнага і матэрыяльнага жыцця. Пры гэтым мова выступае як важны кансалідуючы элемент любога соцыуму. Са знікненнем мовы адбываецца працэс яго разбурэння. Апрача таго, мова – гэта падмурак дзяржаўнасці і дзяржавы, якая павінна пастаянна клапаціцца пра захаванне моўнага багацця свайго народа.

Моўная палітыка ўяўляе сабой свядомае ўздзеянне дзяржавы на функцыянаванне мовы ў грамадстве. Моўная палітыка ажыццяўляецца праз сістэму канкрэтных дзяржаўных мерапрыемстваў і зводзіцца да наступных асноўных напрамкаў:

- 1) распрацоўка алфавіта і ліквідацыя непісьменнасці людзей;
- 2) выбар і ўстанаўленне афіцыйнай дзяржаўнай мовы;
- 3) вызначэнне становішча іншых моў у адносінах да мовы дзяржаўнай;
- 4) вызначэнне сфер выкарыстання дзяржаўнай і мясцовых моў;

5) кадыфікацыя, нармалізацыя і ўдасканаленне дзяржаўнай афіцыйнай мовы.

На пэўным этапе гістарычнага развіцця мова пачынае выступаць як сімвал нацыянальнага аб'яднання, як фактар барацьбы за нацыянальнае адраджэнне. Нярэдка мова выступае як “апазнавальны знак” усёй нацыі. Напрыклад, класічная арабская мова выступае сёння як сімвал арабскай еднасці, як мова Карана, іслама і ісламскай культуры. У такіх выпадках мова асэнсоўваецца як атрыбут нацыянальнай годнасці, як сімвал веры і патрыятызму.

З пункту гледжання семіётыкі мова набывае асаблівы сэнс у шэрагу знакаў, звязаных з нацыянальнай свядомасцю і культурай пэўнага народа. Найбольш выразна этнічная самасвядомасць праяўляе сябе пры выбары афіцыйнай дзяржаўнай мовы, высвятленні яе крыніцы і вызначэнні статусу іншых моў на пэўнай дзяржаўнай ці адміністрацыйнай тэрыторыі. Выбар і замацаванне мовы ў якасці дзяржаўнай – адна з найбольш складаных праблем у любой краіне. Пры гэтым часцей за ўсё ўлічваецца наступныя крытэрыі:

1) *гістарычная адасобленасць насельніцтва*. Пэўны народ прызнаецца грамадствам аўтахтонным, карэнным па сваім пражыванні на дадзенай тэрыторыі ў параўнанні з іншымі. Менавіта гэтая акалічнасць выступае часцей за ўсё ў якасці асноўнага крытэрыю пры выбары дзяржаўнай мовы. Аднак любая гісторыка-культурная зона – гэта вынік шматвекавых змяшчэнняў і трансфармацый у галіне гаспадаркі, сямейных адносін, мовы, матэрыяльнай і духоўнай культуры. Абавязковымі стадыямі такіх трансфармацый з'яўляюцца білінгвізм і бікультура. Таму крытэрыі гістарычнай адасобленасці насельніцтва можна, хутчэй, лічыць умоўным;

2) *колькасць людзей, якія размаўляюць на гэтай мове і ўспрымаюць яе як родную*. У якасці дзяржаўнай мовы можа быць выбрана мова большасці. Так, у Вялікабрытаніі афіцыйна прызнанай дзяржаўнай мовай з'яўляецца родная мова большасці насельніцтва – англійская. Аднак у гісторыі вядомы выпадкі, калі ў якасці дзяржаўнай выбіралася мова меншасці, напрыклад, ірландская мова ў Ірландыі, дзе колькасць карэнных носьбітаў мовы не перавышае 3%;

3) *прэстыжнасць, аўтарытэтнасць мовы*. Гэта дастаткова важны фактар выбару дзяржаўнай мовы. У якасці такой мовы можа быць выбрана літаратурная мова сацыяльна прэстыжнай дамінуючай (нават нешматлікай) групы насельніцтва. Наяўнасць у народа глыбокіх гісторыка-культурных традыцый, выдатных літаратурных і навуковых твораў на гэтай мове, высокая ступень яе стандартызацыі, міжнароднага аўтарытэту – усе гэта стварае высокі ўзровень прэстыжнасці мовы. Між тым, бываюць выпадкі, калі аднолькава

прэстыжнымі ў краіне могуць быць дзве мовы. Такая сітуацыя назіраецца, напрыклад, у Канадзе, дзе аднолькава аўтарытэтнымі з'яўляюцца англійская і французская мовы;

4) *нейтральнасць мовы*. Многія дзяржавы з'яўляюцца шматмоўнымі. У такіх выпадках афіцыйнай дзяржаўнай мовай часцей за ўсе выбіраецца нейтральная мова, а адна ці дзве іншыя аб'яўляюцца афіцыйнымі. Нейтральная мова нярэдка ўсведамляецца як мова-прадстаўнік сусветнай культуры, навукі і тэхнічнага прагрэсу. Для многіх краін свету такой мовай з'яўляецца англійская (у Індыі, ЮАР, Камеруне, Нігерыі і інш.). У Швейцарыі ж, напрыклад, роднай мовай для 65% яе жыхароў з'яўляецца нямецкая мова.

Пры выбары і замацаванні мовы ў якасці дзяржаўнай вялікае значэнне мае таксама наяўнасць нацыянальнай інтэлігенцыі і культурных традыцый. Такімі з'яўляюцца асноўныя крытэрыі, на якія звычайна абапіраюцца пры выбары той ці іншай мовы як дзяржаўнай з ліку моў, калі такая мова не склалася ці не сфарміравалася як адзіная дзяржаўная сама па сабе ў выніку працяглай эвалюцыі.

Прыкладам дэмакратычнай моўнай палітыкі можа быць моўная палітыка Фінляндыі, дзе жыве 5 мільёнаў фінаў і 300 тысяч шведаў. Нягледзячы на гэта, яшчэ ў 1919 г. шведская і фінская мовы былі аб'яўлены дзяржаўнымі. Своеасаблівай моўнай палітыкі прытрымліваюцца ў ЗША, дзе, як і ў Англіі, няма дзяржаўных органаў, якія адказваюць за моўную палітыку. Моўную палітыку ў гэтых краінах вызначаюць арганізацыі, якія адстойваюць інтарэсы непрывілеяваных слаёў грамадства. У апошні час актыўная моўная палітыка, накіраваная на падтрымку рускай мовы, праводзіцца ў Расіі. Яшчэ ў 1996 г. пастановай урада была зацверджана Федэральная мэтавая праграма “Руская мова”, асноўнымі напрамкамі якой з'яўляюцца наступныя: 1) духоўнае адраджэнне Расіі; 2) развіццё і падтрымка рускай мовы як нацыянальнай і дзяржаўнай; 3) павышэнне статусу рускай мовы ў сучаснай расійскай і міжнароднай адукацыі; 4) пашырэнне функцый рускай мовы ў грамадстве, яе папулярызацыя.

Інтэграцыйныя працэсы ў сучаснай Еўропе робяць актуальнымі пытанні моўнай палітыкі, якая павінна рэгламентаваць ужыванне роднай мовы. Заканадаўча павінны замацоўвацца тыя сферы і тыпы моўных сітуацый, якія б прадугледжвалі выключнае выкарыстанне дзяржаўнай мовы (напрыклад, асобныя афіцыйныя віды і тыпы навучання ў школе і ВНУ), а таксама пераважнае выкарыстанне (візуальная і акустычная інфармацыя ў горадзе, на транспарце, рэклама, тапаграфічныя знакі і інш.). Аднак калі дзяржава можа рэгламентаваць выкарыстанне мовы ў афіцыйных сферах, то гэта немагчыма зрабіць у звычайнай побытавой сферы. Тут універсальная

мова, як правіла, “паглынае” больш слабую ў камунікатыўных адносінах.

Ва ўмовах білінгвізму ў сучаснай Беларусі неабходна прымаць усе магчымыя меры для пашырэння сфер ужытку беларускай мовы як спрадвечнага сродку зносін нашага народа. Такое пашырэнне, думаецца, можна ажыццяўляць па наступных напрамках:

1) адраджэнне вёскі як спрадвечнай базы аўтэнтчных дыялектаў і сферы штодзённага бытавання беларускай мовы. У гэтым напрамку вялікія намаганні прыкладае сённяшняе кіраўніцтва краіны;

2) адмаўленне ад жорсткіх нарматыўных падыходаў у адносінах да культуры вуснага беларускага маўлення. Крытыку маўленчых памылак трэба, па магчымасці, замяняць на заахвочванне і дапамогу тым, хто імкнецца гаварыць па-беларуску;

3) прызнанне непазбежнай прысутнасці і каштоўнасці рускай мовы ў сучаснай камунікатыўнай прасторы;

4) актыўнае супрацоўніцтва беларускай інтэлігенцыі, усіх прыхільнікаў беларускай мовы з дзяржаўнымі органамі і ўладамі;

5) стварэнне беларускімі культурнымі дзеячамі яркіх, таленавітых твораў як у сферы высокага мастацтва, так і ў галіне масавай, папулярнай, падлеткавай і моладзевай субкультуры;

6) істотнае павышэнне ўзроўню выкладання беларускай мовы ў сярэдніх школах, каледжах і ВНУ як адна з найбольш неабходных умоў росту яе прэстыжнасці [гл. 4].

3. Глобалізацыя культуры ў сучасным свеце і звязаныя з ёю моўныя працэсы

Слова “глобалізацыя” ўсё часцей і часцей гучыць у сучасным грамадстве, бо злучаюцца фірмы і банкі, нацыянальныя валюты і нават цэлыя краіны... Аднак у працэсе злучэння ў адно вялікае цэлае заўсёды ёсць адваротны бок – магчымая пагроза для самастойнага існавання яго складнікаў. Асабліва востра такая праблема паўстае ў выпадку з т. зв. “малымі мовамі”, якія ўсе больш і больш выцяснююцца з розных сфер ужывання “вялікімі”, функцыянальна больш моцнымі міжнароднымі мовамі. Павелічэнне колькасці носьбітаў, якія карыстаюцца такімі “ўніверсальнымі” мовамі, як англійская (роднай яе лічаць больш за 400 мільёнаў чалавек), французская, руская і інш., таксама прыводзіць да глабалізацыі, якая з’яўляецца прычынай нівеліроўкі этнакультурных адрозненняў моў.

Сёння пачынае актыўна развівацца спецыяльная дысцыпліна – *экалінгвістыка*, галоўнай мэтай якой з’яўляецца ахова моў, якім пагражае знікненне. “Кандыдатамі на выміранне” выступаюць перш за ўсе тыя мовы, якія не з’яўляюцца афіцыйна ўжывальнымі і на якіх

размаўляе, як сцвярджаюць спецыялісты, менш за 1 мільён чалавек. Між тым, колькасць моў няспынна скарачаецца. Вось сумныя лічбы: 2 тысячы гадоў назад на Зямлі было каля 12 тысяч моў, у канцы першага тысячагоддзя – ужо 10 тысяч, да пачатку XV ст. – 9 тысяч, а ў канцы XX ст. засталася каля 6 тысяч. Відавочна, што гэты аб’ектыўны працэс будзе паскарацца. Кожны месяц знікае прыблізна дзве мовы. Па прагнозах спецыялістаў, у сувязі з глабалізацыяй штогод будуць знікаць у сярэднім па 12 моў і ўжо да канца XXI ст. іх застанецца не больш за 600. Каля палавіны моў, якія функцыянуюць зараз, выйдзе з ужытку ўжо да сярэдзіны XXI ст.

Па ініцыятыве ЮНЭСКА ў канцы 90-х гадоў XX ст. у Парыжы быў выдадзены Атлас моў свету, а таксама складзена Чырвоная кніга моў, якія знаходзяцца пад пагрозай знікнення і ў хуткім часе могуць стаць мёртвымі. Занепакоенасць спецыялістаў небеспадстаўная: у Афрыцы на мяжы знікнення апынуліся сёння больш за 250 моў, у Еўропе пад пагрозай вымірання знаходзяцца 50 моў і гаворак, у той час як у адной Францыі іх больш за 10. Далёка не самае спрыяльнае становішча з ірландскай мовай. Насельніцтва гэтай краіны не ўспрымае яе як дзяржаўную, і актыўна выкарыстоўвае ўсяго толькі 50 тысяч (?) чалавек. У Чырвоную кнігу занесена таксама дацкая мова, а таксама адна са старэйшых моў Еўропы – мова баскаў, якой ужо 5 тысяч гадоў. У шматнацыянальнай Расіі зараз каля 150 моў і гаворак, з якіх больш за 60 трапілі ў зону лінгвістычнага бедства і знаходзяцца пад пагрозай знікнення (напрыклад, на алеуцкай мове ў Расіі сёння размаўляе не больш за 10 чалавек). Паводле класіфікацыі ЮНЭСКА, беларуская мова таксама адносіцца да ліку моў, якім пагражае знікненне.

Адна з найбольш значных прычын знікнення моў – нераўнамернае іх размеркаванне па жыхарах. Так, 80% насельніцтва планеты валодае толькі 80 мовамі, а 3,5 тысяч моў прыходзіцца на 0,2 % жыхароў Зямлі. На палавіне сучасных моў размаўляе сёння толькі 10 000 носьбітаў, а кожная чацвёртая мова мае менш за 1000 носьбітаў. Больш за ўсё людзей гаворыць на кітайскай, іспанскай, англійскай, рускай, партугальскай і арабскай мовах. На 40 найбольш распаўсюджаных мовах размаўляе прыблізна 2/3 насельніцтва Зямлі.

Асноўнымі ж прычынамі знікнення моў лічацца глабалізацыя і міграцыя вясковага насельніцтва ў горады. Людзі, выязджаючы з вёсак, губляюць мову свайго народа і сувязь з этнічнымі традыцыямі. Некаторыя мовы выміраюць з прычыны таго, што іх носьбіты ўступаюць у кантакт з больш моцным моўным асяроддзем, таму пад пагрозай знікнення ў першую чаргу знаходзяцца мовы малых народнасцей і мовы народаў, якія не маюць дзяржаўнасці ці дзяржаўнай падтрымкі. Нярэдка бываюць выпадкі, калі носьбіты

той ці іншай мовы знаходзяцца ў культурнай і моўнай меншасці, уступаюць у кантакт з эканамічна моцнай культурай.

Немалаважнай прычынай з'яўляецца таксама ігнараванне мовы на ўзроўні сям'і. Па меркаваннях спецыялістаў, кожная мова можа трапіць у Чырвоную кнігу, калі ў той ці іншай супольнасці яе перастаюць вывучаць больш за 30% дзяцей. Нямецкі філолаг Ганс Юрген Зассэ лічыць, што “кожны раз са смерцю той ці іншай мовы наша цывілізацыя страчвае мудрасць і інтэлектуальнае багацце чалавецтва”. Захаванне моў, якія знаходзяцца пад пагрозай знікнення, з'яўляецца важным у плане беражлівых адносін да ўсёй разнастайнасці чалавечых культур і спадчыны.

Многія народы змагаюцца за захаванне і чысціню сваіх моў. Часам барацьба некаторых народаў за захаванне сваіх моў набывае экстрэмальны характар. Так, у далёкім для нашых сучаснікаў 1952 г. у Бангладэш (былы Усходні Пакістан) прымусова была ўведзена мова урду замест роднай мовы бангла, што выклікала пратэст мясцовага насельніцтва, найперш студэнцкай моладзі. У выніку гэтага падчас хваляванняў пяцёра студэнтаў былі застрэлены паліцыяй. Іх забілі за тое, што яны хацелі вучыцца на роднай мове і выйшлі адстойваць свае правы на вуліцу. У адказ актывізаваўся нацыянальна-вызваленчы рух, які прывёў да аддзялення Усходняга Пакістана і стварэння новай дзяржавы Бангладэш. А тыя пяцёра хлопцаў, якія загінулі за сваю мову, сталі ў Бангладэш нацыянальнымі героямі і пакутнікамі. Мова бангла, за якую яны загінулі, цяпер у краіне носіць статус дзяржаўнай. Штогод на галоўнай плошчы іх сталіцы ў г. Дакка ў гэты дзень збіраецца некалькі тысяч чалавек. 21 лютага яны прыходзяць на плошчу ў знак жалобы, памяці і павагі да тых, хто дзеля ідэі не пашкадаваў свайго жыцця. У 2000 г. па прапанове іх краіны ЮНЭСКА абвясціла 21 лютага *Міжнародным днём роднай мовы*. Зроблена гэта для таго, каб звярнуць увагу грамадскасці найперш на тыя мовы, якія знаходзяцца пад пагрозай знікнення.

Адзначым, што ў апошнія дзесяцігоддзі ў Еўропе і Амерыцы, а з сярэдзіны 80-х гадоў і ў краінах СНД, актывізавалася імкненне захаваць культурна-моўную самабытнасць розных этнічных груп насельніцтва. Кіргізскі і еўрапейскі класік Чынгіз Айтматаў яшчэ ў 1987 г., занепакоены станам роднай мовы, пісаў: “Гледзячы на возера [аўт. Ісык-Куль], як яно мяльчэе, памяншаецца, я ўспамінаю пра яшчэ адно возера – гэта таксама святыня народная – мову. Калі не ўліваюцца ў мову новыя магутныя рэкі ў асобе новых пакаленняў, калі яны не паспяваюць засвойваць родную мову, калі для гэтага няма ў іх умоў, няма неабходных дзіцячых устаноў, школ, то гэта таксама абмяльчэнне мовы, гэта калі не экалагічнае, то, значыць, нацыянальнае бедства”.

У сучасным грамадстве яшчэ больш пашыраецца імкненне народаў захаваць, а часам і адрадіць сваю мову як духоўнае сведчанне і глебу нацыянальна-культурнай самасвядомасці. Абаронцамі этнамоўнай самабытнасці звычайна выступае нацыянальна арыентаваная інтэлігенцыя, знаўцы гісторыі і культуры роднага краю, людзі, чуйныя да багацця роднай мовы. У дэмакратычных дзяржавах сучаснай Еўропы клопат пра рэгіянальныя мовы знаходзіць пэўную дзяржаўную падтрымку, у тым ліку заканадаўчую і матэрыяльную.

4. Сучасныя праблемы моўнага жыцця і этнічнай самасвядомасці насельніцтва Беларусі

Беларуская мова мае даўнюю гісторыю, яна сфарміравалася на тэрыторыі, дзе жывуць беларусы сёння. Межы яе распаўсюджання прыблізна супадаюць з сучаснымі дзяржаўнымі межамі нашай краіны. Між тым, этнічныя беларусы насяляюць часткова Смаленшчыну, Пскоўшчыну, Браншчыну (Расія), Беласточчыну (Польшча), Віленшчыну (Літва). У Латвіі нашы суродзічы жывуць у Даўгапілсе і на прылеглых да яго тэрыторыях. На гэтых землях беларусы складаюць нацыянальную меншасць, наша мова ўжываецца часцей у дыялектнай форме, а сучасную беларускую літаратурную мову нашы землякі маюць права і магчымасць вывучаць у агульнаадукацыйных або нядзельных школах, а ў некаторых з гэтых краін і ў вышэйшых навучальных установах, як правіла, філалагічнага профілю.

Большасць беларусаў жыве ў Беларусі, дзе яны – тытульная нацыя, бо іх этнічная назва супадае з назвай краіны: Беларусь – беларус. З гэтай прычыны беларускую мову называюць *мовай тытульнай нацыі* Рэспублікі Беларусь. У нашай краіне беларуская мова разам з рускай мае *статус дзяржаўнай мовы*, ужываецца ў афіцыйных зносінах, з'яўляецца сімвалам дзяржаўнасці. Яе вывучаюць у садках, школах і ВНУ. На ёй створана самабытная мастацкая літаратура, сучасныя беларускія пісьменнікі працягваюць і развіваюць традыцыі сваіх папярэднікаў. Беларускае радыё і тэлебачанне, тэатры і музеі, бібліятэкі і перыядычныя выданні таксама выкарыстоўваюць беларускую мову. Аднак з прычыны пэўных гістарычных, сацыяльных і геапалітычных прычын беларуская мова не з'яўляецца сёння асноўным і адзіным сродкам камунікацыі ў нашай рэспубліцы. Для большасці жыхароў Беларусі гэтую ролю выконвае сёння руская мова.

У найноўшай гісторыі Беларусі з пазіцыяй яе нацыянальна-культурнага развіцця можна вылучыць два перыяды: першы з іх прыпадае на пачатак 90-х гг. XX ст., а другі доўжыцца з сярэдзіны 90-

х гадоў XX ст. да нашага часу. Цікавасць дзяржавы да беларускай мовы аднавілася ў канцы 80-х гадоў падчас перабудовы грамадства па ініцыятыве гарадской інтэлігенцыі. Праводзіліся сацыялагічныя і сацыялінгвістычныя даследаванні, ствараліся грамадскія арганізацыі. 26 студзеня 1990 г. быў прыняты “Закон аб мовах у Беларускай ССР”, які надаў беларускай мове статус адзінай дзяржаўнай мовы ў Беларусі, пачалася беларусізацыя.

У гэты час адбываецца мэтанакіраванае ўзмацненне нацыянальна-патрыятычных пачуццяў беларусаў, імкненне адрадзіць у беларускім грамадстве гістарычную памяць і нацыянальную самасвядомасць. Дзеля гэтага нават у тэхнічных ВНУ быў уведзены блок грамадска-палітычных дысцыплін – беларусазнаўства, гісторыя Беларусі, гісторыя нацыянальнай культуры, а таксама беларуская мова. Дзякуючы Закону аб мовах, на беларускай мове распачалі працу дзяржаўныя ўстановы, пачалі адчыняцца беларускамоўныя класы і школы ў гарадах. Нацыянальная мова стала выкарыстоўвацца ў вышэйшай школе, пашырацца ў сродках масавай інфармацыі, рэкламе і інш. Адкрылася перспектыва дасягнуць ў будучым рэальнага беларуска-рускага двухмоўя. У прыватнасці, беларусізацыя сярэдняй школы і была разлічана на 10 гадоў – роўна столькі трэба было правучыцца школьніку ад першага да апошняга класа.

Аднак гэты працэс, які меў выключнае значэнне для адраджэння этнічнай мовы і культуры беларусаў, быў прыпынены пасля праведзенага ў маі 1995 г. рэферэндуму, на які было вынесена некалькі пытанняў, у тым ліку і пытанне аб наданні рускай мовы статусу дзяржаўнай нараўне з беларускай, што і падтрымала 83,3% выбаршчыкаў. Майскі рэферэндум 1995 г. змяніў моўную сітуацыю ў краіне: большасць насельніцтва Беларусі выказалася за дзяржаўнае двухмоўе. З гэтага часу беларуская мова пачынае паступова выцясняцца з усіх сфер грамадскага і культурнага жыцця.

Паводле звестак перапісу 2009 г., беларускую мову назвалі роднай 53 % жыхароў дзяржавы. Нагадаем, што, паводле папярэдняга перапісу 1999 г., лічбавыя паказчыкі былі больш “суццэсальныя”: беларуская мова з’яўлялася роднай амаль для 74% жыхароў дзяржавы. Між тым, пераважная большасць беларусаў, на жаль, не карыстаецца мовай, якую называе роднай. У паўсядзённым жыцці яе ўжывае не больш за 10-12% моўнікаў. У такім выпадку паняцце “родная мова”, відавочна, успрымаецца большасцю беларусаў як паказчык асабістай этнічнай самаідэнтыфікацыі ці далучанасці да пэўнага народа ці дзяржавы. З гэтага вынікае, што ў свядомасці носьбітаў адсутнічае размежаванне паняццяў “родная мова” і “этнічная мова”. А гэта ў нашым двухмоўным грамадстве тлумачыцца вельмі проста: “Я жыву ў Беларусі, лічу сябе беларусам,

значыць, родная мова беларуская, я яе павінен любіць і разумець. А размаўляць буду на той, на якой зручней, да якой прывык, якую зразумеюць у любой кампаніі, у краме і на вуліцы”... Прызнаемся самі сабе: многія ж так думалі, калі адказвалі на пытанні перапісчыкаў. Ці варта тады здзіўляцца дзіўнаму несупадзенню: роднай мовай лічыць беларускую палавіна грамадства, а размаўляе на ёй толькі чвэрць. Беларускую мову як мову, на якой звычайна размаўляюць дома, выкарыстоўвае каля 23% насельніцтва Беларусі. Гэтыя лічбы на першы погляд здаюцца завышанымі, але ў цэлым карэлююць з агульнай колькасцю сельскага насельніцтва ў краіне.

Можна прымаць колькі заўгодна законаў аб абароне мовы (а яна ў нас абаронена Канстытуцыяй 1994 г.), можна выдаваць колькі заўгодна кніг на ёй, круціць на ёй па тэлебачанні шмат займальных перадач, але пакуль кожны з нас не зразумее, што мове, якую лічыш роднай, патрэбна яшчэ і рэальная, асабістая, ад кожнага з нас, падтрымка, усё будзе так, як ёсць сёння. Статыстыка будзе сведчыць адно, а насамрэч, у жыцці, усё будзе выглядаць зусім інакш.

Дзяржаўнымі мовамі ў нашай краіне, як вядома, з’яўляюцца *беларуская мова* як мова тытульнай нацыі і *руская мова* як найбольш пашыраная ў камунікатыўных адносінах. Гэта замацавана ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і ў 2-й рэдакцыі Закона РБ “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь” (1998 г.). Так, артыкул 17 Канстытуцыі РБ устанаўлівае, што дзяржаўнымі мовамі ў РБ з’яўляюцца беларуская і руская мова. Аднак нават пры юрыдычным раўнапраўі дзяржаўных моў на практыцы баланс іх ужывання не захоўваецца: беларуская мова паступова выцясняецца са сферы справаводства і адукацыі. У сферы камунікацыі, штодзённых побытавых зносінах і сродках масавай інфармацыі пераважае больш моцная ў камунікатыўных адносінах і прэстыжная руская мова.

Яшчэ ў 80-я гады ХХ ст. народны паэт Беларусі П. Панчанка, заклапочаны зніжэннем грамадскага статусу і звужэннем сфер ужывання беларускай мовы, пісаў у адным са сваіх вершаў: “*Дзе шукаць / Сваю родную мову / Ў наш час? / Адкажы мне паціху, / Не голасна... / Недзе ёсць беларуская школа, / Недзе ёсць беларускі ў нас клас; / Ды тэатры Купалы і Коласа*”... З часу напісання верша прайшло тры дзесяцігоддзі. Аднак сітуацыя з выкарыстаннем беларускай мовы мала ў чым змянілася.

Меркаванне, што мова знікае, калі яе не вывучаюць больш за 30 % дзяцей, для Беларусі, здавалася б, пакуль не актуальнае, бо мову вывучаюць у кожнай беларускай школе. Іншая справа, што вывучаюць яе многія дзеці, асабліва ў гарадах, як замежную. Між тым, па прагнозах некаторых спецыялістаў, наша “матчына мова”, якая з’яўляецца адной з дзяржаўных моў Рэспублікі Беларусь і

абаронена Канстытуцыяй краіны, мае дрэнныя шансы на выжыванне і патрабуе больш эфектыўнай падтрымкі. Пры юрыдычным раўнапраўі дзяржаўных моў на практыцы баланс іх ужывання не захоўваецца.

Сёння, у часы глабалізацыі, нават на спрадвечнай этнічнай тэрыторыі беларусаў беларускай мове ўсё цяжэй канкурураваць з міжнароднай рускай. Вызначальнай характарыстыкай сучаснай моўнай сітуацыі ў Беларусі з'яўляецца *незбалансаванае руска-беларускае двухмоўе*, якое мае сацыяльна-культурны характар. Руская мова сёння дамінуе ў сферы гаспадаркі і вытворчасці, дзяржаўнага кіравання, у асноўных мас-медыя (на радыё, тэлебачанні, у інтэрнэт-прасторы), грамадска-палітычнай дзейнасці і справаводстве, сферы адукацыі і навукі, кнігавыдавецкай дзейнасці, мастацтве, сферы абслугоўвання. Беларуская мова выкарыстоўваецца ў сферы нацыянальнай мастацкай літаратуры і побытавым ужытку вясковых жыхароў.

У наш час найвялікшая адказнасць за пашырэнне, падтрымку і папулярызацыю роднай мовы ляжыць найперш на прадстаўніках інтэлігенцыі і настаўніках (прычым не толькі настаўніках беларускай мовы і літаратуры). Відавочна, што мэтанакіраванае фарміраванне этнічнай самасвядомасці, у аснове якой ляжыць *усведамленне роднай мовы як нацыянальнай святыні беларусаў*, выступае сёння адной з найбольш важных і актуальных задач у працэсе грамадска-патрыятычнага выхавання дзяцей і моладзі.

Трэба адзначыць, што ў нашай краіне рэалізуецца дзяржаўны план мерапрыемстваў па пашырэнні ўжывання беларускай мовы ў афіцыйных сферах. Несумненна, яе аўтарытэт і прэстыж будуць павышацца, калі ёй стануць публічна карыстацца нашы дзяржаўныя дзеячы, аўтарытэтныя ў нашым грамадстве людзі, а таксама работнікі сферы паслуг і вытворчай сферы. Між тым, паводле слоў праф. А.А. Лукашанца, “належная двухмоўная (у першую чаргу, беларускамоўная!) кампетэнцыя неабходна кожнаму грамадзяніну Рэспублікі Беларусь, паколькі яна істотна пашырае яго культурную і інфармацыйную прастору і забяспечвае магчымасць моўных паводзін у адпаведнасці з камунікатыўнай сітуацыяй, што з'яўляецца неабходным фактарам псіхалагічнага камфорту асобы”. У чым жа сёння павінна заключацца цывілізаванае разуменне сутнасці дзяржаўнага двухмоўя грамадзянамі, кіраўнікамі і супрацоўнікамі дзяржаўных структур і ўстаноў?

Дзяржаўнае двухмоўе – гэта юрыдычна замацаваны і рэгламентаваны парадак раўнапраўнага выкарыстання дзвюх моў ва ўсіх афіцыйных сферах грамадскіх зносін. У нашай краіне гэта, як сказана вышэй, замацавана заканадаўча. У сучаснай моўнай сітуацыі вельмі важна сфарміраваць у грамадстве цывілізаванае разуменне

сутнасці дзяржаўнага двухмоўя. Сёння пад гэтым паняццем звычайна разумеюць права грамадзяніна карыстацца той ці іншай мовай ва ўсіх сферах дзейнасці. Аднак не заўсёды ўсведамляецца другі бок праблемы: *суверэнная дзяржава праз свае ўстановы павінна рэальна забяспечыць гэтак права любому грамадзяніну. З гэтага вынікае, што кожны дзяржаўны служачы ці работнік дзяржаўнай установы менавіта як прадстаўнік дзяржавы абавязкова павінен валодаць дзвюма дзяржаўнымі мовамі.*

Заўважым, што ў значнай часткі беларусаў у дачыненні да роднай мовы вельмі моцным з'яўляецца свайго роду нейкі псіхалагічны бар'ер і стэрэатып моўных паводзін. Сёння ў нашым грамадстве, на жаль, не хапае моўнага асяроддзя для тых, хто можа і хоча размаўляць па-беларуску. Думаецца, што той, хто валодае беларускай мовай і карыстаецца ёю ў паўсядзённых зносінах, павінен не саромецца сваёй гаворкі, а, наадварот, ганарыцца тым, што ў адрозненне ад многіх сваіх сяброў ці проста знаёмых ён можа свабодна гаварыць і весці суразмоўніцтва па-беларуску. Трэба смялей ужываць беларускае слова не толькі ў побытавай сферы, у паўсядзённых зносінах, у сям'і, але і пры выкананні сваіх службовых абавязкаў, на працы, у размове з калегамі, памятаючы пра тое, што беларуская мова – гэта дзяржаўная мова Рэспублікі Беларусь, тытульная мова беларускага этнасу, да якога мы належым.

Такім чынам, асноўным напрамкам развіцця моўнай сітуацыі ў канцы ХХ - пачатку ХХІ ст. стала, з аднаго боку, няўхільнае пашырэнне рускай мовы ў афіцыйным ужытку і сродках масавай інфармацыі, а з другога боку, паступовае выцясненне беларускай мовы з найбольш значных і ўплывовых сфер зносін. “У сённяшнім свеце, – адзначае Г.А. Арцямёнак, – калі імкліва нарастаюць глабалізацыйныя працэсы, беларускай мове аб'ектыўна ўсё цяжэй канкураваць у камунікатыўным плане з функцыянальна моцнымі міжнароднымі мовамі нават на сваёй спрадвечнай тэрыторыі”.

Паколькі беларуская мова найбольш ярка адлюстроўвае і ўвасабляе непаўторнае этнакультурнае аблічча беларусаў, яе захаванне – неабходная ўмова паўнацэннага існавання беларускага этнасу як самастойнага суб'екта чалавечай цывілізацыі. Тым не менш, зразумела, што павага да роднай мовы і клопат аб яе развіцці не выключае веданне іншых. Свабоднае валоданне замежнымі мовамі з'яўляецца гарантам прафесійнай кваліфікацыі і канкурэнцыі сучаснага спецыяліста, бо, як казаў некалі В. Гётэ, “колькі моў ты ведаеш, столькі разоў ты чалавек”.

Тэма 3. Мова і культура

Пытанні:

1. Паняцце этнічнай культуры. Мова як складнік нацыянальнай культуры.
2. Мова як крыніца ведаў пра нацыянальную культуру народа. Роля мовы ў культурна-гістарычнай пераемнасці грамадства.

Літаратура

Асноўная

1. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.А. Маслова ; отв. ред. У.М. Бахтикиреева. - 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2018.
2. Руденко, Е.Н. Этнолингвистика без границ. Введение в лингвистическую антропологию : пособие / Е.Н. Руденко. – Минск, 2014.

Дадатковая

3. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. – М., 2001.
4. Гуліцкі, М. Беларуская мова як першааснова нацыянальнай культуры / М. Гуліцкі // Роднае слова. – 2009. – № 2. – С. 23-27.
5. Исаев, М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов / М.И. Исаев – 3-е изд. – М., 2003.
6. Конан, У.М. Мова і культура / У.М. Конан // Беларуская мова: Энциклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – С. 356-358.
7. Мандельштам, О. Слово и культура / О. Мандельштам. – М., 1997.
8. Салеев, В.А. Язык в национальной культуре / В. А. Салеев. – Минск, 1992.
9. Хроленко, А.Т. Основы лингвокультурологии: учеб.пособие.–3-е изд., испр. / А.Т. Хроленко. – М., 2006.
10. Шахнюк, А. Мова і культура ў аспекце лінгвакультуралогіі / А. Шахнюк // Роднае слова. – 2011. – №7. – С. 48-51.
11. Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: Матер. Междунар. науч. конф., Минск, 2-4 ноября 2001. – Минск, 2001.

1. Паняцце этнічнай культуры. Мова як складнік нацыянальнай культуры. Узаемаадносіны мовы і культуры

В языке запечатлен национальный характер

В. фон Гумбольдт

Паняцце этнічнай культуры. *Культура* – гэта сукупнасць ведаў, мастацтва, маралі, права, звычаяў і іншых асаблівасцей, уласцівых чалавеку як члену грамадства. Паводле М.І. Ісаева, “этнічная культура з’яўляецца найважнейшым кампанентам культуры этнасу, у якую ўваходзяць таксама элементы іншаэтнічных культур” [5, с. 173]. Слова “культура” ўпершыню з’явілася больш за дзвесце гадоў таму назад (1793 г.) у адным з нямецкіх слоўнікаў, а першае навуковае азначэнне гэтаму паняццю даў у 1871г. знакаміты этнограф

Э. Тэйлар. Сённяя ў розных навуках сустракаецца больш за дзвесце азначэнняў гэтага міждысцыплінарнага паняцця. Тэрмін “культура” ўжываецца ў шырокім і вузкім сэнсах. У шырокім значэнні пад культурай разумеюць сукупнасць усіх матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей чалавечага грамадства. У сувязі з гэтым культура ўмоўна падзяляецца на *матэрыяльную і духоўную*. Культура матэрыяльная – гэта сукупнасць матэрыяльных каштоўнасцей, створаных людзьмі (прылады працы, адзенне, посуд, ежа, пабудовы і інш.). У вузкім значэнні тэрмін “культура” часцей выкарыстоўваецца ў дачыненні да духоўнага жыцця народа. Культура этнасу – гэта найперш духоўны змест людской жыццядзейнасці, уласныя традыцыі, вераванні, звычаі і асаблівасці рытуалаў народа.

Мова як складнік нацыянальнай культуры. Мова – гэта не толькі сродак камунікацыі і мыслення. Разам з працай і творчасцю яна адносіцца да ўзаемаабумоўленых трыбутаў культуры. Сувязі мовы выяўляюцца найперш з *культурай духоўнай*. Так, найбольш цесныя стасункі мова мае з літаратурай, больш аддаленыя – з кіно і тэатрам. Для мастацкай літаратуры мова з’яўляецца пераашаэлементам: з яе дапамогай выражаюцца думкі і пачуцці пісьменніка, выяўляецца ўнутраны свет герояў. Заўважым, што змены ў матэрыяльнай і духоўнай культуры людзей выклікаюць змены ў мове.

Суадносіны паміж мовай і культурай у іх гістарычным развіцці неадназначныя і супярэчлівыя. Міфалогія і мова – асноўныя формы духоўнай культуры на досвітку чалавечага самапазнання ў глыбокай старажытнасці. З узнікненнем пісьменства працэсы стыхійнай моватворчасці запавольваюцца, развіццё мовы адбываецца ў адпаведнасці з ускладненнем культуры (напрыклад, развіццё яе вобразнасці, з’яўленне слоў з абстрактным значэннем і інш.).

Мова з’яўляецца найважнейшым складнікам нацыянальнай культуры, яе адметнай формай. Праз мову выяўляецца духоўная самабытнасць пэўнай грамадскай супольнасці людзей. Праз мову адбываецца перадача тых ці іншых культурных артэфактаў з пакалення ў пакаленне. Некалі рускі мысліцель С.М. Булгакаў пісаў: “Нацыянальнасць праяўляецца ў культурнай творчасці. Самае магутнае дрэва культуры, у якім адбываецца душа нацыянальнасці, ёсць мова... У мове мы маем невычэрпную скрабніцу магчымасцей культуры, а разам з тым і адлюстраванне, і стварэнне душы народнай”. А таму поўнасцю спасцігнуць, вывучыць душу і культуру народа можна толькі праз мову.

Узаемаадносіны мовы і культуры. Праблема ўзаемаадносін мовы, культуры і этнасу не новая. Яшчэ ў пачатку XIX ст. да яе звярнуліся нямецкія вучоныя – браты Грым, ідэі якіх знайшлі свой працяг у Расіі ў 60-70-я гады XIX ст. у працах Ф.І. Буслаева, А.М.

Афанасьева, А.А. Патабні. Пачынаючы з XIX ст. пытанні ўзаемасувязей мовы і культуры з'яўляюцца аднымі з цэнтральных у мовазнаўстве. Найбольш шырокае распаўсюджанне ў свеце атрымалі ідэі В. фон Гумбальта. Асноўныя палажэнні яго поглядаў можна звесці да наступнага:

- 1) матэрыяльная і духоўная культура ўвасабляецца ў мове;
- 2) усякая культура нацыянальная, яе нацыянальны характар выражаецца ў мове праз своеасаблівае бачанне свету;
- 3) мове ўласціва спецыфічная для кожнага народа ўнутраная форма, якая выражае “народны дух”;
- 4) мова – ёсць звяно паміж чалавекам і сусветам вакол яго;
- 5) мова ўключана ў культуру, а культура ўключана ў мову, бо яна адлюстроўваецца ў тэксце.

Культура выяўляе сябе найперш у мове. А мова здольна “ўвесці” чалавека ў культуру. На разуменні непарыўнасці і адзінства мовы і культуры было заснавана неагумбальтыянства і як яго адгалінаванне – вядомая школа *Сэпіра-Уорфа*, якая распрацавала т. зв. *гіпотэзу лінгвістычнай адноснасці*. Яе сутнасць зводзіцца да наступнага: людзі, якія размаўляюць на розных мовах і належаць да розных культур, па-рознаму ўспрымаюць свет. Галоўнае палажэнне дадзенай гіпотэзы ў тым, што *спосаб пазнання навакольнага свету залежыць ад мовы, на якой ажыццяўляецца мысленне*.

Сёння можна дакладна сцвярджаць, што мова – гэта “цэнтр” культуры, таму што

- 1) мова ёсць складнік культуры, якую мы атрымліваем у спадчыну ад сваіх продкаў;
- 2) мова ёсць асноўны інструмент, з дапамогай якога мы засвойваем культуру;
- 3) мова ёсць найважнейшая з усіх праяў культуры, бо засвоіць ці вывучыць навуку, рэлігію, літаратуру можна толькі праз мову.

У той жа час заўважым, што мова даволі аўтаномная ў адносінах да культуры ў цэлым, бо яна можа разглядацца і як незалежная, знакавая сістэма, г.зн. асобна ад культуры, што і характэрна для традыцыйнай лінгвістыкі. Між тым, развіццё антрапалагічнага напрамку ў сучаснай лінгвістыцы прывяло да неабходнасці вывучэння ўзаемасувязей мовы і культуры.

2. Мова як крыніца ведаў пра нацыянальную культуру народа. Роля мовы ў культурна-гістарычнай пераемнасці грамадства

У нацыянальнай мове вызначаецца адзіная, самабытная і непаўторная карціна адлюстравання рэчаіснасці. У сваёй культурнай

спадчыне і найперш мове нацыя пакідае будучым пакаленням свой погляд на разуменне духоўных каштоўнасцей. Як адзначае філосаф У. Конан, “гістарычны вопыт сведчыць, што мова народа – гэта знакавае, вобразнае і сімвалічнае адлюстраванне яго быцця і культуры, дакладнае, хоць часта і “зашыфраванае”, выяўленне яго асноўных этнаграфічных характарыстык, культурных запазычанняў і ўплываў” [6, с. 357]. Згодна з назіраннямі Э. Сэпіра, “слова бярэ змест большы ці меншы... ў залежнасці ад “духу” кожнай мовы”. На ўсіх этапах развіцця нацыянальнай культуры мова адыгрывае выключна важную ролю. У ёй знаходзяць адлюстраванне найважнейшыя здабыткі духоўнай і матэрыяльнай спадчыны народа. Чалавечае маўленне, вобразы, сімвалы і паняцці мовы фіксуюць усю жыццядзейнасць чалавечага грамадства, увасобленую ў яго культуры.

Заўважым, што не любая дзейнасць спараджае культуру: прадмет ці від дзейнасці чалавека толькі тады з’яўляецца культурным феноменам, калі набывае пэўны сэнс. Паспрабуем паразважаць: ці з’яўляецца *сонца* фактам культуры? На першы погляд, не. Аднак вядома, што ўсе этнічныя культуры ўключаюць у сябе гэтае паняцце. Так, назоўнік *сонца* для славян, немцаў ды і наогул усіх народаў, якія жывуць ва ўмераных шыротах, – сімвал добра, цеплыні, пяшчоты. “Ты маё сонейка ...”, – нярэдка звяртаюцца да каханых. Знакі сонца прысутнічаюць у вышыўках і разьбе па дрэве, выконваючы ролю абярэгу. У культурах жа арабскіх краін і Сярэдняй Азіі, жыхары якіх літаральна пакутуюць ад нясцерпнай дзённай спёкі, сонца ўспрымаецца як зло. Кажуць, што арабы не разумеюць санета У. Шэкспіра, у якім каханая параўноўваецца з сонцам. У разуменні ж беларусаў сонца – гэта не толькі прыродная з’ява, але і прадукт культуры, які мае пэўны сэнс, накоплены ў выніку практычнага і духоўнага асэнсавання прыроды, а таму гэтае слова ў нас акружана станоўчым сэнсавым арэолам.

У культурах паўднёвых народаў своеасаблівым сэнсам і культурнымі асацыяцыямі акружаны *месяц* ‘нябеснае свяціла’. Калі ў свядомасці рускіх месяц (рус. *луна*) устойліва асацыіруецца са светам цьмы, замагільным жыццём і ўспрыняцце гэтага прыроднага аб’екта звязана з філасофскімі развагамі пра свет і жыццё (“*жыць под луной*”), калі месячнае святло ў славян лічылася небяспечным, шкодным, асабліва для цяжарных жанчын і немаўлят, то адносіны да гэтага нябеснага свяціла ў в’етнамскай культуры, напрыклад, іншыя. Жыццё в’етнамцаў праходзіць па “лунным” календары, яны сустракаюць Новы год – Тэт (*Лунный праздник*) – самае любімае свята в’етнамскіх дзяцей. Месяц часта параўноўваецца з дзяўчынай, пяшчотнай і чыстай, “*под луной*” часта гуляюць закаханыя і прысвячаюць ёй свае вершы і песні. Усё жыццёва неабходнае для

в'етнамцаў звязана з месяцам, які выклікае ў іх толькі станоўчыя эмоцыі. Найвышэйшы камплімент прыгажосці жаночага твара – параўнанне яго з гэтым начным свяцілам. У рускіх жа (ды і ў беларусаў) выраз “*твое лицо, как луна*” наўрад ці будзе ўспрымацца як захапленне прыгажосцю.

Адзін і той жа натурфакт (створанае прыродай) у дзвюх суседніх культурах можа ўспрымацца і ацэньвацца па-рознаму. Рускія і беларусы, напрыклад, адмоўна ўспрымаюць паняцце *балота*: нездарма ж гэтае найменне выкарыстоўваецца пры характарыстыцы калектыву ці асобнага чалавека з неадабральнай ацэнкай. У свядомасці ж фінаў *балота* акружана станоўчай *канатацыяй* (канатацыя – гэта сузначэнне), як, напрыклад, *бярэза* – у рускіх, *ліна* – у чэхаў, *дуб* – у немцаў.

Прывядзём яшчэ прыклады. Слова *баран* у прадстаўнікоў рускага і беларускага народаў асацыіруецца з упартасцю і дурасцю, у амерыканцаў жа назва гэтай жывёлы выклікае станоўчыя асацыяцыі – напорыстасць. З гэтай прычыны лёгка растлумачыць сэнс рэкламы ў ЗША: “*Купляйце аўтамабіль “Додж”: ён напорысты, як баран*”. У культуры беларусаў назоўнік *карова* можа выкарыстоўвацца ў адносінах да тоўстай, непаваротлівай жанчыны, у той час як у культуры Індыі карова сімвалізуе святасць мацярынства і невінаватасць. Для рускіх фразеалагізм *съест собаку* азначае ‘набыць вялікі вопыт, навыкі ў нейкай справе’. Англііскі ж адпаведнік *to eat dog* мае значэнне ‘прыніжацца, атрымаць абразу, праглынуць крыўду’. У рускай і беларускай мовах назоўнік *свіння* змяшчае негатыўную ацэнку (*брудны, як свіння, напіцца, як свіння*), а ў кітайцаў *свіння* – гэта сімвал шчасця. Ці не таму яны не разумеюць рускі фразеалагізм *подложит свинью*? У кітайцаў адмоўную, негатыўную ацэнку нясе ў сабе лексічная адзінка *мядзведзь*.

Як бачна з вышэй прыведзеных прыкладаў, культурны сэнс тых ці іншых паняццяў выяўляецца толькі ў параўнанні. І гэта невыпадкова: сваю культуру мы разумеем толькі тады, калі сутыкаемся з культурай іншага народа. Наведванне розных краін робіць кожнага з нас выпадковым культуролагам (напрыклад, грэцкая каша ў немцаў – гэта корм для свіней, а іх суп з сачавіцы (рус. чечевіца) – вельмі бедны абед для рускіх). У японскай культуры, напрыклад, не прынята называць чалавека па імені. Для нас жа – якраз наадварот.

Сэнсы ўзнікаюць і захоўваюцца ў свядомасці людзей. Каб стаць з’явай культуры, сэнсы павінны нейкім чынам праявіць, матэрыялізаваць сябе. Сэнсы рэалізуюцца ў культурных кодах. Гэта могуць быць словы, сімвалы, міфалагемы, рытуалы, стэрэатыпы паводзін і інш. Не заўсёды сэнсы кантралююцца розумам: яны, як

правіла, з'яўляюцца падсвядомымі. Да “свайго” мы прывыкаем і не заўважаем яго, а вось у чужой культуры шмат што здаецца нам дзіўным, а часам і неразумным. Смешнымі і непатрэбнымі здаюцца нам некаторыя элементы рытуалаў, бессэнсоўнымі абрады. Аднак не будзем асуджаць іншых, бо многія сэнсы ў нашай культуры і мове для іншаземцаў таксама з'яўляюцца незразумелымі.

Кожная нацыянальная мова выражае тое, што не здольна выразіць іншая. Каб паказаць свой твар Сусвету, нацыянальная культура мае такія моўны матэрыял, які дазваляе ёй перадаць вопыт свайго народа і вопыт чалавецтва ў цэлым. Дзеля гэтага мова, з аднаго боку, адлюстроўвае самапазнанне народа, а з другога – яго светаўспрыманне, эстэтычныя погляды і інш. Родная мова заўсёды спрыяла культурна-нацыянальнаму адраджэнню народаў, абнаўленню іх мастацкай культуры на аснове нацыянальнай самабытнасці. Яна выступае як крыніца і люстэрка нацыянальнай культуры, а разам з тым і народнай псіхалогіі.

Нацыянальная мова (жывое маўленне і яе літаратурная форма) з'яўляецца ядром нацыянальнай культурнай спадчыны. Гэта той “непарушны фонд” духоўных каштоўнасцей, якія назаўсёды застаюцца ў народа і перадаюцца яго нашчадкам.

Як адзначалася вышэй, на працягу стагоддзяў мова назапашвае, акумулюе культурную інфармацыю пэўнага народа. Любая мова валодае ўласным спосабам адлюстравання свету і па-свойму стварае яго моўную карціну. У мове кожнага народа адлюстроўваюцца як універсальныя кампаненты культур, так і адметныя для культуры пэўнага народа. Адметнасць мовы абумоўлена адметнасцю культуры і выяўляецца найперш праз *лексіку, фразеалогію і парэміялогію*, якія найбольш чуйна і хутка рэагуюць на змены пазамоўнай рэчаіснасці.

Так, у сістэмах намінацый рознах моў, нягледзячы на наяўнасць агульнага пласта паняццяў, ёсць паняцці і рэаліі, якія адлюстроўваюць нацыянальную своеасаблівасць моўных сістэм. Да ліку такіх намінацый адносяцца *этнаграфізмы*, ці *экзатызмы* (ад грэч. *exōtikos* ‘чужы, іншаземны’) – словы, якія абазначаюць рэаліі і паняцці, спецыфічныя для сучаснага жыцця і гісторыі іншых народаў. Экзатызмы часцей характарызуюць матэрыяльную культуру і радзей абазначаюць паняцці духоўнай культуры. Напрыклад, да беларускіх этнаграфізмаў можна аднесці лексіку ткацтва, якое здаўна было распаўсюджана на Беларусі: *калаўротка* ‘калаўрот’, *панарод* ‘ткацкі станок’, *пастаў* ‘невялікі ткацкі станок’; гістарызм *дзядзькаванне* ‘выхаванне ў мінулым дзяцей з вышэйшага саслоўя ў сялянскіх сем'ях’, безэквівалентныя словы *рэзгіны, дакоскі, драчона, крупнік* і інш. Іспанскую культуру характарызуюць, напрыклад, словы *карыда* ‘масавае відовішча ў Іспаніі – бой тэрэадора з быком’,

балеро 1) іспанскі нацыянальны танец, 2) кароткая безрукаўка як частка нацыянальнага касцюма. Культуру Японіі характарызуюць назоўнікі-экзатызмы *сакура* ‘дзікая вішня, якая з’яўляецца нацыянальным сімвалам Японіі’, *кіmano* ‘японскае нацыянальнае адзенне’, Сярэдняй Азіі – *кішлак* ‘пасёлак вясковага тыпу’, Украіны – найменне *гапак* ‘украінскі народны танец’ і інш.

“Вузельчыкамі культурнай памяці” могуць з’яўляцца сінонімы. Чым больш для таго ці іншага народа характэрны пэўныя рэаліі, чым больш пашырана сярод насельніцтва тое ці іншае паняцце, тым больш назваў ужываецца для яго абазначэння. Напрыклад, у кітайцаў шмат найменняў для абазначэння рысу, у фінаў – снегу, у беларусаў – балота (на тэрыторыі нашай краіны больш за 11,5 тысяч балот!): *алёс, багна, багніва, балота, бездань, гала, дрыгва, імшарына, мроіва, нетра, твань* і інш.

Пэўную нацыянальна-культурную інфармацыю нясе ў сабе *безэквівалентная лексіка* – словы нацыянальнай мовы, якія не маюць аднаслоўных адпаведнікаў у іншай мове і значэнне якіх у ёй можа быць перададзена словазлучэннем ці апісальна: бел. *дранік, жытнішча, бульбянішча, брыль, закоскі, вербніца, піліпаўка, сопуха*.

Нацыянальна-культурная семантыка мовы, яе сувязь з пазамоўнай рэчаіснасцю выразна выяўляецца на прыкладзе фразеалагізмаў. Напрыклад, фразеалагізм *атрымаць (даць) гарбуза* ‘атрымаць адмову ў якасці адказу’ сведчыць пра тое, што ў некаторых паўднёвых раёнах Беларусі ў былыя часы існаваў звычай даваць маладому або яго свату гарбуз як знак нязгоды дзяўчыны браць шлюб. З цягам часу адбылося пераасэнсаванне свабоднага словазлучэння, у выніку чаго і ўзнік дадзены фразеалагізм.

Нацыянальна-культурную адметнасць выяўляюць таксама шматлікія беларускія прыказкі і прымаўкі. Напрыклад: *чым за морам віно піць, лепей з Нёмана вадзіцу* (дзе Нёман – адна з найбуйнейшых рэк Беларусі, адзін з яе нацыянальна-гістарычных сімвалаў); *пазнаюць нашу дачку і ў андарачку* (дзе андарак – адзенне беларускіх жанчын у даўнія часы – спадніца з даматканай шарсцяной тканіны ў клетку); *відаць пана па халявах* (прыказка паходзіць з часоў Рэчы Паспалітай XVII-XVIII стст., калі польскія паны абувалі каляровыя саф’янавыя боты, якія пасля даношвалі слугі) .

Прыведзеныя прыклады выразна адлюстроўваюць звычаі, традыцыі, своеасаблівасці духоўнага свету беларусаў, гістарычныя падзеі, што адбываліся ў розныя часы на Беларусі. Такім чынам, у мове выразна прадстаўлена духоўная і матэрыяльная культура народа, яго гісторыя, звычаі і абрады.

Мова любога народа выяўляе яго асноўныя этнаграфічныя асаблівасці і нацыянальныя адметнасці. Так, старабеларуская мова

XIV-XVII стст. з'яўляецца важнай крыніцай вывучэння этнагенезу і гісторыі беларусаў, бо ў ёй адлюстраваны народны побыт і вытворчая культура (земляробства, дойлідства, рамесніцтва), эканамічнае і палітычнае развіццё тагачаснага грамадства, маральныя і эстэтычныя каштоўнасці. Зразумела, што найбліжэй да этнічнага быцця народа была вусная дыялектная мова, якая выяўляла не толькі агульнабеларускія, але і мясцовыя рысы побыту і культуры нашага народа.

На жаль, фальклорныя і лінгвістычныя запісы распачаліся на Беларусі толькі ў XIX ст. Працяглы перыяд пераходу ад старабеларускай да новабеларускай мовы (другая палавіна XVIII-XIX стст). характарызаваўся заняпадам пісьменства, адчужэннем ад роднай мовы шмат якіх галін культуры (палітычнага і сацыяльна-эканамічнага кіравання, прафесійнай мастацкай культуры, гутарковай мовы дваранства і гарадскога насельніцтва). Нават пазней, у другой палавіне XIX - пачатку XX ст., калі беларуская мова стала больш развітай і дасканалай, афіцыйнае грамадства, у тым ліку рускія і польскія даследчыкі, бачылі ў ёй выяўленне сялянскай культуры, якая, на іх думку, хоць і валодае пэўнымі этнаграфічнымі асаблівасцямі, але наўрад ці стане нацыянальнай культурай беларусаў, далучыўшыся ў выніку да рускай або польскай культур.

Шлях да развіцця беларускай нацыянальнай культуры быў нялёгкім: ён пазначаны чаргаваннем перыядаў заняпаду і перыядамі паскоранага засваення ёю айчыннага і сусветнага духоўнага вопыту. У сітуацыі білінгвізму ў сучасным грамадстве, калі беларуская мова ўжо шмат чаго страціла і страчвае з сваёй нацыянальнай адметнасці і самабытнасці, важна ўсвядоміць, што, страціўшы родную мову, народ страчвае маральныя арыенціры і духоўную пераемнасць паміж пакаленнямі. Вось чаму і сёння надзвычай актуальна гучаць словы Ф.Багушэвіча, сказаныя ім больш за стагоддзе назад: “Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!”

Тэма 4. Этнасемантыка

Пытанні:

1. Нацыянальна-культурная семантыка слова і яе роля ў стварэнні моўнай карціны свету.
2. Фонавыя асаблівасці анамастычнай лексікі. Нацыянальна-культурная спецыфіка беларускіх антрапонімаў.

Літаратура

Асноўная

1. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.А. Маслова ; отв. ред. У.М. Бахтикиреева. - 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2018.
2. Руденко, Е.Н. Этнолингвистика без границ. Введение в лингвистическую антропологию : пособие / Е.Н. Руденко. – Минск, 2014.

Дадатковая

3. Аляхновіч, М. Лінгвакразнаўства: вуч.-мет. дапам. для студ. філал. фак. / М. Аляхновіч. – Брэст, 2006. – С.20-21.
4. Басава, Г. “Ні сюды Мікіта ні туды Мікіта”: Уласнае імя як носьбіт нацыянальна-культурнага кампанента значэння слова / Г. Басава // Роднае слова. – 2001. – № 10. – С. 43-46.
5. Брагина, А.А. Лексика языка и культура страны: Изучение лексики в лингвострановедческом аспекте / А.А. Брагина. – М., 1986.
6. Восточнославянский этнолингвистический сборник: Исследования и материалы. – М., 2001.
7. Комарова, Л.М. Лексика языка как отражение национальной языковой картины мира / Л.М. Комарова // “Скарына і наш час”. IV Міжнар. нав. канф. (2008, Гомель). Міжнар. нав. канф. “Скарына і наш час”, 13-14 лістапада 2008 г.: у 2 ч. Ч.1. – Гомель. 2008. – С. 257-259.
8. Молчанова, Л.А. Материальная культура белорусов / Л.А. Молчанова. – Минск, 1968.
9. Народная культура Беларусі: Энцыкл. давед. / пад рэд. В.С. Цітова. – Мінск, 2002.
10. Цітоў, В.С. Народная спадчына: Матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічнай разнастайнасці / В.С. Цітоў. – Мінск, 1994.
11. Шкраба, І.Р. Лексікалогія: тэарэтыка-практычны курс / І.Р. Шкраба. – Мінск, 2012.
12. Шкраба, І.Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі / І.Р. Шкраба. – Мінск, 2008.

1. Нацыянальна-культурная семантыка слова і яе роля ў стварэнні моўнай карціны свету

Этнасемантыка (*ethnoscience* – тэрмін узыходзіць да амерыканскай этналінгвістыкі) займаецца вывучэннем усёй семантычнай сістэмы канкрэтнай мовы як набытку таго ці іншага этнасу. Этнасемантыка вырасла з першасных апісанняў значэнняў слоў, якія адлюстроўваюць каштоўнасныя катэгорыі ў моўных калектывах. Яна выяўляе на канкрэтным матэрыяле этнічную і нацыянальна-культурную спецыфіку мовы ў параўнанні з іншымі мовамі.

Нацыянальна-культурная самабытнасць моў пакідае след на экспрэсіўна-стылістычнай інфармацыі (г. зн. на экспрэсіўна-

стылістычным кампаненце значэння моўнай адзінкі), пашырае поле значэння, уносіць у яго дадатковую інфармацыю пра свет, фарміруючы пэўны тып свядомасці людзей. Напрыклад, выраз *блакітныя вочы* рускія і беларусы ўспрымаюць як эталон прыгажосці чалавека, бо ў славянскіх народаў ён нясе ў сабе “станоўчую” інфармацыю, нярэдка асацыіруючыся з блакітным колерам азёр і рэк, якіх вельмі многа ў Беларусі (прыгадайце таксама метафарычны выраз *блакітнавокая Радзіма*). Кіргізы ж пакрыўдзяцца на такі камплімент, бо блакітны колер у іх свядомасці – сімвал непрыгожага, і ўспрымаецца такое словазлучэнне як лаянкавы выраз. А вось выразам *у вас вочы, як у каровы кіргіз* будзе вельмі задаволены.

Дэнатат, ці дэнататыўны кампанент значэння слова (лац. *denotatum* ‘абазначаемае’) – гэта ўяўленне пра тыя прадметы, дзеянні, прыкметы, адносіны, якія могуць быць названы адным словам. Дэнатат – гэта менавіта ўяўленне, а не рэалія, таму дэнататыўны кампанент значэння прысутнічае ва ўсіх словах. Між тым, слова можа змяшчаць у сваім значэнні не толькі дэнататыўныя, але і канататыўныя семы.

У адрозненне ад дэнатата, *канатат*, ці канататыўны кампанент (ад лац. *connote* ‘маю дадатковае значэнне’), характарызуе толькі некаторыя словы: гэта можа быць дадатковая эмацыйна-ацэначная афарбоўка слова – адабральная (*клёвы, лапачка, лафа*) ці неадабральная (*ваяка, разнашэрсны, туфта*). Іншымі словамі, *канатацыя* – гэта “сузначэнне” (не дэнататыўнае і не граматычнае), якое ўваходзіць у склад семантыкі пэўнай моўнай адзінкі. Заўважым, што канататыўны элемент ацэначнасці характэрны і для некаторых безэквівалентных слоў. Так, пры супастаўленні адпаведнікаў бел. *нікчэмнік* – рус. *никчемный человек*, бел. *свінтушка, нязграя* – рус. *неряшливая девушка*, бел. *зюзка* – рус. *горький пьяница* і інш. лёгка выяўляецца адмоўная ацэначнасць беларускіх найменняў. Тое ж самае можна сказаць адносна слоў *нядбалец, прадажнік, зломак*. Для слоў *сумленнік, руплівец, весялуха*, наадварот, характэрна ацэначнасць іншага, станоўчага характару.

Станоўчая ці адмоўная канатацыя ў шэрагу выпадкаў звязана з т. зв. “этымалагічнай памяццю” слова. Напрыклад, у выразе *старэйшы сын – яго правая рука ці ўстаць з левай нагі, пісаць левай рукой, левыя заробкі* захавалася старажытнае ацэначнае супрацьпастаўленне: *правы* ‘асноўны, добры, надзейны’, а *левы* – з палярнай, рэзка адмоўнай ацэнкай. А ў дзеяслове *насаліць* ‘нашкодзіць, зрабіць непрыемнасць’ замацавалася памяць пра вядзьмарскі прыём раскідвання солі з мэтай наслаць хваробу ці праклён.

Аднак канатацыя выражае не толькі эмацыйна-ацэначныя і стылістычна маркіраваныя адносіны суб'екта маўлення да рэчаіснасці, але можа выяўляць сябе і праз нацыянальна-культурную маркіраванасць той ці іншай лексічнай адзінкі. У плане даследавання нацыянальна-культурнай спецыфікі мовы канатацыі адводзіцца вялікае месца, бо яна, як складнік значэння слова, нясе ў сабе пэўную культуразнаўчую, краіназнаўчую (у тым ліку і гістарычную) інфармацыю. Так, напрыклад, у розных этнічных культурах адзначаюцца спецыфічныя канатацыі колераабзначэнняў: *белы колер* у ЗША сімвалізуе чысціню, у Францыі – нейтральнасць, у Егіпце – радасць, у Індыі – смерць, у Кітаі – смерць або чысціню. Л. Шчэрба адзначаў нацыянальную спецыфіку ў рускім слове *вода* і ў французскім слове *eau*. Для рускіх слова *вода* 'пазбаўлена зместу' і 'бескарысная ў харчовых адноснах', а ў француззаў – змяшчае семы 'адвар' і 'харчовая карыснасць'. Як прыгадвалася вышэй, спецыфічную нацыянальна-культурную канатацыю ў розных народаў нясуць словы *сонца*, *балота*, а таксама *бусел*, *сабака* і інш. Канататыўныя адценні характэрны для назваў "такіх аб'ектаў рэчаіснасці, уласцівасці якіх уключаюцца ў сістэму каштоўнасных арыентацый людзей і выклікаюць стэрэатыпныя ацэнкі" [12, с. 7].

Абрады, звычаі і вераванні беларусаў, часта ў сваім архаічным выглядзе, дастаткова поўна выяўляюць сябе на Палессі, асабліва ў пагранічнай беларуска-ўкраінскай зоне. Пра гэта сведчыць вялікі пласт *палескай этнакультурнай лексікі* [гл. 6]. Так, радзінны абрад, сферу сямейных адносін на Палессі характарызуюць наступныя дыялектныя намінацыі: *ба́біць* 'прымаць роды', *гладка́*, *негуляшча*, *толста́* 'цяжарная жанчына', *загрубець* 'зацяжарыць', *пустая́*, *накрытка* 'жанчына, якая нарадзіла ў дзеўках', *мезі́нчык* 'апошняя дзіця ў сям'і', *сяме́йна* 'шматдзетная маці'.

Рытуал пахавання, а таксама абрады памінавання продкаў выразна адлюстраваны ў вялікай колькасці адпаведных найменняў, у тым ліку назваў свята *Дзяды: мерец (мрец)* 'нябожчык, памерлы', *дом* 'труна', *могліца* 'могільнік', *будзіці (будыці)* 'рытуал наведвання магільнага памерлага чалавека на наступны пасля пахавання дзень', *гадава́я* 'гадавіна смерці', *наўска Троіца* 'чацвер пасля Троіцы', *пакойніцкая субота*, *дзедо́вая субота* 'памінальная субота', *калядныя дзяды* 'гадавы памінальны дзень перад Раствам', *масленыя дзяды* 'гадавы памінальны дзень перад Масленіцай', *піліпаўскія дзяды* 'гадавы памінальны дзень перад калядным постамам', *радонічныя дзяды* 'гадавы памінальны дзень перад Радуніцай', *траецкія дзяды* 'гадавы памінальны дзень перад Троіцай'.

Асаблівасці беларускай нацыянальнай кухні на Палессі выяўляюць сябе ў назвах ежы, страў (у тым ліку выпечкі), якія

гатавалі ці выпякалі ў сувязі з правядзеннем тых ці іншых абрадаў, рытуалаў, напрыклад: *бабка* ‘круглы вясельны хлеб’; *шышка* ‘від вясельнага хлеба’; *хрэст* ‘упрыгожванне на вясельным караваі’; *сарокі* ‘маленькія прэсныя хлябцы, якія па форме нагадваюць птушак і выпякаюцца ў сакавіку на свята Саракі’; *прósхура* ‘хлябцы, якія раздаюцца ў царкве і пасля выкарыстоўваюцца з магічнай мэтай’; *кóліва* ‘памінальнае блюда ў выглядзе хлеба ў салодкай вадзе’; *мёд* ‘памінальная страва’ і інш.

Надзвычай вялікай разнастайнасцю характарызуюцца на Палессі, у прыватнасці, у Брэсцка-Пінскіх гаворках, назвы ежы ці страў, прыгатаваных з бульбы: *голубцы* ‘звараная ачышчаная бульба’; *гультаі* ‘звараная бульба ў мундзірах’; *паронкі* (*паронікі*) ‘бульба, звараная цалкам’; *солёнікі* (зафіксавана ў асобных вёсках) ‘вараная бульба’; *цылякі* ‘печаная бульба’; *хамелцы* ‘бульба, прыгатаваная для варкі’; *пэчонікі* ‘печаная бульба’; *смажонікі* ці *тушонікі* ‘тушаная бульба’; *токмачі* (*тукмачы*) ‘тоўчаная бульба’; *компякі* (*комякі*) ‘тоўчаная з салам (скваркамі) бульба’; *горэлікі* ‘падгарэлая зверху ў чугуне бульба’; *картоплі* ‘бульба, звараная цалкам, якая не таўчэцца’; *стычкі* ‘смажаная бульба’.

Этналінгвістычныя матэрыялы захоўваюць шэраг цікавых з пункту гледжання нацыянальна-культурнай семантыкі лексем, прадстаўленых дыялектнымі слоўнікамі. Так, у гаворках Магілёўшчыны сустракаем наступныя словы, што характарызуюць этнакультурныя асаблівасці яе жыхароў: *Маладзенец* ‘калядны мясаед; наступны дзень пасля Каляд’; *абедня* ‘рытуальная юраўская булачка’; *комлік* ‘стары венік, які сякуць на парозе хаты на провады Каляд’; *куст* ‘рытуальная саламяная кукла, якую спальваюць у купальскую ноч (Зэльвенскі раён); *хамлак* ‘жмуток сена ці хваёвая лапка, якую прыбіваюць на верхнюю бэльку пабудаванай хаты’. Прыведзеныя намінацыі пацвярджаюць думку, што на Беларусі, асабліва ў палескім краі, да сённяшняга дня захаваліся многія старажытныя абрады, рытуалы і звычаі.

У сістэме традыцыйнай народнай культуры беларусаў значнае месца займае сямейная, у тым ліку вясельная, абраднасць. Так, самую вялікую групу слоў у народна-дыялектнай мове Віцебшчыны складаюць найменні, якія семантызуюць вяселле. І гэта невыпадкова: беларусы ва ўсе часы адказна ставіліся да стварэння сям’і, бо шлюб, згодна з хрысціянскай традыцыяй, павінен быў заключацца адзін раз і на ўсё жыццё. Напрыклад, дыялектныя найменні са значэннем этапаў вясельнага абраду: *абглядзіны* (*агледы*), *сугледы* ‘агледзіны, бытавы абрад знаёмства жаніха і яго сваякоў з нявестай’; *завóвы* ‘заручыны’; *субóр* ‘зборная субота, вечар, які ладзіўся напярэдадні вяселля ў доме будучай нявесты’; *кавалёр* ‘вечар, які ладзіўся напярэдадні вяселля ў

доме будучага жаніха'; *шлюбавіны* 'вяселле'; найменні са значэннем удзельнікаў вясельнага абраду: *паджанішнік* 'шафер'; *паднявэсніца* 'шаферка'; *маршалак* 'сват'; *прыданья* 'госці з боку нявесты, якія, едучы ў дом жаніха, везлі з сабою яе пасаг' і інш.

У жывой беларускай мове сустракаецца шэраг слоў з "празрыстай" этнакультурнай семантыкай. Сярод іх вылучаюцца такія народныя назвы месяцаў (зразумела, неафіцыйныя), як *бярозавік* 'красавік', *ягаднік* 'чэрвень', *спаснік* 'жнівень', *агароднік* 'верасень', *хлебнік* 'кастрычнік' і інш.

Класіфікавальная і намінацыйная прырода слова фактычна супадае з прыродай фразеалагізма, хаця фразеалагізм валодае большай экспрэсіўнасцю. Фразеалагізм, як і слова, таксама мае намінацыйнае значэнне. Этналінгвістычная вартасць фразеалагізмаў складаецца з наступных паказчыкаў:

1) адлюстраванне нацыянальнай культуры комплексна, усімі сваімі структурнымі кампанентамі ці ідыяматычным значэннем: *біць у хамут*, *дабры бабры*, *гарадзіць плот*, *вадзіць казу*, *воўк дарогу перабег*, *даваць перуноў*;

2) адлюстраванне нацыянальнай культуры расчлянёна, лексічнымі адзінкамі свайго складу: *байды біць*, *гула асмаленая*, *выцягнуць гізунты*, *блёкату наеўся*, *гульня ў жмуркі*;

3) адлюстраванне нацыянальнай культуры сваімі прататыпамі, паколькі генетычна свабодныя словазлучэнні апісвалі пэўныя звычкі, традыцыі, спецыфіку побыту і культуры, гістарычныя падзеі і інш. Напрыклад, *перамываць костачкі*. Паходжанне гэтага ўстойлівага выразу звязана з магільным абрадам другаснага пахавання нябожчыкаў. У глыбокай старажытнасці (яшчэ з часоў язычніцтва) чараўнікоў або ведзьмаў хавалі двойчы: першы раз – традыцыйна, як і ўсіх людзей, а другі раз – калі яны і пасля сваёй фізічнай смерці дакучалі людзям. Тады прах вяртаўся "на свет божы", і косці нябожчыка перабіралі і перамывалі, абменьваючыся пры гэтым думкамі адносна характару і паводзін памерлага, інакш кажучы, "абгаворваючы" яго. Абрад з цягам часу страціў свой магільны сэнс, разбурыўся, а фразеалагізм, звязаны сваім паходжаннем з гэтым абрадам, пашырыў сферу ўжывання і набыў іншае, больш шырокае, "неабрадавае" значэнне 'абгаворваць, пляткарыць'.

Прывядзём прыклад іншай этнафраземы, якая і сёння сустракаецца ў народна-дыялектнай мове палешукоў – дыял. фразеалагізм *закідаць (заганяць) зайца* 'спыняць вясельнае шэсце'. Зайцам называецца бярвяно ці жэрдка, якімі перагароджваюць шлях вясельнай працэсіі. Зараз звычай успрымаецца як жарт, мэта якога – атрымаць ад маладога выкуп за нявесту. Раней у беларусаў існавала павер'е, што сустрэча вясельнага шэсця з зайцам прынясе няшчасце

ўсім удзельнікам урачыстасці, у першую чаргу – маладым, бо заяц звязваўся з уяўленнем аб “нячыстай сіле” (у яго сабачыя лапы, асліныя вушы, кашэчая галава).

Прататыпы фразеалагізмаў могуць паведамляць і пра дзіцячыя гульні: *гуляць у кошкі-мышкі*; рамёствы і традыцыйныя гаспадарчыя заняткі нашых продкаў у мінулыя часы: *віць вяроўкі, клёпак не хапае, бібікі біць*; паляванне і рыбалоўства: *як рыба ў вадзе, зматваць вуды, замятаць сляды*; асаблівасці жывёльнага свету: *куры не клююць, як баран на новыя вароты, як сабаку пятая нага*; жыццё селяніна, яго хатнія і працоўныя абавязкі: *хоць кол на галаве чашы агарод гарадзіць, біць у хамут*.

Даволі выразна нацыянальна-культурная адметнасць слова выяўляе сябе ў прыказках і прымаўках. Так, агульнавядома, што *бусел* у пэўнай ступені з’яўляецца сімвалам Беларусі. У асэнсаванні беларусаў – гэта святая, “божая”, чыстая птушка. Паводле народных павер’яў, бусел здольны аберагаць чалавечае жылло ад маланкі і пажару. У беларускай міфалагічна-фальклорнай сістэме бусел сімвалізуе новае жыццё, з’яўляецца сімвалам дзетанараджэння, пра што сведчаць наступныя парэміі: *дзе бусел вядзецца – там шчаслівае месца; бусел дзіця прынёс*. Журавель – увасабленне нечага значнага, вартага, каштоўнага і часта недасягальнага: *лепш сініца ў руцэ – чым журавель у небе; раскажаш пра вераб’я, а перакажуць пра жураўля*. Апрача таго, з прылётам ці адлётам журавоў звязаны пэўныя прыметы і з’явы: *жураўлі прыляцелі – дзеўкі ашалелі* (з прылётам журавоў дзяўчаты сустракалі, гукалі вясну).

Як вядома, кожная этнічная супольнасць выпрацоўвае пэўныя правілы паводзін і ўзаемаадносін у сям’і і грамадстве. Не з’яўляюцца выключэннем і беларусы. Даследчыкі нашага краю яшчэ ў XIX ст. адзначалі тое, што мала дзе на Беларусі сустракаецца жорсткасць у адносінах мужа да жонкі. Мабыць, таму ў нашай мове і мае месца выраз *ажаніцца з кімсьці* (параўн. з рус. *жениться на ком-то*), дзе прыназоўнік *з* (адзін з самых распаўсюджаных у нашай мове) нібыта знак роўнасці, павагі адно да аднаго. Пра гэта і пісаў М. Шавыркін, заўважаючы таксама, што ў свядомасці ліцвіна закладзена справядлівасць і разуменне таго, што і той, хто чыніць насмешкі, кпіць ці нават здэкуецца, і той, хто ад гэтага церпіць, у любы момант могуць памяняцца месцамі, таму, адчуваючы гэткую “нявечнасць”, мы смяёмся, жартуем і здэкуемся з *каго-небудзь*, ды і то нядоўга.

2. Фонавыя асаблівасці анамастычнай лексікі. Нацыянальна-культурная спецыфіка беларускіх антрапонімаў

Фонавыя асаблівасці анамастычнай лексікі. Анамастычная лексіка (антрапонімы, тапонімы, мікратапонімы, гідронімы, заонімы, міфонімы) выконвае, як правіла, намінацыйную функцыю і ў пераважнай большасці выпадкаў пазбаўлена функцыі кумуляцыйнай. Між тым, анамастычныя найменні ў большай ступені, чым апелятыўная лексіка, здольныя захоўваць і адлюстроўваць экстралінгвістычную інфармацыю. Найбольш яркімі “маркерамі” эпохі і прасторы, якія рэагуюць на сацыяльна-эканамічныя, палітычныя і культурныя змены, з’яўляюцца **антрапонімы**. *Асабовыя імёны* – гэта адзін з кампанентаў, які характарызуе культуру таго ці іншага народа ў пэўны гістарычны перыяд. Яны валодаюць яркай нацыянальна-культурнай семантыкай, паколькі іх групавое і індывідуальнае значэнні звязаны з гісторыяй і культурай народа – носьбіта мовы. Як слушна заўважае Г. Басава, “у кожнай мове ёсць пэўны сэнсавы арэол, пэўнае значэнне, замацаванае за ўласным імем, агульнае для носьбітаў мовы” [4, с. 40].

Нацыянальна-культурная спецыфіка беларускіх антрапонімаў. У аснову групавога значэння асабовага імя могуць быць пакладзены розныя крытэрыі [3, с. 20-21]:

1) узрост: “старыя” традыцыйныя імёны – *Алег, Павел, Варвара, Ліза* і “новыя” імёны – *Мая, Ала, Луіза*;

2) паходжанне: запазычаныя – *Альберт, Герман, Вераніка, Альбіна* і славянскія – *Алег, Вольга, Вера, Надзея, Таццяна*;

3) сацыяльная афарбоўка: асацыіруюцца з сялянскімі імёнамі – *Янка, Лукер’я, Параска, Фядос*; з гарадскімі – *Яўген, Тамара, Роберт*; з княжацкімі – *Алег, Яраслаў, Вольга*; з купецкімі – *Зосім, Кліменцій, Фама, Гардзей*; з інтэлігенцкімі – *Ілья, Мікіта*;

4) стылёвая прыналежнасць: прастамоўныя – *Міхайла, Даніла, Зміцер, Саўка*; афіцыйныя – *Дзмітрый, Міхаіл, Савелій*;

5) ужывальнасць: папулярныя імёны сёння – *Кацярына, Анастасія, Уладзіслаў*; рэдкія – *Варлаам, Васіліса, Герасім*;

6) тэрытарыяльная лакалізацыя: тэрыторыя гродзенска-баранавіцкіх гаворак – *Усяслаў, Міраслаў, Станіслаў, Тэрэза, Таіса*;

7) унутраная форма: з “жывой” формай – *Вера, Любоў, Леў, Уладзімір*; з “цёмнай” формай – *Генадзь, Пётр, Глеб, Барыс*;

8) узрост “носьбіта”: дзіця – *Анцік, Петрык, Юрасік, Міхасёк*; падлетак – *Янук, Пятрук, Юрка*; дзяцюк – *Кастусь, Юрась, Пятрусь*.

Калі групавое значэнне маюць усе імёны, то індывідуальнае – толькі некаторыя з іх, якія нечым вылучаюцца. Напрыклад, многія імёны могуць сустракацца ў прыказках і прымаўках, у якіх яны часцей

за ўсё выконваюць абагульняльную ролю, г. зн. абазначаюць рысы характару, асаблівасці паводзін пэўнага тыпу людзей, напрыклад: *хіцёр Зміцёр, але і Саўка не дурань; атаўка – сену прыбаўка ды не змог скасіць яе Саўка; у Піліна пілі і Піліна білі; дзярэ языком Адарка, як тарка; хвалілася Ганна, што выйдзе за пана, а той не бярэ; хароша Маша, бо наша; як Іван у бочку стук, дык у Марфы грошай пук; аднаго Юрку ўпусцілі, а ўся хата заюрылася; Антось ды Тадора – што лапаць ды абора; багаты Мацей, поўна хата дзяцей; багаты Хадот: сабака ды кот; у кожнай Палашкі свае замашкі; адна Рая, і тая скупая; адзін Сцяпан – заўсёды пан, а калі і нястача, дзіця не плача; каму што, а Базылю клёцкі; люблю Якава, ды не ўсякага; танцуй, Зося, як прыйшлося; наша Сора то шые, то пара – усё ніткам гора; жывучы, усяго нажывеш – і Кузьму татам назавеш; мялі, Апанас, цяпер твой час; цікаўнай Амелі нос прышчамілі; які Рыгорка, такая пра яго й гаворка; якая Агатка, такая ў яе і хатка; Ігнат не вінават, і Аўгіння не вінна, вінавата хата, што пусціла Ігната; вазьмі Даніла, што нам не міла і інш.*

Пра нацыянальна-культурную спецыфіку беларускіх асабовых імён, а таксама пра тое, што апошнім часам страчваюцца традыцыі нацыянальнага іменаслова, вельмі трапна заўважыў Н. Гілевіч у нататках “Між былым і наступным”: “У дзяцінстве, ды і пазней, я звяртаўся да знаёмых мужчын так: дзядзька Змітрок, дзядзька Тодар, дзядзька Тамаш, дзядзька Аніс, дзядзька Акім, дзядзька Кастусь. Перамерлі гэтыя дзядзькі і іх імёны. Унукаў і праўнукаў імёнамі дзядоў ужо не называюць. Да знаёмых жанчын у дзяцінстве сваім я звяртаўся на роднай мове і ў духу нацыянальных звычаяў так: цётка Марыля, цётка Гілена, цётка Барбара, цётка Параска, цётка Рыпіна, цётка Луцэя, цётка Зося, цётка Еўка, цётка Тэклія... Адышлі на вечны спачын гаротніцы-цёткі, зніклі і іх імёны. Унучкам і праўнучкам яны ўжо не дасталіся.

Нехта ў свой час пераканаў, што Марыля, або Гілена, або Зося – гучаць непрыгожа, некультурна. Зрэшты, пераканалі ўвесь народ, што яго імёны брыдкія, немілагучныя і што іх трэба памяняць на лепшыя. І пачалі мяняць. І напераменьвалі так, што ўжо нічога, ані знаку свайго не засталася. Па імені ўжо не пазнаеш, што перад табой беларус. Паляка пазнаеш, што паляк, літоўца пазнаеш, што літовец, армяніна пазнаеш, француза пазнаеш – у кожнага народа свае імёны, чаму ж не пазнаць. А мы сваіх імёнаў не маем, нас па імені не адрозніш... Але ж быў час, мілыя мае браткі беларусы, калі пазнавалі па імені і нас, грэшных. Пачуеш: Міхась, Юрась, Тамаш, Сымон, Антось, Язэп, Лукаш, Змітрок, Пятрусь, Абросім, – ну, ясна, з Беларусі таварышы! Свет увесь пазнаваў і паважаў нас за гэта, што свае імёны мелі”...

Тэма 5. Моўная карціна свету і культура

Пытанні:

1. Моўная карціна свету і яе адлюстраванне ў нацыянальна-культурнай семантыцы слова. Канцэптуальная аснова моўнай карціны свету.
2. Спецыфіка спосабаў намінацыі ў мове.
3. Безэквівалентная лексіка. Безэквівалентныя побытавыя найменні беларускай мовы як транслятары нацыянальна-культурнай інфармацыі.

Літаратура

Асноўная

1. Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику : учеб. пособие : [для филологов] / В.А. Маслова. – 9-е изд., стер. – Москва, 2018.
2. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.А. Маслова ; отв. ред. У.М. Бахтикиреева. - 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2018.
3. Руденко, Е.Н. Этнолингвистика без границ. Введение в лингвистическую антропологию : пособие / Е.Н. Руденко. – Минск, 2014.

Дадатковая

4. Апресян, Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37-67.
5. Беларусь : лингвокультурологический комплекс : пособие для иностранных студентов / сост. : Л.Н. Чумак, В.Г. Будай, Т.О. Верховцова [и др.]; под ред. Л.Н. Чумак. – Минск, 2008.
6. Брагина, А.А. Лексика языка и культура страны: Изучение лексики в лингвострановедческом аспекте / А.А. Брагина. – М., 1986.
7. Комарова, Л.М. Лексика языка как отражение национальной языковой картины мира / Л.М. Комарова // “Скарына і наш час”. IV Міжнар. нав. канф. (2008, Гомель). Міжнар. нав. канф. “Скарына і наш час”, 13-14 лістапада 2008 г.: у 2 ч. Ч.1. – Гомель. 2008. – С. 257-259.
8. Кучменова, Ж.М. Эмоциональные концепты в языковой картине мира (на материале русского и карачаево-балкарского языков): Автореф. дисс.... канд. филол. наук / Ж.М. Кучменова. – Нальчик, 2005.
9. Леванцэвіч, Л.В. Лінгвакультуралогія: слова, значэнне, кантэкст: вуч.-мет. дапам. / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2009.
10. Леванцэвіч, Л.В. Лінгвакультуралогія: слова, значэнне, кантэкст: метада. рэкамендацыі / Л.В. Леванцэвіч, М.М. Аляхновіч; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст, 2010.
11. Леванцэвіч, Л.В. Лінгвакультуралогія : дапам. для студэнтаў філал. фак. / Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна ; аўтар-склад. Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2015.
12. Молчанова, Л.А. Материальная культура белорусов / Л.А. Молчанова. – Минск, 1968.
13. Народная культура Беларуси: Энцыкл. давед. / пад рэд. В.С. Цітова. – Мінск, 2002.

14. Садоўская, А. Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагізмаў / А. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. – Мінск, 2005. – Вып. 4. – С. 98; 100.

15. Цітоў, В.С. Народная спадчына: Матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічнай разнастайнасці / В.С. Цітоў. – Мінск, 1994.

16. Шкраба, І.Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі / І.Р. Шкраба. – Мінск, 2008.

1. Моўная карціна свету і яе адлюстраванне ў нацыянальна-культурнай семантыцы слова. Канцэптуальная аснова моўнай карціны свету

Як вядома, мова, з аднаго боку, адлюстроўвае самапазнанне народа, а з другога – яго светаўспрыманне, маральныя прынцыпы, эстэтычныя погляды і інш. Сума ведаў індывіда ці этнасу пра прадметы аб’ектыўнай рэчаіснасці называецца *карцінай свету* (тэрмін быў запазычаны лінгвістамі з прыродазнаўчых навук).

Уяўленні чалавека пра свет, адлюстраваныя ў значэннях розных слоў і выказаў, складваюцца ў пэўную сістэму поглядаў і “навязваюцца” ў якасці абавязковых усім носьбітам мовы. Інакш можна сказаць, што мы ўспрымаем свет у вобразах той мовы, на якой гаворым. Сукупнасць ведаў пра свет, выражаных у моўнай форме, называецца **моўнай карцінай свету**.

Паняцце моўнай карціны свету ўпершыню сустракаецца ў амерыканскім і нямецкім мовазнаўстве XIX ст. Сутнасць *моўнай карціны свету* якраз і заключаецца ў тым, што ў кожнай мове пасвойму выражаецца спосаб успрыняцця рэчаіснасці. Менавіта ў мове адлюстроўваюцца тыя ці іншыя культурныя традыцыі, сімвалы, эталоны, якія арганізуюць пэўны соцыум. Іншымі словамі, моўная карціна свету – гэта свет, убачаны праз прызму мовы. Моўная карціна свету складаецца са слоў, словазлучэнняў, сказаў і іх камбінацый.

Сёння ў лінгвістыцы побач з тэрмінам “*моўная карціна свету*” сустракаецца шэраг іншых тэрмінаў: “*моўная мадэль свету*”, “*моўная рэпрэзентацыя свету*”, “*канцэптуальная мадэль свету*”, “*моўны вобраз свету*” і інш. Адзначым, што моўная карціна свету – гэта стрыжнёвы тэрмін этналінгвістыкі і лінгвакультуралогіі, які, па словах В.А. Маславай, “не больш, чым метафара, бо ў рэальнасці спецыфічныя асаблівасці нацыянальнай мовы, у якіх зафіксаваны ўнікальны грамадска-гістарычны вопыт пэўнай нацыянальнай супольнасці людзей, ствараюць для носьбітаў гэтай мовы не якую-небудзь іншую, непаўторную карціну свету, адрозную ад аб’ектыўнай, а толькі спецыфічную “афарбоўку” гэтага свету, абумоўленую нацыянальнай значнасцю прадметаў, з’яў, працэсаў, выбіральнасцю

адносін да іх, якая спараджаецца спецыфікай дзейнасці, ладу жыцця і нацыянальнай культуры дадзенага народа”.

А.Л. Садоўская адзначае, што функцыянаванне мовы не абмежавана толькі афармленнем жыццёвага вопыту людзей. Прадстаўнікі пэўнай этнічнай супольнасці ўспрымаюць свет праз катэгорыі іх уласнай мовы. Многімі лінгвістамі моўная карціна свету ўспрымаецца сёння як зафіксаваная ў мове інтэрпрэтацыя рэчаіснасці ў выглядзе сукупнасці меркаванняў пра свет [14, с. 98; 100]. Тым не менш, у сучасным мовазнаўстве на сённяшні дзень няма пакуль адзінага пункту гледжання на сутнасць гэтага тэрміна. Як заўважаюць некаторыя даследчыкі, “моўная карціна свету – гэта прадукт свядомасці, вынік узаемадзеяння мыслення, аб’ектыўнай рэальнасці і мовы як сродку выражэння думак пра свет, ... гэта выяўленая з дапамогай моўных сродкаў сістэмна ўпарадкаваная інфармацыя пра навакольны свет” [8, с. 7].

На думку Ю.Д. Апрасяна, “кожная мова адлюстроўвае пэўны спосаб успрымання, арганізацыі (“канцэптуалізацыі”) свету. Значэнні, што выражаюцца ў ёй, складваюцца ў пэўную адзіную сістэму поглядаў, своеасаблівую калектыўную філасофію, якая прапануецца ў якасці абавязковай усім носьбітам мовы” [4, с. 39]. Але мова не стварае новы свет, бо яе “крэатыўная” функцыя накіравана не на стварэнне, а на яго “пераўтварэнне”.

Апрача таго, што ў кожнай мове зафіксавана ўласцівая толькі ёй карціна свету, пазамоўная рэчаіснасць мае аб’ектыўны характар (менавіта таму і магчымы пераклад з адной мовы на другую, нягледзячы на відавочныя адрозненні паміж мовамі). З гэтага вынікае, што *нацыянальная моўная карціна свету ўяўляе сабой суб’ектыўны вобраз аб’ектыўнага свету*. Так, напрыклад, для носьбітаў беларускай і рускай моў здаецца верагодным, што псіхічнае жыццё чалавека падзяляецца на інтэлектуальнае і эмацыйнае, прычым інтэлектуальнае жыццё звязана з *галавой*, а эмацыйнае – з *сэрцам*. Мы кажам, што ў некага *светлая галава* ці *добрае сэрца*; запамінаючы нешта, *захоўваем* гэта ў *галаве*, а *адчуваем сэрцам*; перахваляваўшыся, *хапаем за сэрца*. Нам здаецца, што інакш і быць не можа, а таму са здзіўленнем даведваемся, што для носьбітаў некаторых афрыканскіх моў усё псіхічнае жыццё можа канцэнтравацца ... ў *печані*. Менавіта таму яны гавораць, што ў кагосьці “*разумная печань*” ці “*добрая печань*”, а калі хвалююцца, падсвядома адчуваюць дыскамфорт у печані. Зразумела, гэта звязана не з асаблівасцямі іх анатамічнага складу, а з моўнай карцінай свету, з якой яны звykліся.

Канцэптуальная аснова моўнай карціны свету. З’явы навакольнага свету і нацыянальнай культуры знаходзяць сваё адлюстраванне ў **канцэптах**. На сённяшні дзень у мовазнаўстве

ўжываецца некалькі дзясяткаў азначэнняў гэтага тэрміна. Найбольш прымальным мы лічым азначэнне В.А. Маславай, згодна з якім, “канцэпт – гэта семантычнае ўтварэнне, якое адзначана лінгвакультурнай спецыфікай і якое тым ці іншым чынам характарызуе носьбітаў пэўнай этнакультуры”. Канцэпт з’яўляецца галоўным аб’ектам і адзінкай даследавання лінгвакультуралогіі і кагнітыўнай лінгвістыкі. Гэта фрагмент агульначалавечай культуры, які жыве ў свядомасці як цэлых народаў, так і канкрэтных сацыяльных груп і нават індывідумаў. Менавіта ў канцэптах знаходзіць сваё адлюстраванне моўная карціна свету, бо складаецца яна са спецыфічных, характэрных для дадзенай мовы стэрэатыпаў культурнай свядомасці (напрыклад, канцэпты “Радзіма”, “сяброўства”, “свабода”, “слова”). Канцэптualная аснова моўнай карціны свету складаецца, у першую чаргу, з наступных канцэптаў:

- 1) універсальныя філасофскія канцэпты (“праўда”, “добра”, “зло”);
- 3) унікальныя этнакультурныя канцэпты (“зямля”, “туга”).

2. Спецыфіка спосабаў намінацыі ў мове

Як адзначалася вышэй, многія паняцці ў розных мовах, з’яўляючыся тоеснымі па змесце, выражаюцца па-рознаму. Пры гэтым магчымасць зносін, разумення паміж народамі існуе заўсёды. Між тым, поўная эквівалентнасць слоў у розных мовах не заўсёды магчымая. Адна з прычын існавання неэквівалентнасці ў тым, што лагічная структура мыслення, адзінага для ўсіх народаў, матэрыялізуецца ў канкрэтных сістэмах нацыянальных моў.

Носьбіты розных моў бачаць свет са свайго пункту гледжання, заўважаючы ў ім нешта сваё, “недаступнае” для іншага народа. Змест аднаго і таго ж паняцця ў розных мовах можа перадавацца пры дапамозе спецыфічных сродкаў. Спецыфіка гэтых сродкаў абумоўлена як сістэмамі саміх моў, так і адрозненнямі ў матэрыяльнай і духоўнай культурах народаў, якія размаўляюць на розных мовах. Розныя мовы неаднолькава “напоўнены” словамі з агульнай ці канкрэтнай семантыкай. Напрыклад, у мове абарыгенаў Цэнтральнай Бразіліі няма слоў са значэннем ‘пальма’ і ‘папугай’, у той час як функцыянуе вялікая колькасць выразаў для спецыяльных відаў і падкласаў гэтых паняццяў.

Адначым таксама розныя спосабы разумення і класіфікацыі рэалій у моўных сістэмах. Так, у беларускай мове, як і ў рускай, паняцце *суткі* падзяляецца на *раніцу*, *поўдзень*, *вечар* і *поўнач*, а ў англійскай мове існуе больш дэталёвая дыферэнцыяцыя гэтага часавага адрэзку, які выражаецца шасцю словамі, і ў той жа час у

англічан няма абагульненага слова для абазначэння гэтых адрэзкаў – *суткі*. У арабскай мове няма агульнага слова для абазначэння каня, хаця багата назваў парод коней; у кітайцаў жа адным словам абагульняюцца арэхі і садавіна.

У розных мовах словы могуць быць паняційна эквівалентныя, а фонава – не. Напрыклад, у Англіі ёсць традыцыя выдаваць кнігі ў мяккім пераплёце. У беларусаў жа такая традыцыя адсутнічае, а таму няма і ўстойлівага перакладу словазлучэння *paperback book*. Няма ў нас таксама традыцыі выдання так званых “кішэнных” кніг. Таму ў падобных выпадках можна гаворыць пра няпоўнаэквівалентнасць фонаў. Словы з няпоўнаэквівалентнымі фонамі называюцца *фонавымі*.

Непасрэдная сувязь лексікі з прадметамі пазамоўнай рэчаіснасці і паняццямі становіцца асабліва відавочнай, калі параўнаць слоўнікавыя склады няроднасных моў. Напрыклад, англічане пры апісанні болю карыстаюцца сарака словамі, у той час як рускія ці беларусы – пяцю-шасцю. Гэта гаворыць, мабыць, пра тое, што ў нас боль прынята цярпець, а не аналізаваць. У мовах народаў Поўначы налічваюцца дзясяткі назваў розных станаў снегу, у той час як на афрыканскім кантыненте (там, дзе снегу наогул не бывае) у мовах мясцовых плямёнаў цалкам адсутнічаюць слоўныя абазначэнні для гэтага паняцця. Несупадзенне ў іменаванні ні ў якім разе не сведчыць пра розныя пазнавальныя здольнасці народаў. Паняцці, якія ў той ці іншай мове не могуць быць выражаны асобнымі словамі, выражаюцца з дапамогай спалучэнняў слоў. Адсутнасць пэўнай назвы ў нейкага народа часта тлумачыцца і тым, што ў ёй на дадзены момант проста няма неабходнасці.

Багацце канкрэтных назваў адлюстроўвае “спецыфічныя інтарэсы” народа, якія патрабуюць лексічных размежаванняў. Мовы адрозніваюцца галоўным чынам тым, што яны павінны выразіць, а не тым, што яны могуць выразіць, бо здольнасці да выражэння рэчаіснасці ў мове ва ўсіх народаў аднолькавыя. З гэтага вынікае, што кожная моўная сістэма мае свае разнастайныя сродкі намінацыі, а адзін і той жа змест па-рознаму замацоўваецца ў розных мовах. Часта розныя найменні аднаго і таго ж прадмета ці з’явы маюць адзін і той жа прадметны змест, але прыкметы, якія бяруцца для называння, розныя. Выбар прыкметы ці ўласцівасцей прадмета, якія пакладзены ў аснову яго намінацыі, абумоўлены асаблівасцямі ўкладу жыцця народа, узроўнем яго культурнага развіцця, традыцый, навакольнага асяроддзя, умоў працы моўнага калектыву.

Адрозненні ў іменаванні адных і тых жа аб’ектаў рэчаіснасці ў розных народаў непазбежныя, паколькі розныя людзі сутыкаюцца з рознымі бакамі свету. Пра разыходжанні ў семантычных структурах

розных моў у выніку адрозненняў успрыняцця яшчэ В. фон Гумбальт вобразна заўважаў, што “... ніхто не ўспрымае словы абсалютна ў адным і тым жа сэнсе, і дробныя адценні значэнняў пераліваюцца на ўсёй прасторы мовы, як кругі па вадзе пры падзенні каменя”.

Да таго ж, немагчыма знайсці два народы, якія б фарміраваліся ў ідэнтычных сацыяльных і геапалітычных умовах. З гэтай прычыны немагчымай уяўляецца тоеснасць лексіка-семантычных сістэм іх моў. Лексіка як частка мовы, якая найбольш цесна звязана з рэчаіснасцю, абавязкова нясе на сабе “этнічны адбітак” і найбольш выразна адлюстроўвае неаднастайнасць навакольнага свету. Неаднолькавая ступень актуальнасці, сацыяльнай значнасці той ці іншай з’явы, прадмета ў жыцці розных народаў прыводзіць да розніцы ў намінацыі. Зрэшты, называецца тое, што мае значэнне для дадзенага этнічнага калектыву.

Спецыфіка спосабаў намінацыі ў мове абумоўлена і тым, што лексіка пэўнай мовы дае дэталізацыю і драбленне (важнага ў нейкіх адносінах для носьбітаў мовы!) паняцця, выяўляючы характар мыслення прадстаўнікоў таго ці іншага этнасу. Сінонімы і вытворныя словы, якія абазначаюць адно паняцце ў адным арэале, сведчаць пра ўстойлівасць і важнасць рэаліі ў жыцці і тым самым даюць ацэнку адносін моўнікаў да таго ці іншага аб’екта (пра гэта ўжо гаварылася ў папярэдняй лекцыі). Напрыклад, у мове арабаў функцыянуе каля 60-ці слоў (з улікам дыялектных назваў) для абазначэння вярблюда, а ў аднаго канарскага племені няма слова, якое б азначала ‘працаваць’, затое можна 20 разоў, не паўтараючыся, выразіць пачуццё кахання ці любові. У эскімосаў жа – каля 30 найменняў ільду ў залежнасці ад стану і спосабу яго ўтварэння і больш за 40 абазначэнняў снегу, якія адсутнічаюць у паўднёвых народаў. Тое, што для нас проста *вечер* ці *хвалі на вадзе*, ірландзец (нашчадак рыбакоў і мараходаў) назаве па-свойму, імгненна перабраўшы каля 40 назваў гэтых з’яў. У мовах жыхароў гор шмат слоў, якія адлюстроўваюць асаблівасці рэльефу. Гэтаксама і ў мове беларусаў сустракаецца незвычайнае багацце назваў балота: *гала, дрыгва, дрыгвятнік, імішара, мроіва, мярэча, нетра, слата, багна, бездань, твань, тхлань* і інш. Калі ж замежнаму госцю паказаць, што такое *поўня, ветах, поплаў*, разам загадаць жаданне на *знічку, талакою* дапамагчы ў справах па гаспадарцы, прывесці на таемны і такі багаты на грыбы *неруш*, пачаставаць *дранікамі* ці *грачанікамі*, ён наўрад ці адшукае ў сваёй мове адпаведнікі гэтым словам, а перакладзе іх, хутчэй, пры дапамозе словазлучэнняў. Між іншым, апошнія прыведзеныя словы – гэта безэквівалентная лексіка нашага народа.

Такім чынам, кожная нацыя стварае вобраз, мадэль свету, у якім жыве, вылучаючы самае важнае ў ім. У сувязі з чым любая мова, у тым ліку і беларуская, нясе адбітак ментальнасці свайго народа.

3. Безэквівалентная лексіка. Безэквівалентныя побытавыя найменні беларускай мовы як транслятары нацыянальна-культурнай інфармацыі

Безэквівалентная лексіка. Як вядома, слова мае лексічнае паняцце, ці набор прыкмет, з дапамогай якіх людзі вызначаюць, ці можна назваць дадзены прадмет дадзеным словам. Дзякуючы лексічнаму паняццю, слова з'яўляецца прадуктам і інструментам адной з найважнейшых пазнавальных здольнасцей чалавека – класіфікавальнай. Лексічнае паняцце можа быць міжмоўным. *Міжмоўнае лексічнае паняцце* – гэта такое паняцце, якое прысутнічае ў дзвюх і больш этнакультурных і моўных супольнасцях і без пэўных сэнсавых страт перадаецца на дзвюх і больш мовах. Так, *кніга* называецца ў англійскай мове *book*, нямецкай – *der Buch*, французскай – *livre*.

Словы, лексічныя паняцці якіх з'яўляюцца міжмоўнымі, называюцца *эквівалентнымі*, яны лёгка перакладаюцца з адной мовы на другую, напрыклад: бел. *адрэзак* – рус. *отрезок*, бел. *барва* – рус. *багрянец*, *вітацца* – рус. *здороваться*, бел. *вярба* – рус. *ива*, бел. *гартавацца* – рус. *закаляться*, бел. *даўніна* – рус. *старина*. Аднак семантыка слова не вычэрпваецца толькі лексічным паняццем, якое ўзыходзіць да класіфікацыйнай і намінацыйнай функцый мовы, – у слове ёсць яшчэ і семантычны кампанент, які адпавядае кумуляцыйнай функцыі.

Кожны народ, які жыве ў пэўных геаграфічных, сацыяльных, палітычных і культурных умовах, мае сваю гісторыю і традыцыі, нацыянальную псіхалогію і пэўны ўзровень сацыяльна-эканамічнага развіцця, адлюстроўвае навакольную рэчаіснасць па-свойму. Словы, якія абазначаюць гэтыя асаблівасці, складаюць істотную частку (прыблізна 6-8%) неэквівалентнай часткі лексічнай сістэмы мовы і называюцца **безэквівалентнымі**, бо іх нельга перакласці на іншую мову пры дапамозе аднаслоўнага лексічнага адпаведніка.

Характэрнымі ў гэтых адносінах з'яўляюцца безэквівалентныя ў руска- і беларускамоўным дачыненні лексічныя адзінкі з іншых моў, напрыклад, балгарскай: *зимнина* 'харчовыя прыпасы, нарыхтаваныя на зіму', *българче* 'маленькі балгарын', *косопад* 'выпадзенне валасоў' і інш.

Адсутнасць дакладнай лексічнай адпаведнасці ў адной з супастаўляемых моў нярэдка звязана з рознай ступенню абагульненасці з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці. У прыватнасці, у мове можа адсутнічаць гіперонім – назва родавага паняцця. Так, у свядомасці беларусаў *маліны, брусніцы, суніцы* – усё гэта *ягады*. У балгарскай жа мове дакладнай адпаведнасці названаму гіпероніму няма. А таму беларускае слова *ягады* даводзіцца перакладаць на балгарскую мову апісальна. Адсутнічае ў балгар і эквівалент для знаёмага ўсім беларусам і рускім родавага паняцця *галаўныя ўборы*. Руска-балгарскі слоўнік дае наступны пераклад: *шапка, забрадка* і інш. Затое ў балгарскай мове лексема *чаша* служыць абазначэннем любога сасуда для піцця – шклянкі, конаўкі, келіха, чаркі.

Прыкладзём прыклады безэквівалентных у рускамоўным дачыненні слоў: бел. *баравіна* – рус. *возвышенный участок леса в бору*; бел. *брукаванка* – рус. *вымощенная камнем дорога*; бел. *браткі* – рус. *анютины глазки*; бел. *бязозавік* – рус. *напиток из березового сока*; бел. *ветях* – рус. *луна на исходе*; бел. *выспа* – рус. *небольшой остров*; бел. *вятрак* – рус. *ветряная мельница*; бел. *гладыш* – рус. *глиняный кувшин без ручки*; бел. *даспяліць* – рус. *довести до зрелости*; бел. *дзірван* – рус. *непаханая земля, гудо поросшая травой*; бел. *знецпрытомнець* – рус. *потерять сознание*; бел. *залетась* – рус. *в позапрошлом году*; бел. *засень* – рус. *затененное место*; бел. *знічка* – рус. *падающая звезда*; бел. *каласавік* – рус. *ранний боровик*; бел. *кужаль* – рус. *очесанный лен*; бел. *сасмягнуць* – рус. *истомиться от жажды*; бел. *ясакар* – рус. *черный тополь*.

Безэквівалентныя словы даволі выразна адлюстроўваюць асаблівасці нацыянальнай культуры пэўнага народа. У дачыненні да беларускай мовы можна вылучыць наступныя групы такой лексікі:

1) найменні прадметаў і з'яў традыцыйнага побыту: *абаранак, бярозавік, аладкі, сукенка, жмуркі, гуслі, гармонік, прыпеўкі, камора, буслянка*;

2) устарэлыя словы, якія абазначаюць прадметы і з'явы або пэўныя рэаліі, якія замяніліся новымі словамі: *вярста, лапці, саха, воласць, губерня, земства, ваявода, батлейка, ваўкалак, рамізнік, гута*;

3) словы і ўстойлівыя выразы фальклорнага паходжання: *суджаны, баба-яга, лесавік*; сталыя фальклорныя формулы: *стаў жыць-пажываць ды дабра нажываць; жыў сабе дзед з бабай; бяды не ведаць; тут і казка ўся; толькі яго й бачылі*;

4) дыялектызмы: *балотнікі* 'балотныя боты', *васілішка* 'мачанка для бліноў', *дзед* 'першы зжаты сноп жыта', *замужніца* 'замужняя жанчына', *дубальтоўка* 'суконная хустка ў клетку', *захлеўе* 'месца за

хлявом’, *калотва* ‘калода, на якой колюць дровы’, *сотуха* ‘сажа’ (усе гэтыя словы дыялектныя і функцыянуюць у гаворках Віцебшчыны).

Безэквівалентная лексіка беларускай мовы надзвычай шырока прадстаўлена побытавымі назвамі, якія вызначаюцца самабытнасцю і непаўторнасцю, валодае дастаткова разгорнутай сістэмай намінацый і характарызуецца шырокім ахопам прадметаў і паняццяў, уласцівых для матэрыяльнага побыту нашага народа. Разнастайнасць у плане значэння лексічнага матэрыялу дазваляе вылучыць у яго межах наступныя тэматычныя групы безэквівалентнай побытавай лексікі [гл. Шкраба І.Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі, 2008 г.]:

1) назвы, якія характарызуюць сельскагаспадарчую, земляробчую і прафесійную дзейнасць чалавека: бел. *азімка* – рус. *озимая пшеница*; бел. *збазына* – рус. *обобщённое название злаковых хлебных культур*; бел. *гічаны* – рус. *ботва свеклы, брюквы*; бел. *пярэзімак (перазімак)* – рус. *домашнее животное прошлогодного приплода*; бел. *куркоўка* – рус. *охотничье курковое ружьё*; бел. *жыўцоўка* – рус. *удочка, предназначенная для ловли на живца*; бел. *ладзьбаванне* – рус. *извлечение мёда из улья і інш.*);

2) назвы прадметаў хатняга ўжытку: бел. *перабіранка* – рус. *постилка, выполненная в технике народного ткачества*; бел. *днушка* – рус. *разделочная доска*; бел. *мядніца* – рус. *медный таз*; бел. *шаршатка* – рус. *толстая длинная игла*; бел. *пруток (пруткі)* – рус. *вязальная спица*; бел. бел. *зэдлік* – рус. *комнатная переносная скамеечка*; бел. *шуфляда* – рус. *деревянный выдвижной ящик в столе, шкафу і інш.*);

3) назвы адзення, галаўных убораў, тканіны і абутку: бел. *канаплянка* – рус. *тёплый платок фабричного изготовления*; бел. *ватовікі* – рус. *штаны на вате*; бел. *брыль* – рус. *шляпа с полями (чаще всего соломенная)*; бел. *плюшаўка* – рус. *жакет из плюша*; *гумовікі* – рус. *резиновые сапоги і інш.*);

4) назвы ежы, пітва і страў беларускай нацыянальнай кухні: бел. *дранікі* – рус. *оладьи из тертого картофеля*; бел. *камы* – рус. *картофельное пюре или каша*; бел. *бабка* – рус. *блюдо, приготовленное из запечённой тертой картошки*; бел. *зацірка* – рус. *мучная похлёбка, приготовленная на воде или молоке*; бел. *панцак* – рус. *перловый суп с грибами*; бел. *крупнік (крупеня)* – рус. *крупяной суп*; бел. *кулага* – рус. *каша из ржаной муки с ягодами*; бел. *кулеш* – рус. *густая мучная или крупяная каша с салом*; бел. *пячона* – рус. *запеченная просяная каша*; бел. *вантрабянка* – рус. *колбаса из субпродуктов*; бел. *бацвінне* – рус. *суп из стеблей и листьев молодой свёклы і інш.*

Як сведчыць прыведзены вышэй лексічны матэрыял, безэквівалентная побытавая лексіка беларускай мовы, акрэсліваючы

паўсядзённую сферу жыцця чалавека, звязана сваім значэннем з яго працоўнай і гаспадарчай дзейнасцю, традыцыйнымі звычаямі і абрадамі, асаблівасцямі светапогляду ў мінулым. З гэтага вынікае, што безэквівалентныя словы з'яўляюцца тымі лексічнымі кампанентамі мовы, якія найбольш выразна рэпрэзентуюць асаблівасці ўспрымання свету беларусамі.

Такім чынам, безэквівалентная побытавая лексіка беларускай мовы – гэта тое нацыянальна адметнае і ўнікальнае, што не проста адрознівае яе слоўнікавы склад ад слоўнікавага складу рускай мовы, але і дастаткова глыбока і поўна адлюстроўвае традыцыйную культуру нашага народа.

Тэма 6. Нацыянальна-культурная спецыфіка мовы мастацкага тэксту

Пытанні:

1. Мастацкі тэкст як фактар нацыянальнага. Моўныя адзінкі, якія ўтрымліваюць этнакультурную інфармацыю.

2. Тэарэтычныя і практычныя цяжкасці перакладу. Нацыянальныя моўныя элементы ў мастацкім перакладзе.

Літаратура

Асноўная

1. Влахов, С. Непереводимое в переводе / С.Влахов, С.Флорин. – М., 1980.
2. Півавар, К.С. Беларуская ментальнасць у моўнай прасторы мастацкага тэксту / К.С. Півавар. – Віцебск, 2015.
3. Садоўскі, П.В. Культурна-моўныя пытанні беларускага перакладу / П.В. Садоўскі // Польша. – 1981, – № 7. – С.178-198.
4. Сорокин, Ю.А. Национально-культурная специфика художественного текста: Конспект лекций / Ю.А.Сорокин, И.Ю. Морковкин. – М., 1989.

Дадатковая

5. Басава, Г.І. Святло слова: Дапам. па лінгвакультуралогіі для студ. філал. спец. / Г.І. Басава. – Мінск, 2002.
6. Ивченков, В.И. Лингвистическая организация текста: В творческой лаборатории В. Короткевича / В.И. Ивченков. – Минск, 2003.
7. Конан У. Архетыпы беларускага менталітэту: спроба рэканструкцыі паводле нацыянальнай міфалогіі і казачнага эпасу / У. Конан // Беларусіка.–Мінск, 1993.– Кн.2.
8. Мельнікава, А.М. Мастацкі тэкст як фактар нацыянальнага / А.М. Мельнікава // Текст в лингвистической теории и методике преподавания филологических дисциплин: Матер. 2-й Междунар. науч. конф., 26-27 марта 2003 г., Мозырь. Ч. 2.– Мозырь, 2003. – С. 168-170.
9. Рагойша, В.П. Проблемы перевода с близкородственных языков / В.П. Рагойша. – М., 1980.

10. Русіна, А.В. Перакладная фразеалогія і нацыянальна-культурны кампанент / А.В. Русіна // Текст. Язык. Человек: сб. науч. трудов: в 2 ч. – Мозырь, 2007. – Ч. 2. – С. 85-86.

11. Шидловский, А.В. Лингвистические проблемы перевода на белорусский язык / А.В. Шидловский. – Минск, 1978.

1. Мастацкі тэкст як фактар нацыянальнага. Моўныя адзінкі ў мастацкім тэксце, якія ўтрымліваюць этнакультурную інфармацыю

Мастацкі тэкст як фактар нацыянальнага. Мастацкі тэкст, як прадукт нацыянальнага, з'яўляецца каштоўным матэрыялам для даследаванняў асаблівасцей мыслення, псіхікі, ментальнасці пэўнай нацыі. Кожная нацыянальная літаратура адлюстроўвае духоўны вопыт свайго народа, асаблівасці яго культуры – тое, што М. Багдановіч назваў “нацыянальнай душой”, а У. Дубоўка – “спрадвечнай існасцю”. Менавіта з'яўленне нацыянальнага мастацкага тэксту выступае паказчыкам духоўнага нараджэння нацыі і яе этнакультурнага самаўсведамлення.

Семантыка паняцця “нацыянальнае” надзвычай няпростая. Нацыянальнае ўвасоблена і ў сферы матэрыяльнага свету – асаблівасцях побыту, адзення, расліннага і жывёльнага свету, і ў сферы духоўнага – вуснай народнай творчасці, літаратуры і інш. У мастацкім тэксце *нацыянальнае* – гэта свет традыцый і звычаяў пэўнага народа, адметнасці яго жыцця і асаблівасці духоўнай свядомасці. Нацыянальны спосаб мыслення ў творы рэалізуецца праз стыль мастацкага тэксту.

Стварэнне ў беларускай літаратуры асаблівасцей нацыянальнага светапогляду належыць пісьменнікам-класікам – Я. Купалу, Я. Коласу, М. Гарэцкаму, К. Чорнаму. Быццёвы, матэрыяльны пачатак выражаны ў адлюстраванні гэтымі мастакамі слова найперш рэчыўнага, побытавага свету, будзённых рэалій жыцця, паэтызацыі прыроды. Прырода, навакольнае асяроддзе, ва ўлонні якога народ сцвярджае сваё гістарычнае быццё, аказваюць значнае ўздзеянне на фарміраванне нацыянальнага светапогляду, самабытнай культуры спосабу мыслення прадстаўнікоў пэўнага этнасу.

Беларусь спрадвеку лічылася краінай сялянскай культуры. Гэтая акалічнасць прадвызначыла своеасаблівы лад традыцыйнай народнай культуры і ментальнасці беларускай нацыі. Культ зямлі, апяванне чалавека на зямлі, зямлі як асновы ўсяго існага з'яўляецца вызначальнай тэмай шматлікіх твораў беларускай літаратуры (“Новая зямля” Я. Коласа, “Зямля” К. Чорнага, “Палеская хроніка” І. Мележа, творы В. Адамчыка, І. Пташнікава і інш.).

Апорай нацыянальна-адметнага спосабу мыслення і светабачання з'яўляецца мова, праз якую адбываецца ўспрыняцце свету чалавекам. Мова служыць інструментам упарадкавання свету, сродкам замацавання этнічнага светапогляду народа. Поўнае авалоданне мовай – гэта не толькі выкарыстанне яе ў якасці сродку зносін, гэта яшчэ адначасовае далучэнне да мастацкай творчасці нацыі. Тыя ці іншыя асаблівасці мыслення этнасу выяўляюцца ў характары жыццёвага матэрыялу, які адбіраецца пісьменнікамі. Некалі М. Прышвін заўважыў, што ў Расіі можна стаць паэтам, услухоўваючыся ў народнае маўленне і з томікам вершаў Пушкіна ў руках. Увага мастакоў слова да аднатыпных вобразаў, з'яў, рэалій з'яўляецца невыпадковай і дае падставы да пэўных мастацкіх абагульненняў. У творы чытач сустракаецца са сферай “калектыўнага падсвядомага”, аснову якога складае *архетып*.

Архетыпы (ад грэч. *arche* ‘пачатак’, *typos* ‘вобраз’) – гэта тыя вобразы, якія ўласцівыя псіхіцы пэўнай нацыі. Паняцце ў свой час было ўведзена К.Г. Юнгам, згодна з якім, *архетып* – гэта “зыходная схема калектыўных вобразаў, якія ствараюцца падсвядома, актывізуюць уяўленне, рэалізуюцца ў міфах, рэлігійных сістэмах, літаратурна-мастацкай творчасці. Архетыпы – гэта не закончаныя вобразы, а толькі іх апрыёрныя схемы, якія, увасабляючыся ў вобразы, сюжэты і матывы, вар’іруюцца ў розных рэгіёнах, у творчасці самабытных народаў” (гл. Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов, 1987 г.). Архетыпы нясуць у сабе кодавыя, найбольш сутнасныя прыкметы сватабачання. У дачыненні да мастацкага твора яны выяўляюцца ў выбары пэўных тэм, ідэй, сюжэтаў, вобразаў, у стварэнні падобных псіхалагічных сітуацый.

Як слушна зазначыў У. Конан, універсальным “беларускім мастацкім архетыпам стала Радзіма, малая бацькаўшчына, або “Родны кут”, паводле Я. Коласа [7, с. 24]. Сімвал роднай зямлі скразны ў беларускай літаратуры, пачынаючы з Ф. Скарыны, М. Гусоўскага, С. Полацкага. Цеплынёй і пяшчотай у сэрцы кожнага беларуса адклікаюцца радкі Я. Коласа “Мой родны кут, як ты мне мілы”. Названы архетып выяўляе адну вельмі істотную і паказальную рысу ў свядомасці беларусаў – імкненне чалавека вызначыцца, знайсці сябе, мець акрэсленае месца ў свеце, дзе можна адчуваць сябе самастойна і незалежна. Гэта ідэя – адна з асноўных і ў паэме “Новая зямля” Я. Коласа, і ў рамане “Зямля” К. Чорнага. Для беларуса імкненне мець уласную зямлю – гэта жаданне прывесці сваё жыццё ў адпаведнасць са сваёй сутнасцю. Страту зямлі героі названых вышэй твораў успрымаюць як парушэнне гармоніі, страту жыццёвай асновы, грунту пад нагамі. Сугучныя матывы адчуваюцца ў паэзіі Ф. Багушэвіча (“Мая хата”, “Ахвяра”), М. Багдановіча (“Служба

ткачыхі”), драме Я. Купалы “Раскіданае гняздо” і інш. Тэксты названых аўтараў самым непасрэдным чынам звязаны з культурай нашага народа, бо прасякнуты мноствам культурных кодаў, змяшчаюць у сабе інфармацыю пра гісторыю, этнаграфію, нацыянальную псіхалогію, нацыянальныя паводзіны – пра ўсё, што складае змест культуры.

У творах сапраўды народнага пісьменніка заўсёды знаходзіць сваё выяўленне свет нацыянальнага быцця. Нават калі прадметам мастацкага адлюстравання выступаюць далёкія ад знешніх праяў нацыянальныя рэаліі, яно, нацыянальнае, усё роўна пранізвае ўсю вобразную сістэму твора. Адлюстраванне ў літаратуры нацыянальнай ментальнасці надае ёй самабытнасць, арыгінальнасць, нацыянальную адметнасць і робіць сапраўднай выразніцай духоўнай існасці народа. Па сутнасці, у кожным мастацкім тэксце рэалізуецца прынцып уліку мовы і культуры, у ім заключаецца інфармацыя, якая садзейнічае пазнанню нацыянальна-культурных адметнасцей народа. Мастацкі тэкст, хоць і не з’яўляецца ў поўнай меры аб’ектыўнай крыніцай інфармацыі пра культуру пэўнай краіны, валодае вялікім культурным патэнцыялам, аказвае моцнае эмацыйнае ўздзеянне на чытача.

Мова і нацыянальная прыналежнасць мастацкага твора. Мова, з’яўляючыся першаэлементам літаратуры, вызначае нацыянальную прыналежнасць твора. Так, некаторыя літаратуразнаўцы сцвярджаюць, што рускамоўныя аповесці Т. Шаўчэнкі, якія ўзбагацілі духоўную культуру ўкраінскага народа, ёсць набытак найперш рускай культуры. Супрацьлеглай думкі, аднак, прытрымліваўся Ч. Айтматаў: нацыянальны пісьменнік, які піша па-руску, застаецца пісьменнікам перш за ўсё нацыянальным. “Думаю, калі апублікаваў па-руску сваю аповесць “Прощай, Гульсары”, ні ў кога не засталася сумнення, што гэта твор кіргізскай прозы. Бо існуе не толькі стыхія нацыянальнай мовы, але і нацыянальнага мыслення” (гл. Літаратурная газета, 1989, № 45, с. 3).

Думаецца, што пытанне не ў тым, ці можна пісаць на чужой мове, а ў тым, ці можна на ёй стварыць вялікі твор. Мастацкая творчасць нацыянальнага пісьменніка патрабуе найперш *роднай мовы*. Сапраўды вялікі мастацкі твор – гэта энцыклапедыя духоўнага жыцця этнасу, народа, яго гістарычнага мінулага, пра што сведчаць, напрыклад, шэдэўры беларускай і рускай літаратур – паэма “Новая зямля” Я. Коласа, гістарычны аповесці У. Караткевіча, раман у вершах А.С. Пушкіна “Яўген Анегін” і інш.

Моўныя адзінкі ў мастацкім тэксце, якія ўтрымліваюць этнакультурную інфармацыю. Этнакультурную інфармацыю ў мастацкім тэксце нясуць разнастайныя нацыянальна маркіраваныя моўныя адзінкі – словы і спалучэнні слоў, надзеленыя нацыянальна-

культурнай семантыкай. Яны змяшчаюць у сабе звесткі пра ўнікальнасць матэрыяльнай і духоўнай культуры пэўнага народа. Так, да нацыянальна афарбаванай лексікі ў беларускім мастацкім творы, у прыватнасці, адносяцца:

– найменні прадметаў і з’яў традыцыйнага беларускага побыту (прыгадаем асобныя назвы беларускай нацыянальнай кухні: *дранікі, камы, бабка, драчона, крупнік* і інш.);

– безэквівалентная лексіка (*бусянка, закосіны, ночвы, поўня, прысак, саган, сырадой*, у тым ліку экзатызмы *верашчака* ‘страва з мукі, прыгатаваная на вадзе’, *васпан* ‘устойлівая форма ветлівага звароту да мужчыны ў шляхецкім асяроддзі’, *дзядзькаванне* і інш.);

– фразеалагізмы, паходжанне і функцыянаванне якіх звязана з гісторыяй, культурай, псіхалогіяй беларусаў (*атрымаць гарбуза, гула асмаленая* і інш., валоданне якімі В.А. Маслава называе “найвышэйшым пілатажам у мове”);

– сталыя эпітэты (*ясная зорка, горкае гора, ніцая вярба*);

– параўнанні, заснаваныя на супастаўленні фізічных і псіхічных якасцей чалавека з рысамі жывёл, уласцівасцямі раслін (*злы, як сабака; цягавіты, як вол; цыбаты, як бусел; чырвоны, як бурак*), і блізкія да іх вобразныя характарыстыкі людзей (*авадзень* ‘надакучлівы чалавек’, *лілея* ‘прыгожая дзяўчына’, *вяргіня* ‘прыгожая жанчына’);

– словы-сімвалы (*дуб* – сімвал моцы, *папараць-кветка* – сімвал шчасця, *валошка* – сімвал духоўнасці, *явар і каліна* – сімвалы мужчынскага і жаночага пачаткаў жыцця).

Усе пералічаныя вышэй адзінкі мовы нясуць у сабе багатую культуразнаўчую інфармацыю і адлюстроўваюць традыцыйны народны светапогляд беларусаў.

2. Тэарэтычныя і практычныя цяжкасці перакладу. Нацыянальныя моўныя элементы ў мастацкім перакладзе

Тэарэтычныя і практычныя цяжкасці перакладу. Пераклад мастацкіх тэкстаў з’яўляецца часткай літаратуры і надзвычай важным элементам “супрацоўніцтва”, узаемадзеяння культур і развіцця кожнай з іх. На думку чэшскіх лінгвістаў Б. Матэзіуса і В. Прахазкі, пераклад – гэта не толькі замена мовы, але і функцыянальная замена культуры. Такая замена ніколі не бывае поўнай. Як вядома, асноўным прынцыпам пры перакладзе з’яўляецца прынцып “бліжэй да арыгінала”. Аднак патрабаванне адносна таго, каб пераклад чытаўся так, як арыгінал, наўрад ці можна ажыццявіць поўнасцю. Тэкст перакладу заўсёды нясе аднакі “бікультурнасці”, бо ён у нейкай ступені адаптаваны да нормаў іншай культуры.

Паміж тэкстам арыгінала і перакладу заўсёды ёсць пэўны “сацыяльна-культурны” бар’ер, абумоўлены адрозненнямі грамадскага жыцця і культурных традыцый аўтара тэксту і яго перакладчыка. Так, адрозненні ў нацыянальных культурах могуць праяўляцца ў тым, што ў розных мовах словы, якія маюць аднолькавую прадметную суаднесенасць і супадаюць па дэнаце, могуць адрознівацца канататыўнай семантыкай (г.зн. сваімі эмацыйна-ацэначнымі адценнямі, нацыянальна-культурнымі асацыяцыямі). Напрыклад, ва ўспрыняцці славянскіх народаў, як прыгадалася ў папярэдніх лекцыях, ужыванне назоўніка *балота* выклікае адмоўныя эмоцыі, бо гэта вобраз руціны, застою, у той час як у фінскай мове *балота* – гэта нешта “добрае” (адзін фінскі вучоны параўноўваў у сваёй лекцыі фінскую мову з балотам, у якой, як у балоце, куды трапілі галінкі дрэў, стагоддзямі захоўваюцца старажытныя запасычанны). Такім чынам, для фінаў *балота* акружана “пазітыўным” сэнсам, гэта “нешта станоўчае”, з чым можна параўнаць родную мову.

У мовазнаўстве пераклад лічыцца адной з найбольш складаных формаў камунікацыі. Практычныя цяжкасці перакладчыцкай дзейнасці звязаны найперш з тым, што перакладчыку, працуючы з тэкстам, даводзіцца “дабірацца” да “неперакладальных” мясцін, якія знаёмяць чытача з побытам чужога народа або гісторыяй ці культурай. З гэтага вынікае, што перакладчык фактычна выступае як пасрэднік не толькі паміж мовамі, але і паміж культурамі народаў. Выкарыстоўваючы мову як камунікатыўны сродак, ён павінен ажыццяўляць камунікацыю на аснове ведаў і разумення моў і культур. Іншымі словамі, перакладчык павінен валодаць лінгвакраізнаўчымі ведамі, добра ведаць культуру народа, на мову якога перакладае тэкст. Натуральна, што спачатку трэба зразумець, пра што гаворыцца ў мове арыгінала, а ўжо затым перадаць сэнс выказвання на мове перакладу з улікам таго, што нейкая культурная з’ява ці факт рэчаіснасці могуць адсутнічаць у паўсядзённым жыцці носьбітаў мовы, на якую перакладаецца тэкст. Без ведаў культурнага асяроддзя ніякая камунікацыя праз перакладчыка ўяўляецца немагчымай. Як слухна заўважыў П. Садоўскі, “...занядбанне перакладчыкам пэўных культурна-гістарычных каштоўнасцей арыгінала закранае ўжо сферу адносін паміж перакладчыкам і чытачом не толькі як “спажывцом” пэўнай мастацкай інфармацыі, але і як з носьбітам адпаведнай сацыяльна-гістарычнай свядомасці” [3, с. 198].

Мастацкія тэксты, якія найбольш поўна і ўсебакова адлюстроўваюць культуру таго народа, з мовы якога ажыццяўляецца пераклад, даюць тлумачэнне карціны свету, сістэмы вобразных

сродкаў і нацыянальнай ідыяматыкі, што садзейнічае знаёмству з нацыянальнай культурай і краіназнаўчымі рэаліямі.

Адной з найважнейшых задач пры перакладзе тэксту з’яўляецца вывучэнне дыялагічных структур у зносінах паміж людзьмі, што складае прастору інтэртэксту. Тэкст як адзінка перакладу выступае ў якасці пасрэдніка ў працэсе міжкультурнай камунікацыі, які адначасова належыць дзвюм сістэмам – культуры рэцыпіента і зыходнай культуры. Разуменне тэксту, яго ўспрыманне – гэта складаны шматэтапны працэс кодавага пераўтварэння знешняй лінгвістычнай інфармацыі ва ўнутраныя веды.

Нацыянальныя моўныя элементы ў мастацкім перакладзе.

Адрозненне паміж мовамі, абумоўленае адрозненнем культур, найбольш відавочнае ў *лексіцы і фразеалогіі*. Таму паняцце міжкультурнай камунікатыўнай кампетэнцыі перакладчыка традыцыйна звязваецца з яго ўменнем пераадольваць культурную інтэрферэнцыю на ўзроўні слоў і ўстойлівых словазлучэнняў. Веды пра рэчаіснасць, якая апісваецца мовай арыгінала, называюцца *фонавымі ведамі*, якія неабходныя перакладчыку для таго, каб правільна перадаць значэнні рэалій, пра якія ідзе размова ў арыгінале. Таму “цяжкімі” мясцінамі пры перакладзе з’яўляецца найперш *безэквівалентная лексіка, дыялектызмы і фразеалагізмы*.

Безэквівалентная лексіка, у асноўным, абазначае спецыфічныя з’явы мясцовай культуры. Экзатызмы ж не столькі раскрываюць ці тлумачаць чужую культуру, колькі сімвалізуюць яе. Некаторыя экзатызмы з’яўляюцца гістарызмамі. Яны таксама не паддаюцца перакладу. Напрыклад, *андарак, панарод, настаў* ‘віды ткацкіх станкоў на Беларусі ў ранейшыя часы’, *дзядзькаванне* і інш. А між тым, гэта ключ да разумення мінулага культуры (гэтым пытаннем прысвечаны многія этналінгвістычныя працы М.І.Талстога). Такія “прабелы”, “белыя плямы на семантычнай карце мовы” называюцца лакунамі, якія могуць быць абумоўлены не толькі адсутнасцю ў адной з моў адпаведнага дэнатата, але і тым, што мове быццам бы не так важна адрозніваць тое, што адрознівае іншая мова (напрыклад, двум беларускім словам *дзяўчынка* і *дзяўчына* ў англійскай мове адпавядае адзін назоўнік – *girl*, у той час як двум англійскім найменням *bank* ‘бераг ракі’ і *shore* ‘бераг мора’ адпавядае ў беларускай мове адно слова *бераг*).

Своеасаблівыя лексічныя “прабелы” ўяўляюць сабой *этнаграфічныя лакуны*, якія непасрэдна звязаны з пазамоўнай нацыянальнай рэальнасцю, з адрозненнямі этналінгвістычнага і нацыянальна-культурнага характару. Як заўважаў В.Л. Мураўёў, адметная асаблівасць этнаграфічных лакун – гэта “адсутнасць у адной з моў слова ці фразеалагізма для выражэння пэўнага паняцця” [гл.

Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале французского и русского языков), 1975, с. 32]. Па словах І.С. Роўды, “колькасць лакун і структура іх запаўняльнікаў будзе залежыць ад таго, якія канкрэтна мовы параўноўваюцца” [гл. Роўда І.С. Лексічныя лакуны беларускай мовы // Роднае слова, 1993, №10, с. 34].

Што да дыялектных слоў у мове арыгінала, то яны або літаральна перадаюцца пры перакладзе, або замяняюцца лексічнымі адпаведнікамі. Безумоўна, у перакладзеным тэксе захаванне дыялектных формаў і слоў не заўсёды прымальнае. Таму задача перакладчыка якраз і заключаецца ў тым, каб знайсці для дыялектызмаў агульналітаратурныя лексічныя адпаведнікі, якія б “не зацямялі” і “не памяншалі” нацыянальна-культурны каларыт арыгінала.

Паколькі кожнаму народу ўласцівы свой “вобраз свету”, ёсць і ў беларускай культуры асаблівасці, абумоўленыя беларускім менталітэтам, якія звязаны з прыналежнасцю нашага народа да пэўнага культурна-гістарычнага арэала, геаграфічнай і гістарычнай прасторы. Уваходжанне ў беларускі “свет культуры”, удзел у дыялогу культур магчымы толькі пры ўмове разумення кодаў беларускай культуры, якія вызначаюцца “нацыянальным вобразам свету”, нацыянальным складам псіхікі, мыслення, геаграфічным становішчам Беларусі. Культура чалавецтва не ведае абсалютна непаўторных кодаў, але своеасаблівыя неадпаведнасці, несупадзенні тых ці іншых культурных рэалій заўсёды выяўляюцца ў працэсе міжкультурнай камунікацыі. Пераадолець гэтыя складанасці дапамагаюць разнастайныя гісторыка-культурныя і этнаграфічныя каментарыі [5, с.5].

У свеце няма такой мовы, якой быў бы не характэрны такі тэзаўрусны складнік, як фразеалогія. Устойлівыя адзінкі, з’яўляючыся элементамі моўнай сістэмы, найбольш ярка і дакладна адлюстроўваюць побыт народа, яго традыцыі, асаблівасці мыслення і ўспрыняцця навакольнага свету. З гэтай прычыны фразеалагізмы таксама выклікаюць пэўныя цяжкасці пры перакладзе. Глумачыцца гэта, зразумела, яшчэ і тым, што гэтыя моўныя адзінкі дастаткова часта выражаюць асаблівасці светапогляду таго ці іншага народа, утрымліваючы ў сваім значэнні пэўную этнакультурную інфармацыю. Пры перакладзе фразеалагізмаў з адной мовы на другую перакладчыкі, як правіла, карыстаюцца наступнымі спосабамі:

– перадача фразеалагізма фразеалагізмам (бел. *як жару ўханіўшы* – рус. *как на пожар*; бел. *збіць з панталыку* – рус. *сбить с толку*);

– замена прыказкі прыказкай (рус. *о вкусах не спорят; на вкус и цвет товарища нет* – бел. *дзеду міла, а ўнуку гніла; каму падабаецца поп, каму пападдзя, а каму – папова дачка*; рус. *язык до Киева*

доведець – бел. *што пытае, той не блудзіць*; рус. *насільно міль не будешь* – бел. *даганяючы не нацалуешся*);

– замена фразеалагізма словам ці свабодным словазлучэннем (бел. *як Піліп з кананель, як чорт з табакеркі* – рус. *неожиданно, внезапно*; бел. *падняць на ногі* – рус. *взбудоражить*);

– замена асобнага слова ці словазлучэння фразеалагізмам (бел. *служыць* – рус. *тянуть лямку*; бел. *уцячы* – рус. *дать драпака*).

Спецыялісты ў галіне перакладчыцкай дзейнасці заўважаюць, што перакладаць з блізкароднасных моў цяжэй, чым з моў, далёкіх па сваіх генетычных вытоках. Любы пераклад, як бы кваліфікавана ён ні быў выкананы, змяшчае пэўную колькасць адхіленняў ад эталона. Успрымаючы перакладзены тэкст, чытач выкарыстоўвае набор правіл, уласцівых толькі яго мове і культуры. Так, змест параўнання рус. *ты прекрасна, как теплый летний день* у перакладзе на адну з моў Афрыкі страчвае свой сэнс, бо на афрыканскім кантыненте круглы год пануе лета.

Выкарыстанне нацыянальных моўных элементаў з’яўляецца ў перакладзе абгрунтаваным і мэтазгодным, калі яно адпавядае агульнаму стылістычнаму характару твора і нормам той мовы, на якую перакладаецца тэкст. Напрыклад, свядомае ўжыванне беларускіх моўных элементаў у рускамоўным кантэксце можа выконваць пэўныя функцыі. *Беларусізмы* могуць выкарыстоўвацца як

– сродак стварэння мясцовага каларыту (*зацірка, ваўкалака, дзядзькаванне*) ва У. Караткевіча: “*Кто такой?*” – *спросил Мстислав? “Ваўкалака”, – оскалив зубы, сказал Кондрат;*

– сродак індывідуалізацыі моўных паводзін персанажаў. Ствараючы моўныя характарыстыкі герояў, беларусізмы фарміруюць пэўны нацыянальны фон твора. Так, у перакладах рамана І. Пташнікава “*Мсціжы*”, выкананых В. Кудзінавым і М. Гарбачовым, шырока ўжываецца беларускі выклічнік *ат: А-ат! Как-нибудь разберёмся; часціцы аж і хай*, якія надаюць рэплікам персанажаў адценне размоўнасці: *Аж дрожь берёт, как вспомнишь... Хай медведя Внук сам кусает;*

– сродак узмацнення выразнасці і экспрэсіўнасці мовы: устойлівы выраз-параўнанне *как гарбузов на грядках: У него самого было уже трое детей – сыновей, что желтых гарбузов на грядках: мал мала меньше;*

– сродак стварэння этнаграфічнага фону і перадачы нацыянальнага каларыту: *батька, хлопчик, житьё, бульба, богун, чугунок, шкодить, коваль, гультай, гостевать.*

Заўважым, што тры апошнія словы ў рускай мове разглядаюцца як дыялектызмы, у той час як у беларускай мове яны з’яўляюцца літаратурнай нормай. Выкарыстанне беларусізмаў у перакладах на

рускую мову з'яўляецца, як правіла, аб'ектыўнай і заканамернай з'явай, таму што беларускія моўныя элементы адпавядаюць структурна-кампазіцыйнай і моўнай пабудове мастацкай тканіны твораў.

Тэма 7. Тапанімічныя і этнанімічныя назвы як адлюстраванне духоўнай культуры народа

Пытанні:

1. Тапонім, тапанімія, тапаніміка. Нацыянальна-культурная адметнасць тапанімічных назваў Беларусі.

2. Этнонім, этнанімія, этнаніміка. Асаблівасці этнаніміі і этнатапаніміі Беларусі.

Літаратура

Асноўная

1. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 556-557, 632-633.
2. Лемцюгова, В. Чаму ты белая, Белая Русь / В. Лемцюгова // Роднае слова. – 2008. – № 1. – С. 47-50.
3. Рогалеў, А.Ф. Сцежкі ў даўніну: Геаграфічныя назвы Беларускага Палесся / А.Ф. Рогалеў. – Мінск, 1992.
4. Рогалеў, А.Ф. Назвы Бацькаўшчыны (тапанімія Беларусі) / А.Ф. Рогалеў. – Гомель, 2008.

Дадатковая

5. Рогалев, А.Ф. Этнотопонимия Белоруссии: Автореф....канд. филол. наук / А.Ф. Рогалев. – Минск, 1988.
6. Шур, В. З гісторыі ўласных імёнаў / В. Шур. – Мінск, 1993.
7. Юрэвіч, У.М. Слова жывое, роднае, гаваркое / У.М. Юрэвіч. – Мінск, 1992.

1. Тапонім, тапанімія, тапаніміка. Нацыянальна-культурная адметнасць тапанімічных назваў Беларусі

*Чытаю тапаніміку – свой край чытаю родны
А. Пісьмянкоў*

Тапонім, тапанімія, тапаніміка. *Тапаніміка* (ад грэч. *topos* ‘месца’ і *онута* ‘імя, назва’) – гэта раздзел анамастыкі, які вывучае *тапонімы* – назвы геаграфічных аб'ектаў), іх паходжанне, гістарычныя змены, заканамернасці развіцця і функцыянавання, тэрытарыяльнае пашырэнне і спосабы словаўтварэння. Тапонімы, як правіла, не з'яўляюцца проста тэрмінамі геаграфічнай навукі, бо ў сваёй большасці яны адлюстроўваюць духоўную і матэрыяльную

культуру народа, асаблівасці яго гісторыі, прыродна-кліматычныя ўмовы пражывання.

Тапанімія – гэта сукупнасць тапонімаў, якія ўжываюцца на той ці іншай тэрыторыі. Як і антрапонімы, тапонімы могуць валодаць групавой інфармацыяй. Напрыклад, назвы гарадоў *Барысаў, Тураў, Заслаўе, Бярэсце, Навагрудак* (іх паходжанне звязана з тымі ці іншымі гістарычнымі падзеямі, імёнамі гістарычных дзеячаў і інш.); *Ліда, Пінск, Нарва* (назвы паходзяць ад найменняў рэчак); мікратапонімы *Залессе, Замошша, Забор’е, Высачаны* і інш. адлюстроўваюць асаблівасці ландшафту, дзе размяшчаюцца вёскі ці паселішчы.

Нацыянальна-культурная адметнасць тапанімічных назваў Беларусі. На тэрыторыі, якую займаюць беларусы, выяўлены тапанімічныя назвы самых розных гістарычных перыядаў: праславянскага (рэкі *Днепр, Дзвіна, Арэса*), агульнаўсходнеславянскага (рака *Гарынь*, гарады *Тураў, Брагін, Крычаў*), уласнабеларускага (вёскі *Ніўкі, Купля, Цагельня*). Народ ніколі не называў сваё паселішча, раку ці іншы тапанімічны аб’ект выпадковым словам. Тапонімы ўзнікаюць у канкрэтных гістарычных умовах і адлюстроўваюць розныя бакі жыцця і дзейнасці чалавека: сувязь з прыродай, побыт, характар сельскай гаспадаркі, промыслаў, вытворчасці і інш. Так, беларусам у старажытнасці на працягу некалькіх стагоддзяў даводзілася займацца падсечна-агнявым земляробствам, што наклала адбітак і на тапанімію. У ёй знайшлі адлюстраванне назвы старажытных спосабаў распрацоўкі лясной зямлі: *Карчаваха, Расцяробы, Церабеж, Чэрці* (ад *чарніць* ‘падсякаць дрэвы’), *Гар, Пал, Выжар* (месцы, дзе згарэў лес), *Дзерць, Выдранка, Доры, Падзер* (ад *дзерць, выдранка, дор, падзер* ‘дзялянка, дзе выцераблены лес’), *Чысьць, Чысці* (дзялянка пад ворыва, ачышчаная ад лесу). Раскіданыя сярод лясных і балотных абшараў дзялянкі мелі выгляд невялікіх астраўкоў і палянак. Па гэтай прыкмеце многія з іх атрымалі свае назвы: *Доўгі Востраў, Сухі Астравок, Хвойная Паляна*. Праз пэўны час землі збядняліся, даводзілася пакідаць старую дзялянку (“старыну”) і заводзіць новую (“новіну”, “навіну”). Гэты этап у земляробстве таксама знайшоў адлюстраванне ў тапаніміі. У розных кутках Беларусі можна сустрэць назвы *Навіна, Навінкі, Старына, Старынкi* і інш. Выцерабленыя дзялянкі лесу паступова ператварыліся ў землі “жылыя” ці “асельныя”. З прычыны гэтага з’явіліся назвы *Белы Двор, Маёнтак, Вялікае Сяло, Сяльцо, Гаспода, Навасёлкі, Воля, Слабада* і інш. *Сяльцо* пэўны час абазначала паселішча землеўладальніка ці селяніна. Спецыфічную для Беларусі форму землекарыстання адлюстроўваюць тапонімы *Засценак, Наддаткі, Задняе Поле, Зады*. Іх узнікненне звязана з увядзеннем

індывідуальнай (валочнай) сістэмы землекарыстання (рэформа “Устава на валокі” XVI ст.), калі сялянскія сем’і атрымалі асноўныя надзелы і дадатковыя ўчасткі за межамі (“за сцяной”) асноўнага надзелу. Пры засяленні гэтых участкаў агульныя назвы пераасэнсоўваліся ва ўласныя. У тапаніміі Беларусі захаваліся і найменні старажытных промыслаў, напрыклад, *Перавесце* (месца, дзе развешваліся перавесы – сеткі для лоўлі птушак), *Ваўкаўня* (яма-пастка для ваўкоў), *Борць* (паходжанне звязана з промыслам мёду дзікіх пчол). У XVI-XVII стст. паселішчы рамеснікаў звычайна размяшчаліся вакол гаспадарскага двара, маёнтка ці фальварка. Па назве пасёлка можна было вызначыць, хто ў іх жыве: *Баброўнікі* (лавілі баброў), *Канюхі* (даглядалі коней), *Калеснікі* (выраблялі калёсы) і інш.

Лексічны склад беларускай тапаніміі шырока адлюстроўвае назвы прыродных і штучных вадаёмаў (*Старыя Рэчкі, Палякова Сажалка*), балот (*Сасновае Балота, Жоўтае Тапіла*), узвышшаў (*Каменная Гара, Бугры*), нізкіх мясцін (*Ніз, Нізок*), назвы глебы паводле прыродных якасцей (*Пяскі, Гляі, Каменка*), асаблівасцей расліннасці (*Чысты Бор, Белая Ліпа*), жывёльнага свету (*Арлінае Гняздо, Бабровыя Хаты*).

У аснове шматлікіх тапонімаў з нацыянальна-культурнай семантыкай ляжаць уласныя імёны. Часцей гэта асабовыя імёны, прозвішчы ці мянушкі людзей: *Васілеўшчына, Васюкоўшчына, Грышкаўшчына, Міхайлава, Міхалкова*. На тэрыторыі Беларусі захаваліся адзінкавыя тапанімічныя назвы *Заслаўе, Мсціслаў, Браслаў*, якія паходзяць ад княжацкіх імёнаў, а таму па гэтых тапонімах можна вызначыць прыкладны “ўзрост” населенага пункта.

Вельмі цікавым з’яўляецца тое, што на зямлі Беларусі, як і ва ўсім славянскім свеце, шмат “белых” тапонімаў – назваў рэк, азёраў, крыніц, балот, лясоў, паселішчаў, якія ўтрымліваюць у сваіх назвах прыметнік *белы* ці корань *бел-*. Белымі ў нас завуцца балоты, парослыя белаі пушыцай, белым мохам, падвеем, нізкім беразняком, а таксама лугі, на якіх расце дзікая дзяцеліна з дробнымі белымі кветкамі, бярозавыя гаі і пясчаныя пагоркі. Асабліва багаты наш край на “белыя” рэкі, азёры і крыніцы. Вядома 43 возеры *Белае*, 4 ракі пад назвай *Белая* і мноства гідронімаў тыпу *Беліца, Белічанка, Беларэч* і інш. Звычайна іх паходжанне тлумачыцца якаснымі паказчыкамі вады ў вадаёмах з пясчаным дном – светлая, празрыстая, чыстая. Між тым, сустракаецца меркаванне, што некаторыя “белыя” рачныя і азёрныя аб’екты маглі быць матываваны сімвалічным значэннем “свяшчэнны”. У дахрысціянскую пару рэчкам, азёрам, крыніцам славяне пакланяліся як багам, многія водныя аб’екты служылі месцам правядзення свяшчэнных абрадаў і рытуалаў.

Апрача рэк, азёр, крыніц, у славянскім тапаніміконе нямала “белых” паселішчаў. Пачынаючы з X ст., у летапісах розных часоў прыгадваюцца назвы славянскіх гарадоў з кампанентам *Бел*: *Белгородъ* пад Кіевам (980г.), *Белгородъ* у Цвярской зямлі (1375г.), *Белград Днястроўскі* на тэрыторыі Украіны (910г.). Існуе шмат гіпотэз адносна паходжання гэтых назваў, але самая верагодная версія В. Іванова, якая зводзіцца да наступнага: эпітэт *белы* “прысвойваўся” тым гарадам, у якіх быў галоўны сабор або вялікая царква. А гэта азначае, што ў дачыненні да пэўнага горада эпітэт *белы* ўвасабляў вярхоўную царкоўную ўладу, найвышэйшы рэлігійны статус. Безумоўна, значэнне святасці нельга пераносіць на ўсе без выключэння “белыя” тапонімы. У беларускім тапаніміконе ёсць назвы паселішчаў, якія ўзніклі на аснове гідронімаў. Так, вёска *Белая* ва Ушацкім раёне размешчана каля возера *Белае*. Нярэдка на паселішчы пераносяцца прыкметы і назвы суседніх ці сумежных з імі прыродных аб’ектаў: *Беламошша*, *Белыя Балоты*. Апрача таго, сімвалічны сэнс прыметніка *белы* не з’яўляецца ўстойлівым, ён вар’іруецца ў залежнасці ад змен у культурна-гістарычным і эканамічным жыцці народаў. У XVI-XVII стст. на беларускіх землях з’явіліся назвы *Белы Двор*, *Белы Дворак*, *Белае Сяльцо*, *Белы Засценак*. Белымі ў гэты перыяд называліся паселішчы на землях “белага духавенства” (у адрозненне ад “чорнага”, да якога належалі пастрыжаныя ў манахі), на землях, вызваленых ад падаткаў, а таксама на землях панскіх.

Белы колер суправаджае беларусаў праз усё жыццё. Нават край наш здаўна, яшчэ з сярэдзіны XIII ст, завецца *Белай Руссю*. У пашырэнні назвы асноўную ролю адыгралі не самі беларусы, а іх заходнія суседзі, перш за ўсё палякі і немцы. Беларусы згадвалі яе досыць рэдка. А што магла азначаць назва *Белая Русь* у той ранні старабеларускі перыяд? Існуе шмат поглядаў адносна паходжання гэтай назвы. Самы распаўсюджаны з іх тлумачыць яе сэнс тым, што большасць жыхароў нашага краю ў мінулым мела светлы колер валасоў і насіла светлую вопратку. Існуе таксама думка, што эпітэт *Белая* мае палітычны змест ‘вольная, незалежная’: некаторыя пад *Белай Руссю* разумелі зямлю, не заваяваную татарамі, свабодную ад мангола-татарскага нашэсця; некаторыя ж – Русь хрышчоную. Але да канца гэтае пытанне вучонымі пакуль не вырашана.

У кожнага тапоніма свой лёс. І кожны з іх адлюстроўвае такую характэрную асаблівасць аб’екта, якая была найбольш выразнай, важкай, самай адметнай яго рысай на момант узнікнення назвы. Цікава, а што ж лягло ў аснову назваў абласных цэнтраў Беларусі? Так, першапачаткам горада *Менск (Мінск)* было паселішча на рацэ *Менка* або *Мень* (ад назвы рыбы *мень*, якая вадзілася ў ёй). Затым ад назвы ракі і далі імя гораду – *Менск (Меньск)*. Пазней, калі горад

апынуўся ў складзе Рэчы Паспалітай, палякі назву пісалі на свой манер праз літару *i* – *Мінск, Брэст* (першапачаткова *Бярэсце*), апошняя назва паходзіць ад слова *бяроста*. У старажытных славян бяроста служыла асноўным матэрыялам для вырабаў – адсюль і назва горада. Паходжанне назвы горада *Віцебск* звязана з назвай ракі *Віцьба*. Старажытная назва *Витьбеск* бярэ вытокі ад стараславянскага назоўніка *вити* (павіцце – нізіна, топкая мясціна, балота, багна). Назва *Гомель* паходзіць ад верхнялужыцкага слова *гоміла* ‘ўзгорак, насыпаны над пахаваным нябожчыкам, магіла’. У аснове назвы горада *Гродна* ляжыць слова *горад*, якое ўтворана ад славянскага *град*, што значыць абгароджаная мясціна, у цэнтры якой пасяляліся людзі, якія будавалі замкі, крэпасныя вежы, памяшканні, каб жыць і займацца рамёствамі. Назва горада *Магілёў* паходзіць ад слова *магіла*, але больш верагодна, што назву звязваюць з асабістым імем *Магіла*. У 1386 г. існаваў замак, заснаваны кіеўскім князем Львом Данілавічам Могіем, г.зн. Магутным, Дужым – адсюль і пайшла назва замка *Магілёў*.

Як прыгадвалася вышэй, тапонімы з’яўляюцца своеасаблівым люстрам жыцця і культуры народа, яго гісторыі. У сваёй большасці тапанімічныя назвы нясуць каштоўную краязнаўчую інфармацыю, бо яны могуць сведчыць пра засяленне краю ў далёкім мінулым, пра былы ландшафт і яго змены, пра культурна-гістарычныя працэсы асобнай мясцовасці або цэлага рэгіёна. Кожнае геаграфічнае імя валодае, як правіла, вялікім пазнавальным патэнцыялам, выходзіць любоў і пашану да роднага краю, яго мінулага і сучаснага.

Назвы – гэта неад’емная частка нашай культурнай спадчыны, своеасаблівы сімвал, у якім спалучаюцца гістарычныя здабыткі і светапогляд народа. Нездарма першыя айчынныя даследчыкі тапаніміі яшчэ ў XIX ст. называлі геаграфічныя імёны “мовай Зямлі”. Гэта абазначэнне ўпершыню выкарыстаў выдатны вучоны М.І. Надзеждзін, які ў адной са сваіх прац заўважаў: “Тапаніміка – гэта мова Зямлі, а Зямля ёсць кніга, дзе гісторыя чалавечая запісваецца ў геаграфічнай наменклатуры”.

2. Этнонім, этнанімія, этнаніміка. Асаблівасці этнаніміі і этнатапаніміі Беларусі

Этнонім, этнанімія, этнаніміка. Вялікае значэнне для спасціжэння культурнай спадчыны роднага краю ўяўляе таксама *этноніміка* (ад грэч. *ethnos* ‘племя, народ’ і *онума* ‘імя, назва’) – раздзел анамастыкі, у якім вывучаюцца этнічныя найменні, іх паходжанне, распаўсюджанне, функцыянаванне і структура-словаўтваральныя асаблівасці. Тэрмін “*этноніміка*” трэба адрозніваць

ад тэрміна “этнонімія”, пад якім разумеюць сукупнасць этнонімаў, што ўжываюцца на той ці іншай тэрыторыі. Матэрыялам для даследавання ў этнаніміцы з’яўляюцца этнонімы. *Этнонім* – гэта абазначэнне кожнага этнасу – роду, племені, саюза плямён, народнасці, народа ці нацыі. Найбольш важным з’яўляецца вывучэнне этнонімаў на тых тэрыторыях, дзе ў мінулым адбываліся складаныя і разнастайныя этнагенетычныя працэсы, моўныя кантакты, перасяленні плямён і народаў. Вялікую цікавасць для даследчыкаў мае этнанімія, зафіксаваная на тэрыторыі Беларусі. У розныя гістарычныя перыяды тут адбываліся кантакты паміж носьбітамі славянскіх, балтыйскіх, фіна-ўгорскіх, цюркскіх, іранскіх па паходжанні этнічных найменняў. У выніку многія з этнонімаў зафіксаваліся ў мове мясцовага насельніцтва і выкарыстоўваюцца сёння (рускія, татары, літоўцы, латышы, немцы, палякі, чэхі) разам са шматлікімі іншымі сучаснымі этнічнымі найменнямі (грэкі, нарвежцы, карэлы, ханты), носьбіты якіх да тэрыторыі Беларусі прамога дачынення не мелі. Некаторыя этнанімічныя формы ўстарэлі, а таму выйшлі з актыўнага ўжытку, а на змену ім прыйшлі іншыя: літвякі – літоўцы; русакі, русіны, маскалі – рускія; чаркасы – украінцы, ляхі – палякі.

Асаблівасці этнаніміі і этнатапаніміі Беларусі. Вельмі цікавая этымалогія тых этнонімаў, якія адносяцца да карэннага насельніцтва Беларусі. Этнонім *беларусы (беларусцы)* ва ўласна этнічным значэнні адзначаецца ў пісьмовых крыніцах з канца XVI ст. У XVI - першай палавіне XVII ст. гэты этнонім выкарыстоўваўся і ў другасным этнічным значэнні: *беларусамі* рускія і ўкраінцы часам называлі польскае і літоўскае насельніцтва, якое жыло на сучаснай беларускай тэрыторыі. У XIV-XVI стст. на тэрыторыі Беларусі быў шырока распаўсюджаны этнонім *русіны* ў значэнні ‘беларусы’. Ён выкарыстоўваўся таксама для абазначэння ўкраінскага насельніцтва ў паўднёвых раёнах Беларусі, якое атаясамлівалася з беларусамі па канфесіянальнай прыкмеце. У XV-XVI стст. русінамі паступова пачалі называць усё праваслаўнае насельніцтва Беларусі ў адрозненне ад каталіцкага, якое называлі *ліцвінамі (ліцвякамі)*. Дарэчы, ліцвінамі часам называлі ўсё насельніцтва ВКЛ, зразумела, не па нацыянальнай, а па дзяржаўна-палітычнай прыкмеце. У XVII-XVIII стст. этнонім *русіны* быў страчаны. На змену яму прыйшла новая этнанімічная форма – *рускія*, якая пачала функцыянаваць як найменне насельніцтва па канфесіянальнай прыкмеце і набыла значэнне ‘праваслаўныя’, асабліва ў канцы XVIII ст. пасля далучэння Беларусі да Расіі. Этнонім *рускія* з канца XVII - пачатку XVIII ст. адносіўся таксама і да рускага насельніцтва Беларусі, якое ў XVI-XIX стст. называлі яшчэ *маскалямі, маскалюкамі, маскалькамі*.

У цэнтральнай і ўсходняй частках Беларускага Палесся да канца XVII - пачатку XVIII ст. для абазначэння мясцовага насельніцтва выкарыстоўваўся агульны этнонім *русіны (чарнаруссы)*, а таксама шэраг мясцовых найменняў – *тураўцы, мазыране, лучане, піняне* – у залежнасці ад таго, побач з якім населеным пунктам жыла тая ці іншая група палескіх жыхароў. У XVII ст. у пісьмовых крыніцах атрымаў фіксацыю этнонім *палешукі*, які першапачаткова выкарыстоўваўся для наймення нашчадкаў плямён драўлян і бужан. Невыпадкова найменне палешукі (“жыхары лесу”, “лесавікі”) прыйшло на змену больш старажытнаму этнічнаму найменню *драўляне, дзераўляне* (таксама “жыхары лесу”, “лесавікі”). Палешукоў у XIX ст., а магчыма і раней, называлі яшчэ *бужанамі і пінчукамі*. У заходніх раёнах Беларускага Палесся ў XIV-XVII стст. дакументы фіксуюць этнонім *палясяне (падлясяне)*, які ўзыходзіць да наймення асіміляваных груп яцвяжскіх плямёнаў, што ў сярэдзіне XVIII ст. ратаваліся ад крыжакоў у т.зв. Падляшша (Падляссе), у склад якога ўваходзілі і заходнія раёны сучаснай Брэстчыны.

Этнонімы актыўна ўжываюцца ў складзе тапанімічных назваў Беларусі, мабыць, таму, што наша краіна знаходзіцца на скрыжаванні шляхоў з Захаду на Усход, з Поўначы на Поўдзень. Здаўна па яе тэрыторыі вандравалі шматлікія плямёны, праходзілі з войнамі розныя народы Еўропы і Азіі, у краіну перасяляліся купцы і гандляры з іншых краін.

Асабліваю цікавасць выклікаюць наступныя этнічныя найменні і іх формы, якія адлюстраваліся ў тапаніміі Беларусі: *борцы, болгары, відзы, голядзь, дулебы, жамайты, кашубы, латгалы, ліцвіны, літоўцы, ляхі, маскалі, немцы, прусы, татары, угры, цыганы, ятвягі* і інш. Паводле даследаванняў А.Ф. Рогалева, ад названых этнанімічных форм на тэрыторыі Беларусі ўтварылася каля 400 тапонімаў, якія з’яўляюцца найменнямі больш чым 760 населеных пунктаў нашай краіны. Геаграфічныя назвы, што ўтварыліся ад этнонімаў, называюцца *этнатапонімамі*. Па сваёй структуры этнатапонімы бываюць простымі (*Полаўцы, Нудзічы, Радзімічы*) і складанымі (*Малья Славені, Татарская Слабада, Французская Гара*) [гл. 5].

На тэрыторыі Беларусі сустракаецца шмат тапанімічных назваў, якія паходзяць ад назваў старажытных плямёнаў Беларусі (*Крывічы, Ятвягі, Палачаны*). Балцкія карані назіраюцца ў шматлікіх найменнях заходне-паўночнай часткі Беларусі: *Дайнова, Літвіца, Жмудзякі*. У розныя гістарычныя перыяды адбываліся кантакты беларусаў і іх продкаў з іншымі народамі і плямёнамі, носбітамі славянскіх, фіна-ўгорскіх, цюркскіх і іранскіх назваў, што знайшло адбітак ў наступных найменнях: *Ляхавічы, Прусы, Цыганоўка*. На Віцебшчыне назвы некалькіх вёсак – *Латыголь, Латыгава,*

Латыголічы, Латыголава – утвораны ад старой назвы гістарычнай вобласці Усходняй Латвіі – Латгаліі. Крыху зменена – *латыголлю* нашы продкі ў XI-XVIII стст. называлі жыхароў Латгаліі ці перасяленцаў з гэтай часткі Латвіі. А назва горада *Мазыр*, напрыклад, узнікла ад слова *мазуры*, якім на Беларусі называлі выхадцаў з Мазурыі – паўночна-ўсходняй часткі Польшчы. На карысць гэтага сведчаць назвы паселішчаў, асабліва на Палессі, у аснове якіх ляжыць этнонім *мазуры*. Гэта вёскі *Мазуры*, *Мазуричына*, *Мазуркі*, *Мазурына*. На Гродзеншчыне вёскі *Дайнова*, *Дайнава*, *Дайнаўка* ўтварыліся ад назвы адной з этнічных груп літоўскага насельніцтва.

Як сведчаць прыведзеныя прыклады, гістарычная этнанімія і этнатапанімія Беларусі з’яўляюцца адной з найважнейшых крыніц для вывучэння роднага краю і яго гісторыі.

Модуль 2. Этнафразеалогія

Тэма 8. Фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі як крыніцы нацыянальна-культурнай інфармацыі

Пытанні:

1. Фразеалогія ў этнакультурным кантэксце. Этнафразеалагічная праблематыка ў працах сучасных даследчыкаў.
2. Фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі як феномен народнай моўнай творчасці. Адлюстраванне ў іх сувязей мовы з пазамоўнай рэчаіснасцю.

Літаратура

Асноўная

1. Данич, О.В. Менталитет белорусов и русских. Отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии / О.В. Данич. – Витебск, 2004.
2. Дзядова, А.С. Чалавек у люстэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі: манаграфія / А.С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П.М.Машэрава, 2013.
3. Ковшова, М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии : Коды культуры / М.Л. Ковшова. – М., 2016.
4. Ляшчынская, В.А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія : вучэб.дапам. / В.А. Ляшчынская. – Мінск, 2010.
5. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.А. Маслова ; отв. ред. У.М. Бахтикиреева. - 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2018.
6. Садоўская, А.Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект / А.Л. Садоўская.– Мінск, 2011.

Дадатковая

7. Гура, А.В. Символика животных в славянской народной традиции / А.В. Гура. – М., 1997.
8. Дзядова, А.С. Канцэпт “слова” ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы / А.С. Дзядова // Учёные записки УО “ВГУ им. П. М. Машерова”: сб.

научных трудов. – Витебск: УО “ВГУ им. П. М. Машерова”, 2012. – Т. 14. – С. 147-155.

9. Коваль, В.И. Восточнославянская этнофразеология: Деривация, семантика, происхождение / В.И. Коваль.– Гомель, 1998.

10. Коваль, У.І. Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер’ях, абрадах і звычаях / У.І. Коваль. – Мінск, 1994.

11. Маслова, В.А. Национальный характер сквозь призму языка: монография / В.А. Маслова.– Витебск, 2011.

12. Маслова, В.А. Преданья старины глубокой в зеркале языка / В.А. Маслова. – Минск, 1997.

13. Сержпутоўскі, А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутоўскі. – Мінск, 1998.

14. Садоўская, А. Фразеалогія ў кантэксце культуры: этналінгвістычны падыход да вывучэння / А.Садоўская // Роднае слова. – 2008. – № 4. – С. 35-39.

15. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М., 1996.

16. Толстой, Н.И. Язык и культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой.– М., 1995.

1. Фразеалогія ў этнакультурным кантэксце. Этнафразеалагічная праблематыка ў працах сучасных даследчыкаў

Фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі з’яўляюцца адлюстраваннем шматвяковай гісторыі нашага народа, яго жыцця і побыту, разнастайных назіранняў чалавека за навакольным светам і ўзаемаадносінамі паміж людзьмі, вынікам асэнсавання жыццёвых з’яў і падзей рэчаіснасці. Гэта не толькі сапраўдная скарбніца народнай мудрасці беларусаў, але і дастаткова паказальны і ўдзячны моўны матэрыял для выхавання ў людзей такіх маральных якасцей, як справядлівасць, дабрыня, таварыскасць, гасціннасць і інш. Апрача таго, фразеалагічны фонд мовы – гэта каштоўная лінгвакраіназнаўчая спадчына, у якой адлюстравана гісторыя і нацыянальная культура пэўнага этнасу.

Захоўваючы духоўную спадчыну народа ў слове, мова, у тым ліку фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі, яднае продкаў і нашчадкаў, звязвае мінулае з сучасным і будучым. Як адзначаў вядомы этнограф і фалькларыст пачатку ХХ ст. А.К. Сержпутоўскі, “каб ясна зразумець сучаснае жыццё людзей, трэба азірнуцца назад у глыбіню вякоў, падглядзець і падслухаць, як даўней жыў, думаў і верыў старажытны чалавек... Хоць цяпер гэтыя людскія паняцці і розняцца ад нашых і здаюцца нам недарэчнымі, але некалі яны былі тым маленькім зярняткам, з якога вырасла вялікае дрэва сучаснай цывілізацыі і культуры” [13, с. 22].

Падыход да фразеалагічных і парэміялагічных адзінак як да моўнага матэрыялу, непасрэдна звязанага з традыцыйным народным

светапоглядам, мае ў славiстыцы даўною і трывалую традыцыю. На думку М.І. Талстога, “першая і адносна ранняя цікавасць да фразеалогіі ў славян была выклікана якраз імкненнем убачыць у фразеалагізмах адбіткі ці рэшткі старога побыту, абрадаў і вераванняў” [16, с. 373]. Як заўважае А.Л. Садоўская, “нямала “культуралагічных тлумачэнняў “можна знайсці, напрыклад, у зборніках рускіх даследчыкаў У.І. Даля, Ф.І. Буслаева, І. М. Снегірова. Шмат каштоўных, унікальных звестак пра беларускую народную духоўную спадчыну змяшчаюць працы такіх айчынных фалькларыстаў, этнографіаў і моваведаў, як І.І. Насовіч, Е.Р. Раманаў, М.Я. Нікіфароўскі, М.М. Нікольскі, А.К. Сержпутоўскі, Я.А. Ляцкі, Я. Ф.Карскі” [6, с. 5]. Па словах даследчыцы, “сёння пытанні адлюстравання пазамоўнай рэчаіснасці ў семантыцы моўных адзінак, а таксама пошуку “этнакультурнага кампанента” як састаўной часткі значэння фразеалагізмаў сталі аб’ектам вывучэння новых, прыярытэтных напрамкаў сучаснага мовазнаўства, такіх, як этналінгвістыка, лінгвакультуралогія, кагнітыўная лінгвістыка, лінгвакраізнаўства і інш., у межах якіх сфарміраваліся і новыя падыходы да аналізу фразеалагічных рэсурсаў у этнакультурным кантэксце” [14, с. 35]. Да таго ж, як адзначае В.А. Ляшчынская, “станаўленне і развіццё сучасных кагнітыўных даследаванняў дазваляе перайсці да вывучэння фразеалагізмаў з новых пазіцый, разгледзець іх не толькі як крыніцу нацыянальна-культурнай інфармацыі, але і як крыніцу для разумення кагнітыўных працэсаў, якія забяспечваюць фразеалагізацыю” [4, с. 83].

Даследаванне фразеалогіі і парэміялогіі ў кантэксце культуры асабліва актывізавалася ў апошнія два дзесяцігоддзі. Вывучэнне фразеалагічнага і парэміялагічнага зместу беларускай мовы ў этналінгвістычным аспекце невыпадковае, бо этналінгвістыка накіравана на паглыбленае засваенне генетычнай сутнасці этнакультурнага моўнага матэрыялу, на далучэнне нашага сучасніка да засваення маральна-этычных каштоўнасцей свайго народа праз роднае слова, родную мову.

На сучасным этапе, калі сацыяльна-культурны статус беларускай мовы патрабуе абароны і падтрымкі, даследаванне нацыянальнай, глыбіннай сутнасці моўнай адзінкі – слова, фразеалагізма – з’яўляецца для лінгвістаў надзённай задачай, бо матэрыяльная і духоўная культура народа вельмі выразна праяўляецца праз сімваліку моўнага знака.

Актуальнасць этналінгвістычнага аналізу фразеалагічных і парэміялагічных адзінак абумоўлена іх моцным нацыянальна-культурным патэнцыялам. Фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі рэпрэзентуюць у сваёй семантыцы інфармацыю праз успрыманне

чалавекам навакольнай прасторы, якая з'яўляецца важным складнікам мадэлі свету. У навуковых працах этналінгвістычнага напрамку нацыянальна-культурная інтэрпрэтацыя гэтых устойлівых моўных адзінак адбываецца ў прасторы народнай мудрасці.

Заўважым, што тэрмін “этнафразеалогія” ўжываецца сёння ў двух значэннях: 1) лінгвістычны напрамак, які вывучае ўстойлівыя словазлучэнні ў этналінгвістычным аспекце; 2) сукупнасць фразеалагічных адзінак, паходжанне якіх звязана са сферай народнай духоўнай культуры. Задачай этнафразеалогіі з'яўляецца выяўленне своеасаблівасцей фразеалогіі як моўнай крыніцы інфармацыі пра духоўную культуру народа [гл. 6, с. 10].

Пытанні комплекснага апісання фразеалогіі рускай мовы праз адлюстраванне ў ёй традыцыйных народных вераванняў знайшлі месца ў працах І.А. Падзюкова, які разглядае народную фразеалогію як “вынік і адначасова спосаб культурна-нацыянальнага светабачання”, “комплекс культурных субстратаў” у сувязі не толькі са звычаямі, абрадамі і павер'ямі, але і з народным этыкетам, ацэнкай фізічных і маральных якасцей чалавека. Этнакультурная спецыфіка мовы актыўна распрацоўваецца таксама ў працах украінскага даследчыка А.А. Іўчанкі, які грунтоўна апісаў украінскую фразеалогію ў арэальным і этымалагічным аспектах. Лінгвакультуралагічнаму даследаванню фразеалагізмаў – знакаў мовы, якія ў вобразным выглядзе захоўваюць і перадаюць з пакалення ў пакаленне каштоўнасці ўстаноўкі нацыянальнай культуры, прысвечана манаграфія расійскай даследчыцы М.Л. Каўшовай “Лінгвакультуралагічны метады у фразеалогіі : Коды культуры” (на рускай мове [3]. У кнізе распрацоўваецца лінгвакультуралагічны метады даследавання фразеалагічных адзінак, які дазваляе дастаткова поўна выявіць своеасаблівасць фразеалагізмаў і апісаць іх ролю ў моўнай канцэптуалізацыі свету.

Даследаванню фразеалагічных і парэміялагічных адзінак беларускай мовы ў плане адлюстравання ў іх змесце традыцыйнай народнай культуры беларусаў, асаблівасцей іх светапогляду і менталітэту, “аналізу таго, як міфалагічныя веды праяўляюць сябе ў семантыцы фразеалагізмаў” [4, с. 82], прысвечаны навуковыя працы У.І. Коваля, В.А. Маславай, Т.В. Валодзінай, А.Л.Садоўскай, А.У. Даніч, А.С. Дзядовой і іншых даследчыкаў. У айчыннай лінгвістыцы найбольш поўна этнаграфічная праблематыка прадстаўлена ў навуковых даследаваннях гомельскага мовазнаўца У.І. Коваля. У яго манаграфіі “Усходнеславянская этнафразеалогія: дэрывацыя, семантыка, паходжанне” (на рускай мове) [9] праведзены сістэмны аналіз фразеалагізмаў, якія адносяцца да сферы народнай духоўнай культуры. Фразеалагізмы беларускай мовы, генетычна звязаныя з

народна-міфалагічнымі ўяўленнямі пра жывёл, расліны і неадушаўлёныя прадметы, аналізуюцца ў этналінгвістычным аспекце ў навукова-папулярным выданні У.І. Коваля “Чым адгукаецца слова: фразеалогія ў павер’ях, абрадах і звычаях” [10]. Этнафразеалогія як аб’ект лінгвакультуралогіі даследавана ў навуковых артыкулах В.А. Маславай “Адбіткі міфаў у беларускіх фразеалагізмах”, “Міф і яго адлюстраванне ў семантыцы фразеалагічных адзінак”, у працы “Паданні “старыны глыбокай” у лютэрку мовы” (на рускай мове) [12] і іншых яе навуковых працах. Асаблівай ўвагі заслугоўвае адна з апошніх манаграфій даследчыцы “Нацыянальны характар праз прызму мовы” (на рускай мове), прысвечаная выяўленню характару чалавека па дадзеных мовы і тэкстаў малых жанраў (прыказак, прымавак, анекдотаў, тостаў і інш). Даследаванню лінгвістычнага аспекту культурна-нацыянальнай спецыфікі паводзін на матэрыяле рускай і беларускай фразеалогіі прысвечана манаграфія А.У. Даніч “Менталітэт беларусаў і рускіх. Адлюстраванне ў міфалогіі, фальклору, фразеалогіі” (на рускай мове) [2].

Аўтарам дастаткова вялікай колькасці навуковых артыкулаў, прысвечаных выяўленню этнакультурнага зместу беларускіх фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, у тым ліку і тых, якія семантызуюць розныя аспекты характару і паводзін чалавека, з’яўляецца даследчыца А.Л. Садоўская. Так, напрыклад, ёй належаць навуковыя артыкулы “Лінгвакультуралагічны падыход да аналізу фразеалагізаваных рэсурсаў мовы”, “Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагізмаў”, “Паняцце канатацыі ў сучаснай лінгвістыцы і яго роля ў плане вывучэння культурна-нацыянальнай спецыфікі фразеалагізмаў”, “Фразеалогія ў кантэксце культуры: этналінгвістычны падыход да вывучэння” і інш. Самым значным навуковым даробкам А.Л. Садоўскай можна лічыць манаграфію “Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект” [6], прысвечаную даследаванню ў этналінгвістычным аспекце фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам-арнітонімам.

Пытаннімі этнафразеалогіі актыўна займаецца ў апошні час праф. В.А. Ляшчынская. Яна з’яўляецца аўтарам вучэбнага дапаможніка “Сучасная беларуская мова: фразеалогія” [4], у якім значная ўвага надаецца кагнітыўнаму аспекту фразеалогіі, а таксама аналізу фразеалагічных адзінак з лінгвакультуралагічнага боку.

Заслугоўвае ўвагі манаграфія А.С. Дзядовой “Чалавек у лютэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі” [2]. У названай працы, як і ў іншых навуковых артыкулах аўтара (гл. спіс літаратуры ў інфармацыйна-метадычным раздзеле) праведзены лінгвакультуралагічны аналіз і выяўлены нацыянальна-культурны

кампанент у змесце фразем і парэмій, якія рэпрэзентуюць псіхалагічны стан чалавека, асаблівасці яго характару, эмацыйна-пачуццёвай сферы, рэлігійны светапогляд, сацыяльныя і гендарныя паводзіны.

2. Фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі як феномен народнай моўнай творчасці. Адлюстраванне ў іх сувязей мовы з пазамоўнай рэчаіснасцю

Семантыка этнакультурнай прасторы даволі выразна мадэліруецца ў межах фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, што з'яўляюцца свайго роду мастацка-гістарычным летапісам, з дапамогай якога можна зразумець матэрыяльнае і духоўнае жыццё пэўнай этнічнай супольнасці.

Адной з асаблівасцей фразеалагізмаў, прыказак і прымавак з'яўляецца тое, што яны маюць антрапацэнтрычны характар, бо непасрэдна звязаны з чалавекам і семантызуюць розныя бакі яго жыцця і дзейнасці. Фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі ствараюць выключную магчымасць пранікнуць ва ўнутраны свет чалавека, выявіць яго асноўныя культурныя, маральныя каштоўнасці, традыцыі, якія складаюцца з адчуванняў, мыслення, паводзін і навыкаў, звычаяў і культурных дасягненняў і ўяўляюць сабой каштоўнасць для будучых пакаленняў.

Сапраўды, у фразеалагізмах, прыказках і прымаўках надзвычай глыбока і поўна адбіліся рысы міфалагічнага светапогляду беларускага народа, асаблівасці яго жыцця ў старажытнасці, асноўныя рысы нацыянальнага характару. В.А. Маслава называе ўстойлівыя моўныя адзінкі з нацыянальна-культурнай семантыкай “транслятарамі культурнай інфармацыі”, “люстэркам жыцця нацыі”, “фразеалагізмамі-міфалагэмамі, у якіх можна ўбачыць і расшыфраваць этнакультурную інфармацыю”. Праводзячы свае даследаванні на матэрыяле рускай фразеалогіі, В.М. Тэлія заўважае, што фразеалагічны склад мовы – гэта “люстра, у якім лінгвакультурная супольнасць ідэнтыфікуе сваю нацыянальную самасвядомасць” [гл. 15]. Сістэма вобразаў і эталонаў, замацаваных у фразеалагізмах, можа служыць паказчыкам нацыянальна-культурнага вопыту і традыцый таго ці іншага народа.

У фразеалагічных і парэміялагічных адзінках, якія ўяўляюць сабой комплекс народных субстратаў, па-свойму інтэрпрэтуюцца архаічныя вобразы народнай культуры. Вялікі пласт народнай фразеалогіі і парэміялогіі звязаны сваёй семантыкай са звычаямі, абрадамі і павер'ямі нашых продкаў. Па словах В.А. Маславай, “фразеалагічныя адзінкі, адлюстроўваючы ў сваёй семантыцы

працяглы працэс развіцця культуры народа і яго светапогляду, фіксуюць і перадаюць з пакалення ў пакаленне ўстаноўкі і стэрэатыпы, эталоны і архетыпы”.

Фразеалогія і парэміялогія з’яўляюцца часткамі моўнай карціны пэўнага народа. Фраземы і парэміі сваім зместам заўсёды звернуты да суб’екта: яны не столькі апісваюць свет, колькі інтэрпрэтуюць, ацэньваюць, выражаюць да яго суб’ектыўныя адносіны. Фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі былі і застаюцца ў мове на працягу ўсёй яе гісторыі, пра што сведчаць і помнікі старажытнага пісьменства, і сучасныя літаратурныя творы, і запісы жывой гутарковай мовы. У фразеалагічным і парэміялагічным фондзе мовы захаваны багаты гістарычны вопыт народа, адлюстраваны ўяўленні, звязаныя з працоўнай дзейнасцю, паводзінамі людзей у розных сферах, каштоўнасці арыенцірамі грамадства на пэўных этапах яго развіцця.

Нацыянальная карціна свету беларусаў, адлюстраваная праз прызму ўстойлівых выразаў мовы, з’яўляецца моўным феноменам нацыянальна-культурнай спадчыны нашага народа. Устойлівыя спалучэнні слоў адлюстроўваюць своеасаблівае бачанне свету, той ці іншай сітуацыі носьбітамі мовы, нясуць звесткі пра побыт беларусаў, напрыклад: *дроў у печ падкладаць* ‘ускладняць, абвастраць складаныя адносіны’; дыял. *з зайцам у галаве* ‘пра чалавека-дзівака ці вар’ята’; *паверх лесу хадзіць* ‘ігнараваць агульнапрынятыя правілы паводзін’; *гола васар* ‘нямоцная самагонка’; *цешчын мёд* ‘гарчыца’; дыял. *рой улавіць* ‘стаць цяжарнай па-за шлюбам’; *хоць на нос надзявай* ‘цесны, малага памеру’; рус. і бел. *таўчы ваду ў ступе* ‘займацца чымсьці бескарысным, марна траціць час’ і інш.

Праз семантыку фразеалагічных і парэміялагічных адзінак мы даведваемся пра этыкетныя паводзіны, напрыклад: *шылам кашы ўхапіушы*; *мох з балотам несці*; *вадзіць дзяды* ‘драмаць седзячы’; традыцыі, абрады і звычаі народа: *гарохавы вянок* ‘сімвал марных намераў жаніха’; *даць гарбуза* ‘адмовіць хлопцу ў жаніцьбе’; *закідаць зайца* ‘перагароджваць дарогу вясельнаму абраду жэрдкай, бярвяном ці вяроўкай’; сферу сямейных адносін: *выбірай жонку не ў карагодзе, а на агародзе*; *жонка не бот – з нагі не скінеш*; *няхай з грэчкі будзе мак, калі баба хоча так*; *хочаш паглядзець на чорта ў хаце, дык напай зяця*; *дзе нявесткі ў хаце тры, там няма вады ў вядры* і інш.

Фразеалагічны і парэміялагічны фонд беларускай мовы змяшчае ў сабе маральна ўзважаны, мудры погляд на жыццё як на сістэму адносін чалавека да свету прыроды, грамадства, сям’і, родных і блізкіх.

Тэма 9. Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагічных адзінак

Пытанні:

1. Адлюстраванне менталітэту і нацыянальна-культурных асаблівасцей паводзін чалавека ў фразеалогіі.
2. Этнакультурныя нормы моўных паводзін у фразеалагічных адзінках беларускай і рускай моў.
3. Жывёльная сімволіка ў фразеалагічных адзінках. Арнітонімы і заонімы ў фразеалагізмах.

Літаратура

Асноўная

1. Данич, О.В. Менталитет белорусов и русских. Отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии / О.В. Данич. – Витебск, 2004.
2. Дзядова, А.С. Чалавек у люстэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі: манаграфія / А.С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П.М.Машэрава, 2013.
3. Ковшова, М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии : Коды культуры / М.Л. Ковшова. – М., 2016.
4. Ляшчынская, В.А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія : вучэб.дапам. / В.А. Ляшчынская. – Мінск, 2010.
5. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.А. Маслова ; отв. ред. У.М. Бахтикиреева. - 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2018.
6. Садоўская, А.Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект / А.Л. Садоўская. – Мінск, 2011.

Дадатковая

7. Гура, А.В. Символика животных в славянской народной традиции / А.В. Гура. – М., 1997.
8. Коваль, В.И. Восточнославянская этнофразеология: Деривация, семантика, происхождение / В.И. Коваль.– Гомель, 1998.
9. Коваль, У.І. Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях / У.І. Коваль. – Мінск, 1994.
10. Маслова, В.А. Национальный характер сквозь призму языка: монография / В.А. Маслова.– Витебск, 2011.
11. Маслова, В.А. Преданья старины глубокой в зеркале языка / В.А. Маслова. – Минск, 1997.
12. Садоўская, А. Фразеалогія ў кантэксце культуры: этналінгвістычны падыход да вывучэння / А.Садоўская // Роднае слова. – 2008. – № 4. – С. 35-39.
13. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М., 1996.
14. Толстой, Н.И. Язык и культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой.– М., 1995.

1. Адлюстраванне менталітэту і нацыянальна-культурных асаблівасцей паводзін чалавека ў фразеалогіі

Як адзначалася ў папярэдняй лекцыі, фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі любой мовы, у тым ліку і беларускай,

з'яўляюцца адным з асноўных спосабаў перадачы нацыянальных стэрэатыпаў – адносна ўстойлівых уяўленняў, якія склаліся гістарычна і семантызуюць фізічныя, псіхічныя і маральныя ўласцівасці прадстаўнікоў пэўнай этнічнай супольнасці.

Фразеалогія любой мовы з'яўляецца своеасаблівай крыніцай ведаў пра культуру народа, яго менталітэт і характар. Нездарма І.І. Насовіч пісаў: “Беларусы ўсе факты, усе выпадковасці чалавечага жыцця, усе ўчынкі, як добрыя, так і кепскія, падводзяць пад мерку сваіх фразеалагізмаў”.

У фразеалагічных і парэміялагічных адзінках беларускай мовы, у семантыцы якіх увасобілася мудрасць і філасофскі погляд нашых продкаў на жыццё, асаблівасці іх характару і нацыянальнай свядомасці, адметнасці этнапсіхічнага складу, дастаткова выразна рэпрэзентаваны разнастайныя эмоцыі і пачуцці, маўленчая дзейнасць, асноўныя рысы нацыянальнага характару і маральна-этычныя якасці беларусаў, а таксама іх рэлігійны светапогляд, асаблівасці сацыяльных адносін і гендарных паводзін. Гэтыя моўныя адзінкі акумулююць у сабе найбагацейшы вопыт гісторыі нашага народа і яго культурную спадчыну, выяўляюць найлепшыя маральныя характарыстыкі чалавека – працавітасць, шчырасць, гасціннасць, памяркоўнасць, аптымізм, любоў да Радзімы і пашану да ўсяго свайго, роднага. Фраземы і парэміі з'яўляюцца каштоўным матэрыялам для даследавання спецыфікі адлюстравання вобраза чалавека ў моўнай карціне свету беларусаў, які паўстае як дынамічная, дзейная істота з уласцівым наборам псіхалагічных характарыстык.

Фразеалагізмы, як вядома, у пераважнай большасці ўтрымліваюць у сваім значэнні ацэначны (канататыўны) кампанент, які выражае адносіны моўніка да рэчаіснасці. Нормы паводзін замацоўваюцца ў грамадскай свядомасці і перадаюцца з пакалення ў пакаленне з дапамогай мовы і праз моўныя вобразы. Нацыянальна-культурны кампанент значэння ўстойлівых выразаў, якія дапамагаюць стварыць уяўленне пра мадэль паводзін, уласціваю той ці іншай нацыі, з'яўляецца носбітам інфармацыі пра асабістыя, суб'ектыўныя адносіны чалавека да свету.

Фразеалагічныя адзінкі з канататыўным кампанентам неадабральнасці прадстаўлены ў беларускай фразеалогіі вельмі шырока. Яны абазначаюць разнастайныя асаблівасці паводзін, якія беларускі народ характарызуе як дрэнныя, адмоўныя, напрыклад: незаконныя ўчынкі (*круціць светам* ‘рабіць благія ўчынкі’, *грэць рукі* ‘нажывацца несумленным шляхам’), падман, ашуканства (*у сабакі вачэй пазычаць* ‘траціць сумленне, сорам, набірацца нахабнасці’, *звівацца вужам* ‘хітраваць, спрытна выкручвацца’), карыстанне чужой маёмасцю (*запускаць ляшча* ‘нажывацца падманным шляхам’),

накладваць лапу ‘прысвойваць, захопліваць што-небудзь’), пакорлівыя, ліслівыя паводзіны (*падаць лістам* ‘лісліва дагаджаць каму-небудзь’), неасцярожныя, неабачлівыя паводзіны (*на злом галавы* ‘не думаючы, безразважліва, неабачліва рабіць што-небудзь’, *лезці ў вяроўку* ‘заведама рызыкаваць жыццём’), стварэнне перашкод адрасату, у тым ліку вербальна (*выядаць душу* ‘вельмі здзекліва дакараць каго-небудзь’, *ставіць падножку* ‘знарок шкодзіць’).

Адмоўнай ацэнцы ў беларусаў падвяргаюцца дзеянні, накіраваныя на пазбаўленне свабоды, падпарадкаванне асобы ці яе эксплуатацыю (*дыхнуць не даваць* ‘прыгнятаць каго-небудзь’, *ездзіць на карку* ‘здэкавацца з каго-небудзь, прыгнятаць, выкарыстоўваць у сваіх інтарэсах).

Парушэннем нормаў паводзін асобы з’яўляецца таксама гультайства, п’янства, імкненне пажыць за чужы кошт, пасіўныя адносіны да жыцця, пустаслоўе. Напрыклад: *сабакам сена касіць* ‘бядзіцца дзе-небудзь, займаючыся пустой ці невядома якой справай’, *вісець на шыі* ‘знаходзіцца на чым-небудзь утрыманні’, *заліваць вочы* ‘быць п’яным, многа выпіваць’, *сядзець склаўшы рукі* ‘бяздзейнічаць, гультаяваць’.

Гаворачы пра адабральны спектр эматыўнасці фразеалагізмаў, трэба адзначыць, што ён у беларускай мове прадстаўлены ў колькасных адносінах значна менш. Станоўчую ацэнку ў беларусаў выклікаюць шчырыя, чэсныя паводзіны (*вока не запарушыць, вады не замуціць* ‘не зрабіць ніякай шкоды, нічога кепскага каму-небудзь’), працавітасць, адоранасць, прыкладныя паводзіны (*задаваць тон* ‘паказваць прыклад у чым-небудзь, станавіцца ўзорам для іншых’, *даваць дразда* ‘ў поўнай меры выяўляць свае магчымасці, якасці’).

Экспрэсіўнасць фразеалагічных адзінак са значэннем паводзін, у адрозненне ад лексічных адзінак, цесна звязана з адлюстраваннем нарматыўнай карціны свету пэўнага народа, у якой замацоўваецца яго гістарычны вопыт, яго нацыянальная спецыфіка і абумоўлены гэтым своеасаблівы светапогляд. Паводзіны – гэта такая дзейнасць людзей, якая жорстка рэгламентуецца ва ўсіх сферах жыцця. Таму перавагу фразеалагічных адзінак з эматыўным кампанентам неадабральнасці ў моўнай карціне свету нашага народа можна растлумачыць наступным: тыя рысы характару або ўчынкі, якія не адпавядаюць нарматыўным маральна-этычным патрабаванням, рэзка асуджаюцца і адмаўляюцца прадстаўнікамі беларускай этнічнай супольнасці, а таму патрабуюць выпраўлення.

2. Этнакультурныя нормы моўных паводзін у фразеалагічных адзінках беларускай і рускай моў

Яшчэ ў старажытнасці чалавекам даўно была заўважана вялікая сіла слова, якое магло зрабіць яго шчаслівым, прагнаць хваробы, спыніць дзеянне злых духаў, а магло і загубіць, параніць мацней за зброю... Гэтыя ўласцівасці слова знайшлі сваё выражэнне ў шматлікіх устойлівых выразах тыпу бел. *на ўзвей вецер гаварыць* ‘пустасловіць’ – рус. *бросать слова на ветер* ‘необдуманно говорить, опрометчиво обещать’ і інш., у аснове паходжання якіх ляжыць міф пра тое, што праз вецер з дапамогай чараўніцтва можна насылаць хваробы. Слова ва ўяўленні беларусаў і рускіх можа валодаць магічнай сілай, што выражана ў такіх устойлівых спалучэннях, як бел. *рабіць з мухі слана, з камара каня рабіць* ‘беспадстаўна перабольшваць што-небудзь’, з *ветру вяроўкі віць* ‘пляткарыць, выдумваць’ і інш.

У нарматыўнай карціне свету беларускага і рускага народаў забараняецца вербальна чыніць адрасату маральны ўрон, а гэта значыць бел. *таптаць у грязь, ліць бруд, выліць памыі* ‘ўсяляк чарніць, прыніжаць каго-небудзь’ – рус. *мешать с грязью, плевать в глаза, задевать за живое* ‘т.с.’. Аналіз семантыкі ідыём, якія абазначаюць нанясенне маральнага ўрону вербальна, дазваляе вылучыць у іх складзе лексему *грязь*, якая даволі часта паўтараецца. Дадзены назоўнік выконвае тут функцыю пэўнага вобраза – сімвала маральнай нечысціні. А таму чалавек, пра якога распаўсюджваюць ілжывыя чуткі ці абражаюць якога, становіцца ва ўяўленні прадстаўнікоў двух нашых народаў як бы запэцканым, напрыклад: бел. *закідваць грязню, таптаць у грязь, ліць бруд*; рус. *втаптывать в грязь, обливать грязью, мешать с грязью*. У моўнай свядомасці беларусаў і рускіх, як адзначае А.У. Даніч, “грязь – сімвал маральнай нечысціні. Таму чалавек, які стаў ахвярай паклёпу, прыніжэння, несправядлівага абвінавачвання, робіцца ва ўяўленнях рускіх і беларусаў як бы выпэцканым...” [1, с. 8]. Заўважым, што ў фразеалагічнай сістэме беларускай мовы сімвалам маральнай нечысціні выступаюць таксама некаторыя назоўнікі з адмоўнай канатацыяй, напрыклад: *памыі (выліць памыі), дзёгаць (мазаць дзёгцем* як вынік пераасэнсавання канкрэтнага звычаю, калі дзёгцем мазалі вароты, дзе жыла дзяўчына, якая страціла нявіннасць), *зямля (мяшаць з зямлёй)* і інш.

Экспрэсіўнасць ідыём са значэннем вербальных паводзін звязана з выражэннем адносін пэўнага народа да падману, абразы і іншых парушэнняў маральна-этычных нормаў. Так, носьбітамі беларускай і рускай моў заўсёды асуджаўся падман, што знайшло адлюстраванне ў шматлікіх фразеалагізмах, у якіх значэнне моўных

паводзін адыходзіць на другі план: бел. *малоць не падсяваючы* ‘гаварыць глупства, пустасловіць’, *ліса фарбаваць* ‘падманваць’ – рус. *втирать очки* ‘обманываць’, *пускать пыль в глаза* ‘сздаваць ложное впецатленне’, *натянуть нос* ‘одурачыць, правесці’, *напустит туман* ‘сделать что-небудзь неясным, запутанным’, *замазать глаза* ‘ввести в заблуждзене, абмануць’.

Адмоўную ацэнку ў беларусаў і рускіх атрымліваюць у фразеалагізмах такія рысы характару, як *балбатлівасць*, *неабдуманасць* і *неразважлівасць* у размовах: *пусты млын*, *плот гарадзіць*, *нагаварыць бочку арыштантаў*, *мох з балотам несці*, *разводзіць тары-бары*; *нести с Дона и с моря, переливать из пустого в порожнее*, *бобы разводит*. Пра празмерна гаваркіх і балбатлівых людзей беларусы кажуць, што ў іх *язык каля вушэй матляецца*. Пра тых, хто займаецца пляткарствам, яшчэ нашы продкі гаварылі, што такія людзі *выносяць смецце з хаты, мыюць языком, пляскаюць языком; разбирают по косточкам*. Чалавека, які многа гаворыць, беларусы параўноўваюць з крыніцай, млынам: *гаворыць як крыніца булькоча, пытлюе як млынам*. У фразеалагічнай сістэме рускай мовы такіх устойлівых народных параўнанняў не знаходзім.

Характарызуючы вербальныя паводзіны чалавека, які расказвае небыліцы, носьбіты беларускай мовы выкарыстоўваюць фраземы, кампанентны склад якіх змяшчае словы рознага семантычнага напаўнення. Метафарычны перанос у такіх ідыёмах уяўляе сабой “сумяшчэнне несумяшчаемага”: бел. *грушы на вярбе, шышкі на вярбе* ‘недарэчнасць, бязглуздзіца’, *снег саломаю тушыць* ‘хлусіць, выдумляць’, *казу лабатую плесці* ‘выдумляць, расказваць небыліцы’, *пра жураўля на хвойцы расказваць* ‘неймаверна хлусіць, выдумляць, расказваць небыліцы’, *бобу ў гаросе шукаць, смаловы (смаляны) дуб плесці* ‘т. с.’ і інш. У моўнай карціне свету беларусаў і рускіх адмоўна ацэньваюцца таксама “аматары” надакучаць сваімі размовамі, зацягваць гаворку або “зацямяць” яе змест, гаварыць што-небудзь лішняе ці недарэчнае: бел. *завесці катрынку, казань казаць, малебны правіць* – рус. *заводит волынку, жевать мочалку, ходит вокруг да около, тянут резину, распускают язык*.

Станоўчую ацэнку ў свядомасці носьбітаў беларускай і рускай этнакультуры атрымаў такі тып вербальных паводзін, які характарызуецца стрыманасцю: бел. *трымаць язык за зубамі, навесіць замок на рот* – рус. *держат язык за зубами*; шчырасцю: бел. *душу разгарнуць* ‘шчыра дзяліцца думкамі, пачуццямі’ – рус. *говорит положа руку на сердце* ‘говарыць іскренне, доверчыво’. Пра тых жа, хто не можа стрымацца, каб не загаварыць, не расказаць пра што-небудзь, у народзе кажуць, што ў іх *язык свярбіць, язык у роце не месціцца; язык чешется*. Пра чалавека, знаходлівага ў размове, які

ўмее гладка, свабодна і дасціпна гаворыць і “па слова ў кішэнь не лезе”, беларусы выказваюцца так: *меле як гарох сыпле, гаворыць як макам сыпле, гаворыць як у скрыпку грае*.

У беларускай мове, у параўнанні з рускай, даволі значную групу складаюць фразеалагізмы, якія характарызуюць такі тып вербальных паводзін, калі ў пэўнай сітуацыі суразмоўца сказаў нешта не падумаўшы, калі слова вырвалася ў яго ненаўмысна: *лапцем па вадзе ляпнуць, пляснуць як пранікам па вадзе, ляснуць як Пярун у зацірку* ‘сказаць нешта недарэчна і нетактоўна’. Наяўнасць лексічнай адзінкі *Пярун* у апошнім фразеалагізме, мабыць, сведчыць пра тое, што ў свядомасці нашага народа ў большай ступені, чым у свядомасці рускіх, засталіся язычніцкія ўяўленні (прывядзём прыклады іншых фразем з гэтым назоўнікам: *пярун яго ведае* ‘невядома’, *як пярун з яснага неба* ‘нечакана, раптоўна’). Як бачым, слова, якое вырвалася, продкі беларусаў параўноўвалі з богам грому і маланкі: нетактоўнае, сказанае не да месца слова такое ж небяспечнае, як і названая прыродная стыхія.

Вербальныя паводзіны, калі ў працэсе суразмоўніцтва ў час даволі напружанай, нервовай атмасферы, якая набліжаецца да сваркі, людзі знаходзяць словы, што спрыяюць яшчэ большаму разладу, адлюстраваліся ў наступных устойлівых выразах: бел. *дроў у печ падкладаць* ‘ускладняць, абвастраць складаныя адносіны’, *саломы ў агонь падкладаць, смалы ў агонь падліваць* ‘т.с.’ – рус. *масло подливает в огонь* ‘обостряет неприязненные отношения’.

Цікавым з’яўляецца аналіз ідыём са значэннем вербальных паводзін, у склад якіх уваходзіць лексема *язык*. У беларусаў, у адрозненне ад рускіх, нормы моўных паводзін рэалізуюцца ў даволі значнай колькасці фразем, якія змяшчаюць параўнанне гэтага “інструмента” маўлення з пэўнымі прадметамі ці рэаліямі па розных якасцях – даўжыні, вастрынi, форме і інш.: *язык як дзедава пуга* ‘здольнасць востра і дасціпна гаворыць’, *язык як брытва*, *з языком як з мячом*, *язык на шарнірах* ‘т.с.’, *язык як мянташка*, *язык доўгі як у жаўны* ‘празмерна балбатлівы, гаворыць многа лішняга’, *язык як калаўротак*, *язык як памяло* ‘т.с.’ і інш.

У беларускай і рускай мовах сустракаюцца фразеалагізмы, якія змяшчаюць у сваім складзе кампаненты, што адлюстроўваюць стэрэатыпы народнага побыту, напрыклад: бел. *барабаніць як пустая бочка* ‘пустасловіць’, *брэша як лён чэша* ‘пра таго, хто, падманваючы, складна гаворыць’, *кідаць камень у агарод* ‘рабіць неадабральны намёк у чый-небудзь адрас’, *лупіць языком як церніцай*, *плесці кашалі*, *плесці лапці* ‘гаворыць абы-што, выдумваць’, *ляпнуць як лапцем па цымбалах* ‘сказаць нешта недарэчнае і нетактоўнае’, *язык (матляецца) як цэп літоўскі* ‘пра балбатлівага чалавека’.

Асобныя фразеалагічныя адзінкі, якія рэпрэзентуюць этнакультурныя нормы моўных паводзін, утрымліваюць у сваім складзе назвы расліннага і жывёльнага свету, напрыклад: бел. *мак зялёны трэсці* ‘абгаворваць, пляткарыць’, *боўтнуць як жаба ў калодзежы* ‘сказаць не да месца’, *жаба на языку спячэцца* ‘вельмі балбатлівы’, *залівацца салаўём* ‘гаварыць красамоўна, з захапленнем’, *круціць вала (за хвост)* ‘гаварыць што-небудзь недарэчнае, бязглуздае’, *цягнуць кота за хвост* ‘нудна, аднастайна гаварыць’ – рус. *бобы разводить* ‘пустасловить’.

Фразеалагічныя адзінкі разгледжанага семантычнага тыпу з’яўляюцца ўнікальнай скарбніцай этнакультурнай і гістарычнай інфармацыі пра беларусаў і рускіх, сведчаць пра асаблівасці іх этнапсіхічнага складу, нацыянальнага характару, спосабу мыслення, маральна-этычныя нормы паводзін.

Праведзены аналіз фразеалагічных адзінак, якія абазначаюць вербальныя паводзіны, дазваляе сцвярджаць, што адлюстраваная ў дзвюх мовах сфера моўных паводзін беларусаў і рускіх мае больш агульных рыс, чым адрозненняў, што тлумачыцца адзінствам гістарычных, этнічных, культурных і моўных сувязей усходнеславянскіх народаў.

3. Жывёльная і раслінная сімволіка ў фразеалагічных адзінках. Арнітонімы і заонімы ў фразеалагізмах

Этнакультурная семантыка беларускіх фразеалагізмаў з **назоўнікамі-заонімамі**. Як адзначалася вышэй, фразеалагічны фонд мовы найбольш ярка адлюстроўвае нацыянальную самабытнасць народа. Адметнае месца ў фразеалагічнай сістэме любой мовы займаюць адзінкі, у склад якіх уваходзяць **назоўнікі-заонімы**. Гэта звязана з тым, што чалавек мінулага разглядаў і ацэньваў сябе ў непарыўнай сувязі з навакольным светам, у тым ліку з жывёламі. Людзі верылі, што іх продкамі былі жывёлы – воўк, мядзведзь і інш. Але народныя ўяўленні аб жывёлах даволі складаныя, а часам амбівалентныя, бо нярэдка адна і тая ж жывёліна выклікала ў нашых продкаў супрацьлеглыя асацыяцыі. Напрыклад, заонім **воўк**. Фразеалагізмы семантызуюць гэтага звера супярэчліва: з аднаго боку *воўк у авечай шкуры* ‘вераломны, крывадушны чалавек’, з другога – *біты воўк* ‘вопытны, бывалы чалавек’. А ўспрыманне ваўка як дужага, спрытнага, нястомнага драпежніка больш характэрна для ўстойлівых выказаў рускай мовы: *волк зарезал; волк каждый год линяет, но обычая не меняет; волчья хватка*). У моўнай карціне свету беларусаў дастаткова часта сустракаюцца ўстойлівыя спалучэнні слоў з кампанентам-назоўнікам *воўк*, пабудаваныя на аснове параўнання:

*баяцца, як воўк ягняці; блішчаць, як воўчае вока, галодны, як воўк; глядзіш, як воўк на казу і інш. Ёсць меркаванне, што вядомы ўсім фразеалагізм *абое рабое* ‘пра людзей, падобных адзін да аднаго па якіх-небудзь адмоўных якасцях’, хутчэй, паходзіць з былой прыказкі *абое рабое, паеў воўк абое*.*

Дазволім сабе яшчэ раз нагадаць, што для беларусаў вобраз ваўка з’яўляецца супярэчлівым і яго нельга ацэньваць толькі адмоўна. Людзі ў старажытныя часы надзялялі ваўка розумам. Лічылася, што калі з драпежнікам павітаешся першым, то ён ніколі цябе не кране. У Літве казалі, што воўк сніцца да гасцей, у Латвіі – да злодзеяў. У Беларусі лічылі час з лістапада па люты воўчым, сцвяржалі, што людзі тады часта ператвараюцца ў ваўкоў. Таксама ваўка лічылі сімвалам ночы і зімы, нават смерці. Часта вобраз ваўка не размяжоўвалі з вобразам ваўкалака. Паданні пра ваўкалакаў на Беларусі зарадзіліся на Палессі (там ён называўся *воўкулак*). Лічыцца, што ваўкалак нападае на людзей, асабліва жанчын і дзяцей, выпівачы з іх кроў. Найбольш агрэсіўны ён напярэдадні святак і на Купалу. Вобраз ваўкалака сустракаецца і ў літаратуры (Я. Купала, А.С.Пушкін, А.К. Талстой). Галоўнымі рысамі ваўкалака з’яўляецца яго лютасць і ненажэрнасць.

Шырока распаўсюджанымі ў славянскіх мовах з’яўляюцца фразеалагізмы з назоўнікавым кампанентам **сабака**. Са старажытных часоў сабака лічыўся сябрам чалавека. У рускай фразеалогіі сустракаюцца ўстойлівыя выразы тыпу *собачья верность, собачья преданность*, якія падкрэсліваюць станоўчыя якасці чалавека. Але большасць фразеалагізмаў захавалі біблейскі вобраз пакрыўджанай і гнанай асобы (рус. *собаке – собачья смерть*; бел. *захочаш сабаку ўдарыць – кій знойдзеш; прымачы хлеб – сабачы; брахлівага сабаку здалёк пачуеш; сабаку сабачая чэсць*).

Даволі ўжывальным у рускай і беларускай мовах з’яўляецца ўстойлівы выраз *собачья смерть*, якім раней карысталіся тады, калі чалавек паміраў без хрысціянскага пакаяння. Цікавым з’яўляецца паходжанне фразеалагізма *сабаку з’есці* ‘набыць вялікі вопыт, уменне, веды ў чым-небудзь’. Справа ў тым, што ў старажытнасці быў пашыраны звычай прычашчэння чалавека да свяшчэннай жывёлы шляхам спажывання ў ежу яе мяса. Такім чынам, для беларусаў устойлівыя выразы з назоўнікавым кампанентам *сабака* носяць толькі негатыўны характар: *грызуцца, як сабакі; сабакам ён быў заўсёды, а забрахаў толькі цяпер; сабака сабаку брат* і інш. (параўн. рус. фразеалагізм са станоўчай канатацыяй *собачья преданность*).

Ва ўстойлівых адзінках беларускай мовы заонім **свіння**, які сустракаецца больш за 60 разоў, мае адмоўную канатацыю. Падкрэсліваецца празмерны апетыт (нават ненасытнасць) гэтай свойскай жывёлы (*жарэ як свіння*), шкадлівасць (*панадзілася свіння ў*

агарод) і інш. Свіннёй часцей называюць чалавека невялікіх разумовых здольнасцей (*свінні розум з'елі*), праставатага (*свінням хвасты накручвае*). Са свіннёй нярэдка параўноўваюць п'янага чалавека, паводзіны якога носяць непрыстойны характар (*напіўся як свіння*), узаемаадносіны паміж людзьмі (*паказаць на чым свіння хвост носіць 'жорстка пакараць, правучыць каго-небудзь', падкласці свінню 'цішком падстроіць непрыемнасць каму-небудзь'*) і інш.

Заонім *свіння* не мае адметных адрозненняў у рускай і беларускай лінгвакультурах і сімвалізуе, як правіла, неахайнасць, бруднасць, маральную нечысціню чалавека. Ёсць меркаванне, што негатыўнае ўспрыманне свінні большасцю народаў Еўропы ідзе з Бібліі, адкуль да нас дайшоў выраз *метать бисер перед свиньями* 'даказваць каму-небудзь тое, што ён не зможа, ці не захоча зразумець'.

Такім чынам, бадай, ніводная жывёла не набыла ў мове і культуры беларусаў столькі негатыўных характарыстык, як свіння. Чалавек праз вобраз свінні, адкрыта ці ўскосна, высмейвае ўласцівыя людзям загану праз суаднясенне іх з паводзінамі гэтай жывёлы. Такім чынам, у беларускай лінгвакультуры свіння – гэта сімвал шкадлівасці, ненажэрнасці, неахайнасці.

Конь – неад'емны спадарожнік чалавека ва ўсе часы (напрыклад, у эпоху Сярэднявечча рыцар цаніў свайго каня як лепшага сябра). Паколькі конь ва ўяўленнях нашых продкаў – спадарожнік спаборніцтваў і войнаў, адсюль і адмоўнае ўспрыняцце некаторымі народамі гэтай свойскай жывёліны як сімвала смерці і вераломства.

У той жа час адзначым, што для селяніна конь у мінулыя часы быў галоўным памочнікам у гаспадарцы і паказчыкам матэрыяльнага дабрабыту сям'і. Нашы продкі параўноўвалі каня са стыхіяй вяды, ветру, бліскавіцы і інш. Напрыклад, у рускіх народных казках сустракаем: *"Конь бежит – земля дрожит, из ноздрей пламя пышет"*; *"Сивка-бурка вещь каурка"* і інш. Зразумела, што чалавек адчувае сябе больш упэўнена, годна, надзейна, калі побач з ім конь, а яшчэ лепш, калі ты – на кані вярхом: *не сорам упасці, абы з добрага каня; пад канём 'аказацца ў невыгодным становішчы'; на белым кані, на кані 'апынуцца ў выгодным становішчы, як пераможца'; на кані і пад канём 'бываць у розных сітуацыях'; на конях! 'наперад, паехалі'*.

Паколькі нацыянальна-культурная інтэрпрэтацыя фразеалагізмаў любой мовы, у тым ліку і беларускай, адбываецца ў прасторы народнай мудрасці, улічваецца сістэма эталонаў і стэрэатыпаў самасвядомасці той ці іншай лінгвакультурнай супольнасці і яе каштоўнасця арыенціры. Так, напрыклад, не кожнаму сучаснаму беларусу без спецыяльнага каментарыю будзе

зразумелым значэнне і сутнасць трапнага народнага выслоўя *начная зязюлька дзённую перакукуе*. Калі узяць пад увагу той факт, што ў традыцыйнай культуры беларусаў *зязюля* ўстойліва лічылася ўвасабленнем жаночага пачатку, а фразеалагізм *начная зязюля* ўжываўся для наймення жонкі, то можна меркаваць, што прыведзены выраз сваёй семантыкай звязаны са сферай інтымных адносін паміж мужам і жонкай. Паводле ж звестак жыхаркі Магілёўскай вобласці, у іх мясцовасці пад *дзённай зязюляй* разумеюць свякроў, і ў такім выпадку сэнсавая інтэрпрэтацыя прыведзенага вышэй устойлівага выразу заключаецца ў тым, што жонка для мужа важнейшая за маці. Цікавым падаецца і той факт, што ў польскай народнай культуры *начной зязюлькай* называюць жанчыну лёгкіх паводзін, каханку. Таму натуральна, што польскі варыянт разгледжанай парэміі семантызуе наступнае: каханка для мужчыны важнейшая за жонку.

Этнакультурная семантыка беларускіх фразеалагізмаў з назоўнікамі-фітонімамі. У фразеалагічным фондзе беларускай мовы адметнае месца займаюць фразеалагічныя адзінкі, у склад якіх уваходзяць **назоўнікі-фітонімы**. Устойлівыя выразы такога кшталту ў залежнасці ад іх значэння можна падзяліць на некалькі груп:

1) фразеалагізмы, якія ўжываюцца для характарыстыкі чалавека: *куст альховы* ‘тупы, неразумны чалавек’, *пень асінавы (бярозавы)* ‘тупіца, дурань, бесталковы чалавек’, *дубовая (яловая) галава* 1) ‘неразумны чалавек, тупіца; 2) ‘бесталковы, дурны чалавек’;

2) фразеалагізмы, якія ўжываюцца для характарыстыкі паводзін чалавека, узаемаадносін паміж людзьмі: *заламаць асінку* ‘прыняць цвёрдае рашэнне, заракаючыся рабіць што-небудзь’, *грушы на вярбе вярзці* ‘вярзці, гаварыць небыліцы, недарэчнасць’, *расказаў пра жураўля на хвойцы і пра грушы на вярбе* ‘расказаў небыліцы’, *смаляны (смаловы) дуб плесці* ‘небыліцы, недарэчнасці гаварыць’, *рассыпацца дробным макам* ‘лісліва дагаджаць каму-небудзь, паддобрывацца да каго-небудзь’; *на жыгучую крапіву мароз знойдзецца* ‘пра непазбежнасць адплаты, пакарання злачынцу’;

3) фразеалагізмы, якія ўжываюцца для абазначэння колькасці, меры: *бярозаю ліцца* ‘вельмі моцна, горка плакаць’; *абадраць (абабраць) як лінку* ‘поўнасю, начыста’; *з макавае зерне* ‘ледзь-ледзь, зусім мала’, *спаць (храпець) як пшаніцу прадаўшы* ‘вельмі моцна’, *дулю (кукіш, фігу) з макам* 1) ‘зусім нічога не (атрымаць, даваць)’; 2) ‘не (выказванне катэгарычнага адмаўлення)’, *дрыжаць (трасіся, калаціцца, лепатаць) як асінавы ліст* ‘вельмі моцна калаціцца’ і інш.

Вытокі адмоўных народных уяўленняў аб асіне звязаны з характэрнымі асаблівасцямі гэтага дрэва: асінавае лісце калышацца і трасецца нават у бязветранае надвор’е (параўн. устойлівы выраз

трасеца як асінавы ліст). Апрача таго, асінавы сок мае непрыемны, горкі смак. Згодна з агульнапашыраным усходнеславянскім павер'ем, на асіне жывуць трасцы-Ліхаманкі. Пад асінай, па народных павер'ях, сядзіць д'ябал, таму пад яе небяспечна станавіцца ў час навальніцы. Бо стрэлы Перуна, накіраваныя ў нячысціка, могуць патрапіць і ў нявіннага чалавека. З гэтай прычыны пазбягалі выкарыстоўваць асіну пры будаўніцтве дома і саджаць яе паблізу дома, бо баяліся, што ў дом патрапіць маланка.

Згодна з хрысціянскім паданнем, на асіне пасля раскаяння і пакут сумлення павесіўся здраднік Іуда, які выдаў карнікам Ісуса Хрыста. Менавіта таму ў асіны горкая кара, а лісце восенню становіцца крывава-чырвоным як напамін аб няправіднай крыві Іуды. З глыбокай даўніны дайшла да нас легенда, быццам наканавана асіне вечна трэсціся за тое, што з яе быў зроблены крыж, на якім быў распяты іншаверцамі Ісус Хрыстос.

Заўважым, што асіна, як адзін з галоўных рытуальных атрыбутаў, шырока выкарыстоўвалася ў пахавальнай абраднасці нашых продкаў. Самагубцаў або тых, хто памёр заўчасна, хавалі не на агульных могілках, а асобна. Лічылі, што яны маглі нават пасля смерці ўчыняць шкоду жывым, таму прама ў цела нябожчыка ўбівалі вялізны асінавы кол. Памерлым чараўнікам і ведзьмам, якія, па народным павер'і, пасля пахавання ўстаюць з магілы і шкодзяць людзям, забівалі асінавы кол у іх магілу. З названым звычаем звязана паходжанне ўстойлівага звароту *забіць асінавы кол* 'канчаткова пазбавіцца каго-ці чаго-небудзь'.

Паходжанне выразу *рабінавая (вераб'іная) ноч*, які сустракаецца ва ўсіх усходнеславянскіх мовах, некаторыя даследчыкі звязваюць з традыцыйным народным павер'ем, паводле якога, кожны год улетку, пераважна на Спасаўку, павінна прайсці так званая *рабінавая ноч* – цёмная летняя ноч з громам, маланкай, праліўным дажджом або толькі з бесперапыннымі зарніцамі. Галоўны міфалагічны змест рабінавай ночы – жорсткая барацьба вогненых нябесных сіл з зямной нечысцю. Згодна з народнымі павер'ямі, у гэтую ноч з пекла на свет выходзяць усе злыя сілы, якія спраўляюць сваё гадавое свята. Такая ноч бывае часцей тады, калі цвіце рабіна і калі на ёй выспяваюць ягады. Рабіна з прычыны яе чырвона-вогненнага колеру ягад сімвалізавала тых нябесных сіл, якія змагаліся з нечысцю. Па павер'ях славян, вярхоўны язычаскі бог Пярун, які пасылае на зямлю маланкі, "нябесны агонь", узброены булавою, якая выраблена з рабіны. Дарэчы будзе прывесці і літоўскае ўстойлівае параўнанне *баіцца, як чорт рабінавай палкі*.

Існуе меркаванне, што гэтая прыродная з'ява атрымала варыянтную назву *вераб'іная ноч* на той падставе, што ў гэтую ноч

маланка і шалёны вецер выганяюць з гнёздаў вераб'ёў, якія мітусяцца і трывожна пішчаць; вядомыя нават выпадкі, калі мноства вераб'ёў гіне ў гэтую ноч. Паколькі вераб'іная ноч (гэтая страшная, жудасная прыродная з'ява) звязваецца ў свядомасці людзей з дзейнасцю нячыстай сілы, то і збліжэнне яе з уяўленнямі аб вераб'ях мае ўсе падставы: гэтай ноччу ўсё верціцца, круціцца, мітусіцца, няспынна рухаецца.

У наш час устойлівы выраз *рабінавая (вераб'іная) ноч* у народных гаворках пашырыў сваё першапачатковае значэнне і ўжываецца для абазначэння любой неспакойнай ночы, ночы з дрэнным надвор'ем. У гаворках Гомельшчыны выраз *здзелаць рабінавую ноч* ужываецца як пагроза: *Я табе здзелаю рабінавую ноч, будзеш ты мяне помніць доўга!*

Такім чынам, разгледжаны моўны матэрыял дапамагае не толькі вызначыць этнічную спецыфіку беларусаў як нацыі, але і прэзентуе духоўныя каштоўнасці і арыенціры нашых продкаў, адлюстроўвае традыцыйнае мысленне, якое абумоўлена культурна-нацыянальным светабачаннем і ментальнымі асаблівасцямі нашага народа.

Тэма 10. Нацыянальна-культурная спецыфіка парэміялагічных адзінак

Пытанні:

1. Этнакультурная семантыка назваў побыту ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы.
2. Нацыянальна-культурны кампанент мовы ў прыказках і прымаўках пра характар і лёс чалавека.
3. Рэпрэзентацыя сферы сямейных адносін у парэміялагічных адзінках.

Літаратура

Асноўная

1. Данич, О.В. Менталитет белорусов и русских. Отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии / О.В. Данич. – Витебск, 2004.
2. Дзядова, А.С. Чалавек у люстэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі: манаграфія / А.С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П.М.Машэрава, 2013.
3. Ковшова, М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: Коды культуры / М.Л. Ковшова. – М., 2016.
4. Ляшчынская, В.А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія : вучэб.дапам. / В.А. Ляшчынская. – Мінск, 2010.
5. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.А. Маслова ; отв. ред. У.М. Бахтикиреева. - 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2018.

Дадатковая

6. Белакурская, Ж.Я. Каваль куде, каваліха пье... / Ж.Я. Белакурская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 2008. – Вып. 7. – С. 24-29.

7. Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і. Кн. 1. / Уклад., прадм., пераклад, бібл. У. Васілевіча. – Мінск, 1996.

8. Коваль, У.І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы / У.І. Коваль. – Гомель, 1995.

9. Крук, Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – 2-е выд. – Мінск, 2001. – 350 с.

10. Молчанова, Л.А. Матэрыяльная культура беларусов / Л.А. Молчанова. – Мінск, 1968.

11. Ненадавец, А.М. Печ у беларускім фальклоры / А.М. Ненадавец // “УІІ Навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу”, Міжнар. навук. канф. (2007, Гомель). Міжнародная навуковая канферэнцыя “УІІ Міжнародныя навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу”, 18 мая 2007 г.: [Зборнік навуковых артыкулаў]: У 2 ч. – Гомель, 2007. – Ч. 2. – С. 220-223.

12. Янкоўскі, М.А. Паэтыка беларускіх прыказак / М.А. Янкоўскі. – Мінск, 1971.

Даведачныя выданні

1. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі: тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст. / А. Аксамітаў. – Мінск, 2000.

2. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі / Склад. Я. Рапановіч. – Мінск, 1958.

3. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. – Мінск, 1992.

4. Іванова, С.Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў. – Мінск, 1997.

5. Лепешаў, І.Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І.Я. Лепешаў, М.А. Якалцэвіч. – Мінск, 2006.

1. Этнакультурная семантыка назваў побыту ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы

Нацыянальна-культурная семантыка мовы, як вядома, найбольш выразна выяўляецца ў словах, фразеалагізмах і моўных афарызмах. Як слухна заўважыў М.А. Янкоўскі, “беларускія прыказкі – гэта музеі, дзе можна знайсці ўсё, што звязана з жыццём беларускага народа” [12, с.14]. У парэміялагічных адзінках найбольш важнымі і статуснымі структурнымі кампанентамі, у якіх заключана нацыянальна-культурная інфармацыя, выступаюць словы, што называюць прадметы побыту.

Прадмет побыту – гэта ў пэўнай ступені апазнавальны знак яго прыналежнасці да культуры той ці іншай этнічнай супольнасці людзей. Побывавае лексіка, акрэсліваючы паўсядзённую сферу жыцця

чалавека, звязана сваёй семантыкай з яго працоўнай дзейнасцю, звычаямі, абрадамі, рытуаламі, асаблівасцямі светапогляду ў мінулым. З гэтага вынікае, што найменні з побытавым значэннем у прыказках з'яўляюцца тымі лексічнымі кампанентамі, якія найбольш выразна рэпрэзентуюць асаблівасці ўспрымання свету тым ці іншым народам.

Сярод найбольш важных і статусных кампанентаў парэміялагічных адзінак – назваў побытавых рэалій, якія нясуць у сабе этнакультурную інфармацыю, вылучаюцца назвы страў беларускай кухні. Парэміі, у склад якіх уваходзяць назвы нацыянальнай ежы беларусаў, змяшчаюць цікавую і каштоўную інфармацыю пра асаблівасці побыту нашых продкаў, знаёмяць з традыцыйнымі асновамі іх кухні і асаблівасцямі харчавання.

Так, значная колькасць прыказак і прымавак характарызуе паўсядзённы сялянскі стол, не багаты на разнастайныя стравы. Тое, што ёсць на стале ў селяніна, здабыта яго цяжкай працай. Гэта праснак ‘хлебнае печыва ў выглядзе тоўстага бліна’: *калі праснак, а калі зусім так*; лямешка ‘страва з жытняй мукі, якую засыпалі ў вар’: *за лыжку лямешкі сем вёрст пешкі*; кулеш ‘паўгустая мучная страва, разведзеная на кіпені’: *ад куляшу растуць дзеткі на цяляшу* і інш. Як бачна, у традыцыйнай ежы беларусаў пераважалі мучныя стравы, якія нярэдка замянялі хлеб, бо ён хоць і лічыўся асноўнай ежай, выпякаўся пераважна на святы, ім частавалі гасцей: *без кавалка хлеба кепская бяседа*; *хлеб над усім пануе*; *хлеб – усяму галава*; *няма таткі – няма й папкі*, дзе *папка* – назва хлеба ў дзіцячай лексіцы. Апошняе народнае выслоўе сведчыць пра тое, што мужчыну-гаспадару належала галоўная роля ў сям’і, вядзенні гаспадаркі, бо ад яго, у асноўным, залежаў сямейны дабрабыт, паказчык якога – прысутнасць хлеба на стале.

Адным з галоўных прадуктаў харчавання ў беларускага народа ва ўсе часы была бульба, якая выцесніла многія іншыя сельскагаспадарчыя культуры ўжо ў другой палавіне XIX ст. У народзе яе называюць “другім хлебам”. Без бульбы не абыходзілася ніводнае свята, без яе нельга было ўявіць раней (ды і зараз) паўсядзённую ежу, а па разнастайнасці бульбяных страў “з беларусамі не могуць параўнацца ні ўкраінцы, ні рускія” [10, с. 199]. Назвы такіх страў даволі шырока адлюстраваны ў прыказках і прымаўках: *на стале і смажанае, і паленае, і паранае, і варанае, і так цалкамі*, дзе *цалкі* – гэта цэлыя адвараныя бульбіны, не парэзаныя на кавалкі; *каму на каму, а каму два камы*, дзе *камы* – бульбяная каша.

Асартымент супоў у нашых продкаў быў не вельмі вялікім: пераважалі простыя, неадмысловыя стравы, прыгатаванне якіх не патрабавала шмат часу. Гэта крупнік ‘суп з ячных, прасяных або грэцкіх круп’: *з гультаям жыць, на куродыме крупнік варыць*; капуста

‘вараная страва з аднайменнай агароднай расліны’: *не гулялі, а нішчымную капусту сярбалі; што кажух, то не вата, што капуста, то не гарбата*; поліўка ‘вадкая страва з мучной прыправай’: *аблізаў лыжку, што галодны поліўку сёрбаў і інш.*

Мясныя стравы звычайна гатавалі на святы. Сярод іх быў халадзец: *чакай, бабка, Пятра, з’ясі халадца*; вантрабянка ‘каўбаса з вантробаў’: *калі ўжываць, то ўжываць, – дай на грош вантрабянкі!* У паўсядзённай ежы мясныя стравы замяняліся салам: *дурны, дурны, а сала хоча; тлусты полаць няма чаго шмараваць, дзе полаць – вялікі кавалак сала; бессаромнага госьця скваркамі з хаты не выпрасіш, дзе скваркі – падсмажаныя кавалачкі сала.*

Назвы святочнай ежы і напояў у прыказках і прымаўках прадстаўлены невялікай колькасцю лексем. Гэта дае падставы меркаваць, што сялянская ежа ў святочныя дні мала чым адрознівалася ад той, якую спажывалі штодзень, хіба толькі стравы мелі больш высокую якасць, бо выпякаліся звычайна з пшанічнай мукі: *з добрага цеста добрая паляніца, з добрай дзеўкі добрая маладзіца; без працы не будзеш есці калачы.* Заўважым, што назва печыва *калач* мнагазначная: на тэрыторыі ўсходняй часткі Беларусі калачом называюць пірог у форме кола, абаранка, а ў Заходняй Беларусі калач – гэта пірог прадаўгаватай формы. На рэлігійныя святы не абыходзілася без куцці, якая з’яўляецца традыцыйнай стравой беларусаў у памінальныя дні: *куцця дзетак зганяе, а квас разганяе.* Найбольш пашыранымі напоямі былі квас і сівуха ‘самаробная гарэлка з хлеба, цукру, садавіны’: *без сівухі і суддзі глухі.*

Прыведзеныя прыклады – толькі невялікая частка моўных афарызмаў, якія нясуць у сабе этнакультурную інфармацыю пра беларускую нацыянальную кухню, а разам з тым традыцыі і звычаі, абрады, працоўны вопыт і сямейныя рэгламентацыі беларусаў.

У структуры і змесце ўстойлівага кантэксту парэміялагічных адзінак беларускай мовы важнае месца належыць найменням, якія абазначаюць спецыфічныя прадметы і рэаліі, характэрныя для побыту нашага народа. Этнічныя традыцыі, духоўныя памкненні і густ беларусаў даволі выразна дэманструюць назвы нацыянальнага адзення. Напрыклад, кашуля: *што свята пытае, той кашулю латае*; кажух: *дурны на санях дрыжыць, а кажух пад ім ляжыць*; жупан ‘верхняя вопратка, пашытая з сукна ці аксаміту’: *адзеўся ў жупан і гадае, што пан*; андарак ‘саматканая спадніца ў клетку’: *маці пазнае дачку і ў чорным андарачку*; шаты ‘пышнае адзенне; святочнае ўбранне’: *мае латы перабудуць чужыя шаты.*

У парэміялагічных адзінках, у якіх семантызуецца працоўная дзейнасць селяніна, найчасцей узгадваюцца назвы пабудовы, якія выкарыстоўваліся беларусамі з гаспадарчымі мэтамі і былі звязаны з

іх асноўным заняткам – вырошчваннем хлеба. Напрыклад, свіран ‘пабудова для захавання збожжа, мукі, а таксама рэчаў’: *насенне само ў свіран не пойдзе*; аруды ‘засек для збожжа ў свірне’: *руні арудамі не мераюць*; гумно ‘пабудова, прызначаная для захавання і малацьбы збожжа’: *без гаспадара гумно плача, а без гаспадыні хата*. Сустракаюцца прыказкі, у якіх назвы прылад працы выступаюць свайго роду “сведкамі” працоўнай дзейнасці беларусаў – земляробства: *капаніцаю трактар на спалохаеш*; вытворчасці адзення: *пабыў у добрых мялах, дзе мялы – прыстасаванне для таго, каб мяць скуру, ільняную ці канапляную трасту*; вядзення хатняй гаспадаркі: *без падпалу дровы не гараць*, дзе *падпал* абазначае трэскі, смалякі, што служылі для распальвання печы.

Заўважым, што сярод шматлікіх назваў побыту, якія адлюстроўваюць асаблівасці матэрыяльнай культуры нашага народа, нацыянальную спецыфіку абагульненых вобразаў, што замацаваліся ў свядомасці беларусаў, у традыцыйнай народнай культуры сустракаюцца гістарычна абумоўленыя **словы-сімвалы**, якія не толькі валодаюць пэўным этнакультурным зместам, але і дапамагаюць чалавеку больш поўна зразумець навакольную рэчаіснасць і яе праявы. На наш погляд, да ліку такіх слоў можна аднесці найперш наступныя найменні: **парог, печ, лапаць, нож**.

У традыцыйнай народнай культуры беларусаў сустракаецца вялікі пласт народных прыкмет і павер’яў, звязаных са словам **парог**. Парогу, як цэнтральнай частцы інтэр’еру сялянскага жылга, ва ўсе часы надавалася вялікае значэнне. Яшчэ ў старажытнасці даволі пашыранай прыкметай у нашых продкаў з’яўлялася забарона вітацца праз парог, з якой развіўся шэраг іншых забараняльных прыкмет. З цягам часу з’явілася перасцярога цалавацца праз парог пры сустрэчы, падаваць руку. Апрача таго, на яго нельга было наступаць, садзіцца ці скокаць праз яго, бо гэта ўяўлялася вялікім грахам і тлумачылася міфалагічным знаходжаннем пад парогам дамавіка. Парог – гэта сімвал мяжы паміж хатай як асвоенай часткай прасторы, чалавечым жыллом, якое абараняецца дамавіком, і прасторай “за парогам” – неасвоенай, нежылой, а значыць, небяспечнай, варожай для чалавека” [8, с.116]. Нагадаем, што ў старажытнасці парог лічыўся месцам знаходжання душаў продкаў, бо нябожчыка спальвалі (гэта было недзе паміж VI-XIV стст.), “а урну з прахам, – як адзначае Я. Крук, – хавалі пад парогам. Значыць, гістарычна парог – зона захавання продкаў” [9, с. 301]. З гэтай прычыны “чалавек, які знаходзіцца “там”, “за парогам” мог успрымацца душамі продкаў як магчымы непрыяцель або нават вораг; адпаведна той, хто знаходзіцца “па гэты бок парога”, у памяшканні, успрымаецца продкамі як свой, блізкі чалавек, на адносіны з якім нельга ўплываць неяк адмоўна” [8, с.116].

Адсюль і пайшло трапнае народнае выслоўе, адрасаванае таму, з кім склаліся непрыязныя ці варожыя адносіны: *каб нагі тваёй на маім парогу не было*. У ім даволі выразна рэалізуецца бінарная супрацьлегласць “свой – чужы”, характэрная для міфапаэтычнай мадэлі свету ўсходніх славян. Парог як сімвал мяжы паміж багатымі і беднымі інтэрпрэтуецца ў многіх прыказках, якія ўзніклі яшчэ ў часы панскага прыгнёту, напрыклад: *на нашы ногі высокія ў паноў парогі; беднаму бог не залаціць парог*. Сімвалізацыя дадзенай лексічнай адзінкі ў якасці мяжы паміж “хатняй” прасторай і тэрыторыяй за межамі жылля відавочная ў наступных прыказках: *без хлеба яда да парога хада; бабіна дарога ад печы да парога*.

У розных жыццёвых сітуацыях ужываюцца прыказкі з лексічным кампанентам *парог*, якія характарызуюць асобу ў пэўных адносінах. Так, пра нясмелага, нерашучага чалавека, які пераступіў парог хаты і баіцца прайсці далей, у народзе кажуць, што той *стаў у парозе як пень пры дарозе*. Пра сквапнага гаспадара заўважаюць: *як я за парог, то ён за пірог*. Згодна з маральна-этычнымі нормамі паводзін беларусаў, чалавек павінен несці адказнасць за свае словы, што і знайшло замацаванне ў прыказцы *слова не пірог: не выкінеш за парог*.

Такім чынам, сказанае вышэй дае падставы сцвярджаць, што лексема *парог* мае выразную нацыянальна-культурную семантыку ў складзе беларускіх прыказак, якія чалавек выкарыстоўваў падчас свайго паўсядзённага жыцця і гаспадарчых клопатаў, і дапамагае выявіць агульнае бачанне і разуменне свету нашымі продкамі.

Адным з асноўных не толькі гаспадарчых, але і рытуальных цэнтраў сялянскага жылля ў беларусаў здаўна лічылася **печ**. Са старажытнасці і да нашых часоў печ з’яўляецца сімвалам непагаснага хатняга ачага і дабрабыту, а таксама месцам знаходжання дамавіка – ахоўніка дома і гаспадаркі. Як адзначае А.М. Ненадавец, “агонь заўсёды свята абагаўляўся старажытнымі людзьмі, таму не дзіўна, што гэтка ж самая пашана пачала аддавацца і “жыллю агню” – гэта значыцца, печы” [11, с. 220]. Са старажытных часоў людзі ласкава называлі яе “маці”. Варта толькі ўзгадаць шэраг беларускіх і рускіх народных казак, дзе печ характарызуецца як “*матка-карміцелька*” ці “*печка-матушка*”.

Даволі шырока ў вуснай народнай творчасці беларускага народа прадстаўлены прыказкі з лексічным кампанентам *печ*. Іх змест адлюстроўвае як матэрыяльныя, так і духоўныя бакі жыцця селяніна. Гаспадарчыя клопаты, абавязкі жанчыны-гаспадыні, адказнасць яе за хатнія справы семантызуюцца ў наступных прыказках: *на гаспадару плача клець, а на гаспадыні плача печ; не печ корміць, а рукі; бабіна воля – печ ды поле; гаспадыня, твая рэч – глядзі ў печ і інш*. Такія

парэміі, у якіх “печ корміць”, даюць высокую ацэнку працы як крыніцы існавання і матэрыяльнага дабрабыту беларусаў, выяўляюць іх гаспадарчыя здольнасці і працавітасць.

Многія трапныя народныя выслоўі з лексмай *печ* выкрываюць гультайства і ляноту – такія якасці чалавека, якія ў народзе ацэньваюцца, як правіла, адмоўна: *гультаю хоць тры дні не есці, абы з печы не злезці; у гультая і страху цячэ і печ не пячэ; хоць на печы змерзну, а ў лес не паеду* і інш. У прыведзеных прыкладах назоўнік *печ* увасабляе сабой месца, дзе зручна і ўтульна бавіць час гультаю. Зазначым, што ў славянскім фальклоры гультай заўсёды асацыіраваўся з чалавекам, які ляжыць на печы і нічога не робіць (прыгадаем, напрыклад, рускую народную казку “По щучьему веленью”).

У сітуацыі, калі пачуццё маральнай адказнасці не дазваляе чалавеку сказаць непрыстойнае, ад яго можна пачуць: *сказаў бы, ды печ у хаце*. Пра таго, у каго словы разыходзяцца са справамі, кажуць, што ён *языком у Вільні, а галавой за печчу*. Безыніцыятыўных, ленаватых людзей вельмі трапна характарызуе прыказка *састарыўся на печ гледзячы*. Беларусы заўважылі, што беражлівасць і ашчаднасць некаторых людзей, бывае, пераходзіць разумныя межы. Сквапнасць такіх гаспадароў высмейваецца ў прыказцы *скавараду ў печ, а яйкі ў клець*. Аднак ёсць сярод нас і такія, хто жыве не клапацячыся пра заўтра: *мы людзі не багатыя: з плеч ды ў печ*. Варта адзначыць, што лексічная адзінка *печ*, з’яўляючыся семантычна багатай і напоўненай, у межах большасці прыказак мае, як правіла, станоўчую канатацыю: гэта сімвал ладу ў сям’і, дастатку і дабрабыту, які нажыты дзякуючы руплівай працы гаспадароў.

Яшчэ адным найменнем, якое ў сваёй семантыцы акумуляуе нацыянальна-культурны патэнцыял беларускага народа, з’яўляецца назоўнік *лапаць*. Этнагарафічныя матэрыялы сведчаць, што лапаць у якасці абутку быў вядомы беларусам з даўніх часоў. Пляценне лапцей не было характэрна для гараджан, бо лічылася справай простага люду. Большасць народных прыкмет і павер’яў з назоўнікавым кампанентам *лапаць* была звязана ў продкаў беларусаў з гаспадарчай дзейнасцю селяніна: каб дзяжа “выправілася” і ў ёй удаваўся хлеб, яе абкурвалі, падпальваючы стары лапаць; каб на гурках была добрая завязь і не было пуштацвету, гаспадыня валачыла па градках стары лапаць, кажучы: “Як густа гэты лапаць плёўся, так каб і гуркі мае пляліся” [8, с. 96].

Відавочна, што такі аб’ёмны пласт народных абрадаў і ўяўленняў выклікаў узнікненне вялікай колькасці прыказак і прымавак, структурным кампанентам якіх выступае лексема *лапаць*. Сярод іх значную колькасць складаюць народныя афарызмы, якія

характарызуюць паводзіны і ўчынкі людзей, іх псіхічныя ўласцівасці, адметныя рысы характару. Чалавека ганарлівага, які любіць выхваляцца, добра характарызуе прыказка *абуўся ў лаці, а ў кішэні рукі дзяржыць*. Удачліваму чалавеку, якому шанцуе ў жыцці, усё роўна, што ў яго на нагах: *калі шанцуе, то і ў лацях Халімон танцуе*. А пераборлівага чакаюць *за вялікія выборы лаці ды аборы*. Як прыгадвалася вышэй, беларусы – народ гаспадарлівы і працавіты, які ўпэўнены, што *гаспадарку весці – не лаці плесці*, і перакананы, што разгульнае жыццё пазбаўляе дастатку, багацця, даводзіць да беднасці і галечы: *балі ды гулі не аднаго ў лаці абулі*.

У беларускай мове сустракаюцца прыказкі з лексемай *лапаць*, якія характарызуюць адносіны ў сям’і, сцвярджаюць трываласць і надзейнасць сямейных сувязей паміж мужам і жонкай: *жонка не лапаць, з нагі не скінеш; мужык хай хоць лапаць, абы за ім не плацаць*. У апошняй парэміі выразна заўважаецца памяркоўнасць жонкі ў адносінах да несамавітага мужа. Пра жонку і мужа, якія не ўступаюць адно аднаму па сваіх якасцях характару, часцей адмоўных, вельмі трапна сказана ў наступнай парэміялагічнай адзінцы: *чорт не адны лаці стаптаў, пакуль такую пару сабраў*.

Вусная народная творчасць нашага народа (яшчэ з часоў паншчыны) захавала значную колькасць прыказак, у якіх назоўнік *лапаць* выступае як сімвал беднасці, адсутнасці матэрыяльнага дабрабыту ў сялянскім асяроддзі: *нашы ўборы – лаці ды аборы; лепей свае лаці, як чужыя боты* і інш. Сёння лаці як від абутку назаўжды страцілі сваё прызначэнне, аднак у беларускіх прыказках засталася моўная адзінка, якая сімвалізуе просты, небагаты сялянскі побыт.

У старажытнасці многія побытавыя прадметы мелі аберагальны характар і выкарыстоўваліся ў магічных рытуалах. І гэта невыпадкова: аберагальная магія мела вялікае значэнне для тагачаснага беларуса-сялянкіна, бо вера ў паазямныя сілы пераважала над розумам чалавека. Старажытныя абярэгі былі рознымі па памеры, форме і па сродках выкарыстання, але кожны з іх выконваў агульную функцыю засцярогі ад д’ябальскай сілы, ад нараканняў бліжніх людзей і інш. Так, **нож** лічыўся не толькі прыладай працы, але і абярэгам супраць нячыстай сілы ці магчымасці хуткай смерці. Яго клалі ў калыску дзіцяці, каб немаўлятка не сурочылі, а таксама ў труну чарадзею, каб засцерагчыся ад яго вяртання. У сувязі з такім магічным выкарыстаннем нажа склаліся народныя прыкметы і павер’і пераважна гаспадарчага характару: *калі абпякаецца хлеб, то трэба перавярнуць на парозе дзяжу і ўбіць у дно нож [7, с. 562]; нож павінен заўсёды ляжаць на сталі каля хлеба, тады ў хаце будзе лад [7, с. 574] і інш. Сямейны лад у хаце таксама залежаў ад таго, дзе і як ляжыць нож: дзеля таго, каб*

паміж мужам і жонкай была згода і пашана, нельга было трымаць нож на сталі, бо ён “здольны быў толькі раздзяляць цэлае на асобныя кавалкі” [9, с. 110]; “калі сям’я жадала хлопчыка, для надзейнасці пад ложак маладым клалі нож ці сякеру (“на сына”)” [9, с. 232].

Аналіз этнамоўнай спецыфікі назоўніка *нож* у складзе парэмій сведчыць, што дадзеная намінацыя ў кантэксце народных афарыстычных выслоўяў, як правіла, сімвалізуе разлад, сварку, нязgodу паміж людзьмі і мае адмоўную канатацыю. Пра жорсткага, чэрствага ў адносінах да іншых людзей чалавека кажуць, што ён *без нажа зарэжа* ці *рэжа (языком) як нажом*. Бяздумна ці неасцярожна сказанае ім слова здольнае нанесці іншаму душэўную рану: *слова што востры нож: можа чалавека параніць, а то і забіць*.

Прааналізаваныя ў межах прыказак і прымавак побытавыя назвы з этнакультурнай семантыкай выразна рэпрэзентуюць цесныя ўзаемасувязі паміж элементамі трыяды “мова – этнас – культура” і адлюстроўваюць у сабе не толькі тыя ці іншыя міфалагічныя вобразы, прыкметы, павер’і нашых продкаў, але і асаблівасці светапогляду беларусаў у старажытнасці, даюць уяўленне пра прадметы і з’явы, звязаныя з гісторыяй і культурай Беларусі ў розныя часы, і ў сілу сваёй намінатываўнай функцыі служаць адным з найважнейшых сродкаў для перадачы лінгвакраізнаўчай інфармацыі.

2. Нацыянальна-культурны кампанент мовы ў прыказках і прымаўках пра характар і лёс чалавека

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы шырока ўжываюцца народныя афарызмы, у якіх семантызуюцца такія рысы характару беларусаў, як аптымізм, адвага, вытрымка. Яны прадвызначаюць лёс чалавека, ход жыццёвых падзей, якія складваюцца незалежна ад яго волі і жадання. Без наяўнасці ў характары гэтых псіхалагічных якасцей няма асобы, няма статусу чалавека, няма павагі да яго з боку іншых.

У нацыянальным характары беларусаў вызначаюцца дзве супрацьпастаўленыя псіхалагічныя рысы – аптымізм і песімізм. Як сведчыць прааналізаваны моўны матэрыял, у колькасных адносінах назіраецца перавага парэмій, якія рэпрэзентуюць аптымізм як станоўчую рысу чалавечага характару, што можна растлумачыць пэўнай расстаноўкай прыярытэтаў нашымі землякамі. Беларус найчасцей аддае перавагу духоўнаму над матэрыяльным, усведамляючы, што матэрыяльны дабрабыт чалавека – справа “нажыўная” і, як правіла, залежыць ад намаганняў самой асобы. А вось “унутраны складнік” індывідуума, яго чалавечыя якасці і здольнасці, асабістая свабода, здароўе, каханне і іншыя духоўныя

каштоўнасці часта непадуладныя чалавеку, бо наканаваныя яму Богам, лёсам, а таму і цаніць у першую чаргу неабходна тое, што цяжка здабыць самому: *хоць спіна гола, але свая воля; хоць галодны, але свабодны; хоць не багаты, але зухаваты; хоць голы, ды вясёлы.*

У народнай афарыстыцы часта гучыць упэўненасць чалавека ў самім сабе, шчыльна знітаваная якраз з верай у свае магчымасці і сілы забяспечыць уласныя матэрыяльныя патрэбы: *будзем мы, то будучь і грошы; будзе хлеб, абы зубы; абы пуга, а кабыла будзе; абы даў Бог людзям, то і мы здабудзем; абы былі свінні, а мяса нарасце; было б сала, а кубел знойдзеца; была б галава на плячах!; не на бога надзея, а на саміх сябе.* Як бачым, наш зямляк умее радавацца таму, што мае, цэніць ужо здабытае або атрыманае. Тыповы беларус – чалавек кансерватыўны, практычны і непераборлівы: *калі бульба ёсць, то мужыку не пост; калі ёсць хлеб і вада, то не бяда; багатыя ці будзем, а галодныя не будзем.*

Прадстаўнік беларускага этнасу не губляецца нават у самым безвыходным становішчы і заўсёды знаходзіць альтэрнатыву, выйсце са складанай жыццёвай сітуацыі: *калі не нажнём, то назбіраем; калі не намалоцім, то накалоцім* і інш. Гэта сведчыць пра выключную кемлівасць і знаходлівасць беларуса, веру ў тое, што безвыходных сітуацый не бывае.

Аптымізм беларускага народа знаходзіць выяўленне яшчэ і ў разуменні таго, што шкадаваннем, смуткам ці плачам страчанага ці згубленага не вернеш, а новага не набудзеш: *слязьмі гору не дапаможаш; слязамі няшчасця не адгоніш.* Таму беларусы мяркуюць, што *лепей жартаваць, чымся гаравіць; абы ўмеў танчыць, а гаравіць і гора наўчыць.* Такі аптымізм – гэта, відаць, свядомае разуменне таго, што смутак і плач – гэта не спосаб пераадолення жыццёвых цяжкасцей і выпрабаванняў: *каб мужык не пасмяўся, то з гора зайшоўся б; каб не пацешыўся, то навесіўся б; смех не грэх, а галавы не вешай; пакінь вешаць нос, не дзеля гэтага рос.*

Парэміялагічныя адзінкі, створаныя беларусамі ў перыяд панскага прыгнёту, семантызуюць таксама веру ў тое, што ўсе негатыўныя праяўленні жыцця (ліха, гора, бяда) з часам саступяць месца лепшай, больш шчаслівай долі: *будзе і на крапіву мароз; будзе пара – будзе трава; калі не маю цяпер, дык буду мець у чацвер; будзе і на нашай вуліцы кірмаш; прыйдзе, тата, і на нашу вуліцу свята; прыйдзе тая нядзеля, што будзе і маё вяселле; гукай – дагукаешся, чакай – дачакаешся; узыдзе сонца і ў наша аконца* і інш.

Варта адзначыць, што многія трапныя народныя выслоўі семантызуюць вялікую сілу волі, супрацьстаянне беларускага народа ўсім бедам і няшчасцям, якія падсцерагалі яго ў розныя часы. Вызначаюцца сваім сэнсавым зместам моўныя адзінкі, якія

рэпрэзентуюць думку пра тое, што чалавек павінен з годнасцю пераносіць усе жыццёвыя выпрабаванні. У сваёй большасці беларусы вылучаюцца адэкватным успрыманням гора ці бяды, цвяроза ацэньваючы становішча, разумеюць, што яно пры пэўных умовах можа быць яшчэ горшым: *адна бяда – не бяда, дзве бяды – паўбяды, але калі трэцюю напаткаеш – вось тады бяду пазнаеш; не бяда, што расце лебяды. У прыведзеных парэміях, структурным кампанентам якіх выступае назоўнік бяда, гучыць жыццесцвярджальны сэнс. Вера нашага народа ў лепшае жыццё шчырая і трывалая, яна і ёсць падмурак аптымізму.*

Аптымістычнае стаўленне беларусаў да жыцця замацоўваецца і выяўляецца ў іх паводзінах і рысах нацыянальнага характару, сярод якіх трэба адзначыць жыццязстойкасць і практыцызм, цяроплінасць і цвярозую разважлівасць, якая дапамагае зрабіць правільны выбар, шанаваць ужо набытае або наканаванае Богам. Чалавек павінен аддаваць перавагу не матэрыяльнаму, якое можна лёгка страціць, а духоўнаму, сутнаснаму. Ён умее цаніць тое, што мае практычную вартасць: *мае лапці лазовыя пераносяць твае боты казловыя.*

Разважлівасць і схільнасць да ўнутранага псіхалагічнага аналізу забяспечвае чалавеку не толькі бадзёры настрой і аптымістычны погляд на свет, але і разуменне таго, што жыццё дынамічнае, зменлівае, знаходзіцца ў няспынным руху і развіцці. А таму не трэба забываць, што трывалы, стабільны лад жыцця ў любы час можа быць парушаны цяжкімі выпрабаваннямі і пакутамі лёсу: *бяда не паведамляе, калі прыйдзе; бяда ходзіць не па лесе, а па людзях; і праз замкнёныя дзверы бяда ўвойдзе ў хату.*

Вобразная аснова некаторых парэміялагічных адзінак, якія рэпрэзентуюць лёс чалавека, ствараецца дзякуючы назоўнікам *надзея* і *цяропенне*. Безумоўна, толькі надзея на лепшае і цяропенне, здольнасць чалавека стойка пераносіць жыццёвыя нягоды дазваляе яму выстаяць, не зламацца ў складаных жыццёвых сітуацыях: *без надзеі і жыццё не жыццё; на хаценне ёсць цяропенне і інш.*

Калі шчаслівую бесклапотнасць няўмольна змяняе паласа цяжкасцей і выпрабаванняў, тады жыццёвы аптымізм – бадзёры і жыццярэдасны – можа саступіць месца песімізму. Гэта вытлумачальна і цалкам заканамерна для беларускага народа, выпрабаванні ў жыцці якога праз шматгадовы сацыяльна-палітычны прыгнёт і шматпакутную гісторыю, сацыяльную няроўнасць і несправядлівасць, доўгую адсутнасць дзяржаўнасці і іншыя дастаткова цяжкія абставіны існавання нярэдка зацягваліся і станавіліся на пэўны час няўмольнай нормай жыцця. З гэтай прычыны ў мінулыя часы нашым народам была створана вялікая колькасць афарыстычных выслоўяў, у якіх рэпрэзентуецца песімізм як нявер’е ў будучае, схільнасць бачыць ва

ўсім толькі адмоўнае. Парэміялагічныя адзінкі з агульным значэннем ‘песімізм’ выяўляюць найперш сацыяльныя праблемы ў грамадстве. Гэта прыказкі пра праўду і крыўду, долю, бяду і гора, беднасць і нястачу, дзе названыя паняцці часта персаніфікуюцца, выступаючы ў якасці жывых істот: *такая доля: багатаму дбаць, а самому ў холадзе і голадзе паміраць; бяда на бядзе едзе, бядою паганяе; бяда ідзе і другую за руку вядзе; бяда на бядзе як на нітачцы ідзе; бяда ідзе і сем сяцёр з сабой вядзе; бяда за бядою, як рыбка за вадою; чалавек адну бяду перабудзе, а дзесяць будзе; ліха адно не бывае – бяду за руку трымае; на рукі знойдуцца мукі; жыццё як у зайца: усе ганяюць; і дзяды хопілі бяды, і ўнукі хопілі мукі; дрэнь пчолы, дрэнь і мёд, дрэнь і дзядзька пчалавод; хвост выцягнеш – нос увязне, нос выцягнеш – хвост увязне; ад Глушка да Кракава – скрозь бяда аднакава; свет вялікі, а дзецца няма дзе*

Натуральна, што калі бяда ў свядомасці чалавека ўзбуйняецца да такога вялікага маштабу, аптымізм саступае месца песімізму: *бяздоннай бочкі не напоўніш; лепш памерці, чым пакутаваць; як кепска жыць, то лепш загінуць; калі няма шчасця зрання, то не будзе да змяркання. У мінулым прычынай песімістычнага настрою для беларуса становілася цяжкая паднявольная праца, якая далёка не заўсёды забяспечвала яму матэрыяльны дабрабыт: хутчэй будзеш гарбаты, чымся багаты; сваёю працаю не пабудуеш палаца. Тым не менш, беларусы перакананы, што ўсё мінецца, адна праўда застанецца; праўда верх возьме.*

Гора загартоўвае чалавека духоўна, робіць яго псіхалагічна больш моцным і ўстойлівым, вучыць цаніць хвіліны шчасця і спачуваць іншым у бядзе: *хто не бачыў гора, таму і шчасце не прынясе радасці; хто ніколі не перажыў няшчасця, той і шчасця не ацэніць; хто хлябнуў свае бяды, той і чужую разумее. Змірыцца з жыццёвымі выпрабаваннямі і пакутамі дапамагае разуменне іх наканаванасці лёсам, доляй: хоць мы ў свет, наша доля ўслед; што каму на раду напісана, таго не мінеш; доля ўсюды знойдзе: яе і канём не аб’едзеш.*

Этнакультурная спецыфіка прааналізаванага моўнага матэрыялу сведчыць пра тое, што розум, працавітасць, вытрымка, пазітыўнае стаўленне да жыцця і аптымізм у свядомасці беларусаў з’яўляюцца станоўчымі маральнымі катэгорыямі, а таму дабратворна ўплываюць на лёс чалавека. Парэміялагічныя адзінкі, якія рэпрэзентуюць чалавечы характар і лёс, з’яўляюцца каштоўным матэрыялам для даследавання семантычнага поля ‘чалавек’ у моўнай карціне свету беларусаў.

3. Рэпрэзентацыя сферы сямейных адносін у парэміялагічных адзінках

Маральныя каштоўнасці нашага народа, як вядома, фарміраваліся на працягу стагоддзяў. У моўнай карціне свету беларусаў дастаткова выразна выяўляецца паняцце пра сям'ю, як адну з асноўных і найбольш значымых у жыцці чалавека каштоўнасцей.

Паняцце *сям'я* з'яўляецца адным з ключавых паняццяў ва ўсіх нацыянальных культурах, у тым ліку і ў беларускай. Здаўна ў нашых продкаў сям'я лічылася маральнай і гаспадарчай асновай агульнапрынятага ладу жыцця. У сферы сямейных стасункаў беларусы заўсёды лічылі, што стварэнне сям'і – гэта вельмі адказная справа, адзін з галоўных этапаў на жыццёвым шляху чалавека. У народнай свядомасці трывала замацавалася думка, што знешняя прыгажосць абранніка ці абранніцы – не галоўны крытэрыі пры выбары пары: *з красы хлеба не есці; не шукай красаты, а шукай даброты; з тварам да вянца, а з розумам да канца; характэрна прыгледзіцца, а розум спатрэбіцца* і інш. У асобных прыказках сцвярджаецца, што багацце нявесты ці жаніха не гарантуе шчасця ў сямейным жыцці. Таму даволі часта ў якасці структурнага кампанента выступае назоўнік *багацце*, які ўступае ў семантычную апазіцыю з назоўнікамі *дабро* і *шчасце*: *за багаццем пагонішся – добра не будзе; багацце нявесты на шчасце не пераробіш*.

Станоўчым сэнсавым арэолам у сістэме сямейнай абраднасці і жыццёвых каштоўнасцей нашага народа акружана такая падзея, як замужжа. У прыказках дадзенага семантычнага тыпу адлюстравваюцца пэўныя жыццёвыя вопыты нашых землякоў: *дваццаць тры – замуж пры, бо ў дваццаць пяць хлопцы спяць; калі мінула дваццаць пяць – дык дома сядзь, бо пасля дваццаці пяці гадоў, як правіла, дзяўчыне было цяжка выйсці замуж*.

Агульнавядома, што каханне – гэта свайго роду падмурак, на якім павінна трымацца сям'я. Аднак калізіі сямейнага жыцця вельмі складаныя. Далёка не ўсе сустракаюць сваё каханне ці захоўваюць яго, аднойчы знойдзенае, назаўсёды. Жыццё жанчыны з нялюбым мужам становіцца з часам невыносным, поўным пакут: *дзеўкай была – плакала, замуж выйшла – завыла; дзень гульбы, век журбы* і інш. Між тым, у моўнай свядомасці беларусаў існуе ўяўленне, што першы шлюб павінен быць адзіным і на ўсё жыццё, што і рэпрэзентуе наступная парэмія: *хай будзе твой шлюб да смерці люб*.

У якасці структурных кампанентаў у парэміях, якія семантызуюць адносіны паміж мужам і жонкай у сям'і, выступаюць назвы свойскіх жывёл. Так, муж параўноўваецца з валом ці пеўнем, а жонка – з каровай або курыцай. Гэта знайшло выяўленне ў наступных

прыказках: *бедная тая дамова, дзе вала коле карова; бяда ў тым доме, дзе куры пяюць, а пеўням волі не даюць*. Як бачым, прадстаўнікі беларускага этнасу ў сваёй большасці негатыўна адносяцца да мужчын, якія пасля жаніцьбы трапляюць у поўную залежнасць ад жонкі.

Як заўважае Ж.Я. Белакурская, у сям’і “мацярынства ахоплівае эмацыянальную, псіхалагічную і бытавую сферы, а бацькоўства – грамадскую. Права бацькі мела ў вачах грамадства большую значнасць, чым хатнія заняткі маці” [6, с. 27]. Бацька звычайна больш стрыманы ў адносінах да дзяцей і знешнім праяўленні сваіх пачуццяў да іх: *бацькава дараванне на сняданне, а маткіна на абед*. Прыярытэтным у сямейным выхаванні беларусаў спрадвечу лічылася не фізічнае ўздзеянне ці пакаранне, а цвёрдае, павучальнае бацькоўскае слова, якое накіроўвае чалавека на правільны жыццёвы шлях: *не біце дзетак вяроўкамі, навучайце гаворкамі; не біце дзетак дубцамі, навучайце слаўцамі*.

Здаўна лічылася, што за выхаванне сына ў сям’і адказвае бацька, які павінен быць прыкладам для свайго дзіцяці, бо *які дуб, такі і тын, які бацька, такі і сын; якое дрэва, такі клін, які бацька, такі сын*. За выхаванне дачкі, паводле сямейных традыцый, была ў адказе маці. Таму невыпадкова, калі “жыццёвых вышынь” дасягаў сын – гонар і слава была бацьку. Калі ж пашаны і павагі сярод людзей дабівалася дачка – у гэтым, лічылася, была найперш заслуга маці: *дзе сынам лава, там бацьку слава, дзе дочкам лава, там матцы слава*.

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы сустракаецца значная колькасць народных афарызмаў, якія семантызуюць наступную думку: дзеці, выхоўваючыся ў сям’і, пераймаюць асноўныя рысы характару, сферу захапленняў і стыль паводзін сваіх бацькоў, у тым ліку загану і розныя недахопы, напрыклад: *які куст, такі і адростак; якое карэнне, такое і насенне; калі бацька рыбак, то і сын глядзіць на ваду; бацька быў стралок, а я яго сыноч; і мой бацька такі маўся, і я ў яго ўдаўся; якая мая мама, такая я і сама; ад кривога дрэва не бывае прамога ценю і інш.*

Адметнай рысай паводзін беларусаў у традыцыйнай сямейнай культуры выступае павага да старэйшых, у тым ліку і да бацькоў, што сцвярджала сямейнае і грамадскае добраўпарадкаванне. Паводле народнай традыцыі, спрадвечу лічылася, што дзеці павінны паважаць, слухаць бацькоў, не абмяркоўваючы іх патрабаванняў: *калі не слухаеш бацькоў, паслухаеш сабачае скуру; хто бацькоў не слухае, той у пальцы дзьмухае; трэба, каб і малое ведала, каму казаць “ты”, а каму “вы”*. Менавіта таму большасць прыказак, якія рэпрэзентуюць у сваім змесце ўзаемаадносіны ў сям’і, валодаюць станоўчай

канатацыяй і носяць павучальны характар: *бацькоў любі і старэйшых паважай; падсадзі на печ дзядулю, і цябе ўнукі падсадзяць.*

Праведзены аналіз этнакультурнай спецыфікі парэміялагічных адзінак, у структуры якіх рэпрэзентуецца паняцце *сям'я*, дазваляе канстатаваць, што праз семантыку іх структурных кампанентаў дастаткова поўна і выразна выяўляюцца ўзаемаадносіны ў *сям'і*, а таксама заганы і каштоўнасці сямейнага жыцця беларусаў.

Тэма 11. Этналінгвістыка і фальклор

Пытанні :

1. Вусная народная творчасць як крыніца вывучэння традыцыйнай народнай культуры.

2. Нацыянальна-культурны кампанент мовы ў фальклорных тэкстах. Абрадавая лексіка, фразеалогія і словы-сімвалы ў беларускіх народных песнях.

Літаратура

Асноўная:

1. Беларускі фальклор. – Мінск, 1996.
2. Данич, О.В. Менталитет белорусов и русских. Отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии / О.В. Данич. – Витебск, 2004.
3. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.А. Маслова ; отв. ред. У.М. Бахтикиреева. - 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2018.
4. Язык фольклора: Хрестоматия / сост. А.Т. Хроленко.– 2-е изд. – М, 2006.

Дадатковая:

5. Дзядова, А.С. Лінгвакультурны феномен канцэпту “жанчына” ў мове беларускага фальклору: вясельныя песні / А.С. Дзядова // Моўная адзінка ў кантэксце часу : зб. матэрыялаў Рэсп. навук.-практ. канф., Брэст, 20 лістап. 2015г. / Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна ; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]; пад агул. рэд. Л.В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДУ, 2016.– С. 56-60.
6. Жывушка, Г.Ф. Духоўнасць беларусаў у каляндарна-абрадавай паэзіі / Г.Ф. Жывушка // Роднае слова.– 2000. – № 8. – С. 43-48.

1. Вусная народная творчасць як крыніца вывучэння традыцыйнай народнай культуры

Фальклор выступае як “адзін з відаў народнага мастацтва, які адлюстроўвае рэальнасць у вобразах, створаных пры дапамозе паэтычнага слова” [2, с. 20]. У фальклору адлюстраваліся і аформіліся старажытныя вераванні людзей, звязаныя з уяўленнямі пра непарыўную сувязь чалавека з прыродай, продкамі, са светам духаў, а таксама пра магчымасць узаемадзеяння са звышнатуральнымі сіламі. Вусная народная творчасць дае багаты матэрыял для вывучэння

традыцыйнай народнай культуры і асаблівасцей нацыянальнага менталітэту.

Найважнейшымі спецыфічнымі рысамі фальклору з’яўляюцца калектыўнасць і традыцыйнасць. Калектыўнасць трэба разумець не як суаўтарства, а як своеасаблівы і працяглы працэс мастацкай творчасці, працэс ідэйнага і паэтычнага ўдасканалення казак, легенд, прыказак і прымавак. Фальклорны працэс заўсёды адбываецца ў межах традыцыі, абапіраецца на папярэдні вопыт, выкарыстоўвае назапашаныя мастацкія каштоўнасці, якія належаць усяму народу. Менавіта таму фальклорныя тэксты становяцца сёння багатым матэрыялам для вывучэння асаблівасцей нацыянальнага светапогляду, а таксама аб’ектам вывучэння ў этналінгвістыцы.

Беларускі фальклор, прадстаўлены ў 40 тамах, – найбагацейшы ў Еўропе. У ім надзвычай шырока і поўна адбіліся рысы міфалагічнага светапогляду нашага народа, асаблівасці яго жыцця ў старажытнасці, асноўныя рысы нацыянальнага характару. Пад уплывам казак, апавяданняў, легенд, прыказак і іншых жанраў вуснай народнай творчасці фарміраваўся ў сваіх асноўных рысах светапогляд, жыццёвая мудрасць і эстэтычныя ідэалы нашых продкаў.

2. Нацыянальна-культурны кампанент мовы ў фальклорных тэкстах. Абрадавая лексіка, фразеалогія і словы-сімвалы ў беларускіх народных песнях

У творах вуснай народнай творчасці адлюстравана пэўная сістэма поглядаў нашага народа на свет, якая выяўляе свае спецыфічныя заканамернасці, што абумоўлены нацыянальным менталітэтам.

Прыказкі, прымаўкі і фразеалагізмы таксама маюць усе адзнакі вуснай народнай творчасці. Асаблівую цікавасць выклікае здольнасць гэтага жанру ўтрымліваць у сабе народную мудрасць, маральна-практычную філасофію і светапогляд нацыі ўвогуле. У іх змесце знаходзім і маральныя прынцыпы, на якіх трымаецца сям’я і грамадства, і правілы паводзін у калектыве. Напрыклад: *хто бацькоў не слухае, той у пальцы дзьмухае; гаспадар – галава ў хаце; ажаніцца – не ўпасці: не ўстанеш, не атрасешся; жонка – не бот, з нагі не скінеш; не той моцны, хто стрымлівае коней, а той, хто стрымлівае сябе; праўда халодная, а мана цёплая* і інш.

У цэлым шэрагу ўстойлівых слоўных комплексаў захоўваюцца звесткі пра народную духоўную культуру – міфы, абрады, павер’і, звычаі, звязаныя з раслінамі. Напрыклад, фразеалагізм *бязрозавая каша* раней меў два значэнні: 1) ‘веснавая абрадавая каша з бярозавымі пупышкамі’; 2) ‘рытуальнае біццё’. Сёння першае

значэнне амаль страцілася, а другое таксама змянілася і стала абазначаць фізічнае пакаранне, біцце ўвогуле. Некаторыя расліны, напрыклад, рэдзька, каноплі, боб сталі “негатыўнымі” сімваламі, замацаваўшы за сабой адмоўныя канатацыі: *рэдзьку рваць, рэдзьку сеяць* ‘сварыцца’, пра надакучлівага чалавека гавораць так: *надакучыў як горкая рэдзька; горкую рэдзьку грызці* ‘жыць у цяжкіх умовах’; *прыбраўся, хоць у каноплі стаў* ‘пра дрэнна ці нехайна апранутага чалавека’.

Любы фальклорны тэкст змяшчае ў сабе нацыянальна-культурны кампанент, бо з’яўляецца неад’емнай часткай культуры народа, выразнікам яго свядомасці. Фальклорныя творы даюць уяўленне пра побыт, традыцыі, абрады і вераванні народа, г. зн. абагульняюць у мастацкай форме ўсе яго думкі і пачуцці. Таму ў вуснай народнай творчасці адлюстраваліся ўсе спецыфічныя беларускія сімвалы.

Сімвал – гэта рэчыўны, графічны ці гукавы (слоўны) знак, які служыць умоўным абазначэннем якога-небудзь паняцця; гэта вобраз са значэннем знака, што выяўляе пэўную ідэю. Вобразная фальклорная лексіка, у якой захавалася непасрэдная сувязь сімвалаў з іх рэальнымі аб’ектамі, дае магчымасць раскрыць працэс станаўлення сімвалаў, выявіць іх міфалагічныя правобразы.

Традыцыйная народная сімволіка – гэта сістэма мастацкіх вобразаў, якая адлюстроўвае менталітэт, этнічныя асаблівасці народа, яго бачанне навакольнага свету і месца чалавека ў ім. У аснову любога сімвала пакладзены канкрэтны вобраз, што выходзіць за межы прамога значэння і, дасягаючы шырокага абагульнення за кошт пашырэння сваёй семантыкі, выражае новы змест. Праз сімволіку яскрава і дакладна перадаюцца пачуцці, псіхічны стан асобы, яе выгляд і дзеянні. У народнай вусна-паэтычнай творчасці мастацкія сімвалы вызначаюцца канкрэтнасцю вобразаў, якія паходзяць з навакольнага, пераважна з расліннага і жывёльнага свету.

Дрэва ў славян – матыў далучэння да свету продкаў, што абумоўлена і прыроднымі фактарамі, і фальклорна-абрадавымі традыцыямі, і векавым земляробчым укладам жыцця, і міфічнымі ўяўленнямі пра сусветнае дрэва – дрэва жыцця. Злучаючы глыбіню і вышыню не толькі ў прасторы, але і ў часе, дрэва выступае як сімвал памяці пра мінулае, вобраз самой вечнасці. Асабліва цесная сувязь у чалавека з пладовымі дрэвамі. Такое дрэва ў большай ступені належыць да свету культуры, чым прыроды. У славян пладовае дрэва – двойнік чалавека: памёр чалавек – трэба спілаваць дрэва. Такі звычай, напрыклад, захаваны і сёння ў Мазырскім раёне.

У беларусаў існуе павер’е, што на Купалле раскрываецца ўся прырода. Купальскі культ – гэта не толькі пакланенне сонцу, але і

ўшанаванне раслін, якія ў купальскую ноч, згодна з павер’ямі, валодаюць асаблівай, амбівалентнай сілай, здольнай быць і лекавай, і атрутнай.

Асабліва шырока расліны-сімвалы прадстаўлены ў народных песнях. Так, **бяроза** – гэта дрэва, якое ў міфапаэтычнай мадэлі свету выступае як дрэва-першапродак, дрэва-ахоўнік і медыятар паміж светам жывых і светам памерлых. Найменне сімвалізуе жаночы пачатак і менавіта таму стала вызначальным атрыбутам шэрагу святочных рытуальна-абрадавых комплексаў, асноўнымі ўдзельнікамі якіх былі дзяўчаты перадшлюбнага ўзросту. Напрыклад, у чацвер траецкага тыдня дзяўчаты збіраліся гуртам і ішлі “завіваць бярозкі”: прыгіналі вершаліны двух блізкіх дрэў і папарна сплталі іх у вянок, а пасля выконвалі абрад Кумлення – кожная з сяброўкай праходзіла праз утвораную арку. Гэты рытуал сімвалізаваў змену сацыяльнага статусу яго ўдзельнікаў.

Васілёк (сёння часцей ужываецца назва **валошка**) адносіцца да нешматлікіх кветак, якія носяць мужчынскае імя. Вядома паданне, паводле якога, у кветку ператварыўся Васілёк, прыгожы хлопец з сінімі вачамі, якога заманілі ў жыта і загубілі русалкі. Васілёк даволі часта згадваецца ў песнях розных жанраў. Ён уключаны ў пералік кветак для вянка маладой. Васілёк служыць мерай прыгажосці ў цярэшках, дзе з ім параўноўваюць моладога хлопца-дзядульку: *Пайду я ў садочак, / Сарву я васілёчак, / Васілёчак сіненькі, / Мой дзядулька міленькі.*

Вішня ў большасці фальклорных твораў мае станоўчую канатацыю, аб’ядноўвае матывы нараджэння і плоднасці. У кантэксце песень на шлюбна-любоўную тэматыку вішня абазначае дзяўчыну, якая дасягнула шлюбнага ўзросту і гатова перайсці ў наступную сацыяльна-біялагічную катэгорыю. Вішня – эстэтычны ідэал дзяўчыны: *Вішанька ад сонца красна, / Дзеванька ад бацькі слаўна.* Раскошнае жыццё маладой дзяўчыны ў роднай матулі параўноўваецца з цвіценнем вішні ў садзе. Вішнёвы цвет, што апаў на галаву дзяўчыне, – сімвал яе гатоўнасці да шлюбу. Засыханне вішні ў садзе адпавядае выхаду нявесты са стану дзявоцкасці: *Даўно ўжо ў садзе засохла вішня, / Млода Ніначка з дзевачак выйшла.* Зрыванне дзяўчынай вішні адпавядае чаканню яе каханага. Апрача таго, вішня ўяўляецца сімвалам узаемнага кахання. Вішнёвы сад – сімвал роднай стараны замужніцы. Гулянне дзяўчыны ў ім асацыіруецца з яе вольным незамужнім станам. Немагчымасць вяртання ў бацькоўскі дом адпавядае немагчымасці збіраць вішні ў татавым садзе. Калі гаворыцца пра вішнёвы сад у мужавай старане, гэта звычайна звязваецца са шчаслівым замужнім жыццём: *Зналі мы, зналі, куды*

дачку аддалі: / *Дзе сады вішнёвыя, там людзі вясёлыя, / Дзе пералазы нізкія, там суседзі блізкія, / Дзе клеці новыя, там бочкі поўныя.*

Груша ў вусна-паэтычных творах выяўляе ідэі жаноцкасці, пладавітасці, багацця, шлюб у і прадаўжэння роду. У песенных тэкстах груша звычайна высокая, кучаравая, калючая. Яна выступае як сімвал дзяўчыны, маладой жанчыны, часцей няшчаснай у замужжы ці ў каханні: *Дзе ж ты, грушка, узышла, дзе ты вырасла? / А я ў лесе ўзышла, у садзе вырасла – / Маладая дзяўчына зажурылася, / Што каго любіла не звянчалася.* Старая груша параўноўваецца са старой жанчынай: *А там была старушачка, / Як старая ігрушачка.*

Дуб у беларускай міфалогіі – сімвал вечнага жыцця. У фальклорных творах гэта “дрэва лёсу”. Дуб, як дзікарослае дрэва, асацыіраваўся ў мінулым з чужынай: *Ці ў край мора / Галубачка паляцела? / Села ж яна на дубочак. / Шуміць, гудзіць, / Зялёны дуб не гаворыць. / Худа жыць на чужбіне: / Не к каму галовачку прыхінуць.* Стары дуб увасабляе мудраца ці старога чалавека.

Каліна ў вусна-паэтычных творах асацыіруецца з прыгожай маладой дзяўчынай. Ссечаная, зламаная, схіленая каліна – гэта вобраз павенчанай дзяўчыны: *Ці ў полі, ці ў полі не каліна расла, / Ці ў полі, ці ў полі не чырвоная была, / Яе ўзялі паламалі ды ў пучоккі павязалі: / Ці я ў мамкі, ці я ў мамкі не дачушка была, / Ці я ў мамкі, ці я ў мамкі не прыгожая была, / мяне ўзялі замуж аддалі, свет на векі завязалі...* У вясельным абрадзе ягады каліны выступаюць паказчыкам цнатлівасці нявесты. Кветкі каліны і яе спелыя ягады – добры знак, які сведчыць пра здзяйсненне мары дзяўчыны пра шлюб, таму час расцвітання ці паспявання каліны – шчаслівы час. Каліна ўяўлялася таксама матэрыяльным увасабленнем дзявочай душы, заповітным дрэвам, у якім працягвае сваё існаванне дзяўчына або жанчына, што загінула ў выніку закліцця або няшчаснага кахання. Каліна можа сімвалізаваць таксама няшчаснае дрэва, а цяжкасці жаночага жыцця ў песнях параўноўваюцца з горыччу калінавых ягад, таму і стала гэтае дрэва сімвалам няшчаснай жаночай долі: *Ой, горкая каліначка ягадка, / Нешчаслівая доленька, Надзечка.*

Клён у народнай традыцыі беларусаў – “справядлівае” дрэва. У фальклорных творах ён надзяляецца станоўчым значэннем. У песнях на шлюбную тэматыку кляновы ліст, адарваны ад дрэва, суадносіцца з нявестай, адарванай ад роду і пазбаўленай апекі: – *Кляновы лісточак, / Ды куды ты пакоцішся? / Ці ў гару, ці ў даліну, / Ці ў бор на кляніну? / – Ды я сам не ведаю, / Куды вецер пакоціць, / Ці ў гару, ці ў даліну, / Ці назад на кляніну. / – Маладая дзяўчыначка, / Ды куды ты ідзеш? / – Ды я сама не ведаю, / Куды маці аддае, / Ці ў сяло, ці ў прысёлле, / Ці ў дзявочае бяздолле.*

Ліпа – сімвал дабрабыту, жаноцкасці, мяккасці, падатлівасці. Суадносіцца з жаночым пачаткам і выступае парай да мужчынскіх дрэў явара і дуба. У беларускім фальклоры сімвалізуе жанчыну-маці, маладзіцу ці дзяўчыну шлюбнага ўзросту: *Ой, ліпа, ліпа Дунай устала, / Лідачка хвалы даждавала.*

Ляшчына, якая ў старажытнасці мела даволі важнае міфалагічна-рытуальнае значэнне, набыла ў беларускім фальклоры шматпланавую семантыку. Яна ўвасабляе плоднасць, багацце, дабрабыт, суадносіцца з іншасветам і яго прадстаўнікамі і надзяляецца жаночай сімволікай. У жніўных песнях арэх асацыіруецца з багаццем, поўным гумном гаспадара: *Поўна арэхава чаша ядром налітая, / А так поўна – ні калыхнецца і ні пральецца.* Калі ляшчына выступае ў кантэксце любоўна-шлюбных матываў, каханне ўяўляецца як нешчаслівае, хуткаплыннае: *Любіліся, кахаліся, / Як зерне ў арэсе, / А цяпер мы разышліся, / Як дарожкі ў лесе.*

Явар у беларускім фальклоры абазначае мужчынскі пачатак. Гэты назоўнік можа сімвалізаваць хлопца, маладога мужчыну, бацьку ці нават памерлага гаспадара, а таксама мужчынскі лёс, здароўе, дабрабыт, высокі сацыяльны статус, справядлівасць і інш. Явар шырока выкарыстоўваецца ў абрадах, звязаных са шлюбам і пахаваннем. У вясельных песнях – гэта малады хлопец, жаніх: *Ці не жаль табе, явар, / Сваёй белай бярозанькі... / Маладзенькі Іванька, / А ўжо тваю дзеваньку / Да другія спадабалі... У галашэннях явар – памерлы муж, да якога звяртаюцца: “А мой гаспадарочак, а мой яварочак!”*

Як бачым, у вуснай народнай творчасці многія расліны набылі сімвалічнае значэнне і пэўную канатацыю. Акрамя названых, сімвалічнымі для беларусаў з’яўляюцца *елка* – сімвал ахвярнасці, пакарання; *мак* – сімвал пладавітасці, прыгажосці, маладосці; *рабіна* – сімвал жанчыны-маці, гаротнай долі; *ружа* – сімвал незвычайнай прыгажосці. У залежнасці ад кантэксту фальклорнага твора гэтыя сімвалы набываюць розныя сэнсавыя адценні, служаць яркімі мастацкімі сродкамі, дэманструюць здольнасць беларускага народа да арыгінальнай, самабытнай, высокаідэйнай творчасці.

Калі расліны-сімвалы найчасцей прыпадабняюцца да чалавека і выкарыстоўваюцца пераважна ў паэтычных творах, то жывёльная сімволіка сустракаецца радзей. Як правіла, такія паэтычныя вобразы заснаваны на найстаражытнейшых міфалагічных (міфапаэтычных) уяўленнях славян пра жывёл. Культ жывёл – першая мяжа, якую чалавек праводзіць паміж сабой і светам прыроды. Анімалізм –эта той сэнсаўтваральны фон, на якім фарміраваліся моўныя і культавыя стэрэатыпы, паэтычныя вобразы, якія сёння даволі разнастайна і шматпланавыя прадстаўлены ў фальклоры. Так, напрыклад, зараз у

славян каля 600 відаў жывёл “прадказваюць” надвор’е: журавы адлятаюць у вырай за 20-25 дзён да наступлення замаразкаў; маракі вызначаюць надвор’е па паводзінах чаек; калі дзікія качкі робяць гнёзды каля самай вады, лета будзе сухое; калі вавёрка робіць гняздо на дрэве нізка, то зіма будзе марознай, а калі высока – цёплай. Вобразы-сімвалы жывёл сталі структурнымі кампанентамі прыказак і прымавак, фразеалагізмаў і загадак.

У беларусаў, як і ва ўсіх славян, сімвалічным з’яўляецца вобраз **каня**. Нашыя продкі прыпадабнялі адны з’явы да другіх і параўноўвалі іх паміж сабой, ствараючы такім чынам аналогіі там, дзе сучасніку ўбачыць іх цяжка. Так, імклівы рух свету, ветру, маланкі, грому, вады, стралы і каня лічыліся аналагічнымі, узаемазамяняльнымі ў міфах. Назоўнік **сабака** стаў кампанентам вялікай колькасці трапных народных выслоўяў, казак, загадак, легенд. Вобраз сабакі амбівалентны (пра што ішла ўжо гаворка вышэй пры разглядзе нацыянальна-культурнай спецыфікі фразеалагізмаў). З аднаго боку, чалавек шануе яго за вернасць і адданасць: *добры сабака на вецер не брэша; і сабака памятае, хто яго корміць; добры сабака лепш за ліхога чалавека*. З другога боку, сабака – гэта ўвасабленне зла: *з роту сабакі скачуць ‘пра брыдкаслоўнага чалавека’; ушыцца ў сабачую скуру ‘пра нягоднага чалавека, гультая’; сабакам падшыты ‘пра ліхога, ілжывага чалавека’; у сабакі вачэй пазычыць ‘пра бессаромнага чалавека’; сабакам сена косіць ‘пра чалавека, які сышоў ад сям’і’; сабаку пад хвост ‘пра пустую справу’; была ў сабакі хата ‘адмоўны адказ пра існаванне чаго-небудзь’ і інш.*

У беларускай мове, у адрозненне ад рускай, захавалася шмат метафар і фразеалагізмаў са структурнымі кампанентамі **жаба**, **мыш**: *жаба на языку спячэцца ‘пра гаваркога чалавека’; жаба ў каляіне ‘пра нікчэмнага чалавека’; і жук і жаба ‘ўсе без выключэння’; жабе на калена ‘пра неглыбокае месца’; на жабін скок ‘мала’; глытаць жабу ‘моўчкі сцяраць крыўду’; як мыш пад венам ‘ціха’; як рудая мыш ‘беспрычынна’*. Магчыма, гэта тлумачыцца геаграфічным становішчам Беларусі: мноства балот стварае спрыяльныя ўмовы для жыцця і размнажэння гэтых жывёлін.

Даволі складаным з’яўляецца ў славян міфалагічны вобраз птушкі, у якой знаходзяцца душы памерлых і яшчэ не народжаных. Славяне захапляюцца птушкамі, абагаўляюць іх, суадносяць з чалавекам. Гэта бачна на прыкладзе фразеалагізмаў з гэтым кампанентам: *вольны птах, вольная птушка ‘пра незалежнага чалавека’; пералётны птах ‘пра чалавека, які часта змяняе месца працы, жыхарства’; жаўтаротае птушаня ‘пра нявобразнага чалавека’; залётная птушка ‘пра чужога нетутэйшага чалавека’; стрэленая птушка ‘пра вопытнага чалавека’*. Так, бусел – сімвал

пладавітасці; воран – пасрэднік паміж светам жывых і светам памерлых; лебедзь – сімвал прыгажосці і вернасці; арол – сімвал стыхіі, буры, ветру, грому і маланкі; певень – вястун усходу сонца, сімвал агню; зязюля надзелена жаночай сімволікай, часта “сустракаецца” ў лірычных песнях, дзе з’яўляецца сімвалам плачу, галашэння, самотнасці ці цяжкай удовінай долі : – *Не куй, не куй, сіва зязюлька, ўночы, / Бо павыкалеш на шышыну вочы. / – А як жа мне, сівенькай, не куваці, / Мела дзетак – да не кім пасылаці!*

З прыведзеных прыкладаў вынікае, што раслінны і жывёльны свет, з якім заўсёды былі цесна знітаваны нашы продкі, знайшоў цікавае і па-свойму адметнае адлюстраванне ў вуснай народнай творчасці. Асобныя фітонімы і заонімы сталі яе неад’емнымі кампанентамі, набыўшы станоўчую ці адмоўную канатацыю. Гэтыя назвы шырока прадстаўлены ва ўсіх відах і жанрах фальклору, яны надаюць творах вобразнасць, сімвалічнасць, зразумелую часам толькі нашаму народу.

Такім чынам, вусная народная творчасць акумулюе асноўныя рысы міфалагічных поглядаў народа, сістэму маральных нормаў і прадпісанняў, служыць своеасаблівым ключом да разгадкі народнай душы. Фальклорныя творы з’яўляюцца крыніцай народнай мудрасці і ўяўляюць вялікую цікавасць для мовазнаўцаў у этналінгвістычным і лінгвакультуралагічным аспектах.

Тэма 12. Этналінгвістычная лексікаграфія

Пытанні

1. Тэарэтычная этналінгвістычная лексікаграфія.
2. Практычная этналінгвістычная лексікаграфія. Этналінгвістычныя і лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі.

Літаратура

1. Арцямёнак, Г.А. Беларускія лінгвакраіназнаўчыя і лінгвакультуралагічныя даведнікі: тыпы, змест, структура / Г.А. Арцямёнак, К.С. Півавар // Ученые записки УО “ВГУ им. П.М. Машерова”: сборник научных трудов. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2017. – Т. 23. – С. 185-189.
2. Арцямёнак, Г.А. “Вушацкі словазбор Рыгора Барадуліна” як моўная скарбніца і лінгвістычны здабытак / Г.А. Арцямёнак // Аксиологический диапазон художественной литературы: сборник научных статей / сост.: В.Ю. Боровко [и др.]; под науч. ред. В.Ю. Боровко, О.В. Лапатинской. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2017. – С. 322-324.
3. Арцямёнак, Г.А. Лінгвакраіназнаўчыя рэаліі беларускай мовы і іх лексікаграфічнае адлюстраванне / Г.А. Арцямёнак // Наука – образованию, производству, экономике : материалы XXI (68) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов,

Витебск, 11–12 февраля 2016 г. : в 2 т. / Вит. гос. ун-т ; редкол. : И.М. Прищепа (гл. ред.) [и др.]. – Витебск : ВГУ, 2016. – Т. 1. – С. 101-103.

4. Беларусь : лингвокультурологический комплекс : пособие для иностранных студентов / сост. : Л.Н. Чумак, В.Г. Будаев, Т.О. Верховцова [и др.]; под ред. Л.Н. Чумак. – Минск, 2008. – 112 с.

5. Иванова, С.Ф. Сацыякультурная прастора мовы: сацыяльны і культурны аспекты вывучэння беларускай мовы / С.Ф. Иванова. – Мінск, 1998.

6. Плотникова, А.А. Словари и народная культура: Очерки славянской лексикографии / А.А. Плотникова. – М., 2000.

7. Чумак, Л.М. Сопоставительное лингвокультуроведение: причины, методы, словари / Л.М. Чумак. – Минск, 2003.

Даведачныя выданні

1. Иванова, С.Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С.Ф. Иванова, Я.Я. Іваноў. – Мінск, 1997.

2. Мальцева, Д.Г. Германия: Страна и язык. Лингвострановедческий словарь / Д.Г. Мальцева. – М., 2001.

3. Вушацкі словазбор Рыгора Барадуліна / уклад. Н. Давыдзенка ; прадм. У. Някляева. – Мінск, 2013.

4. Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1998.

5. Россия. Большой лингвострановедческий словарь / Под общ. ред. Ю.Е. Прохорова. – М., 2007.

6. Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В 5 т. (Под ред. Н.И. Толстого). –1995-2012.

7. Фелицина, В.П. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. Лингвострановедческий словарь / В.П. Фелицина, Ю.Е. Прохоров. – М., 1979.

1.Гэарэтычная этналінгвістычная лексікаграфія

“Слоўнік і культура” – мабыць, адна з тых тэм, якія вельмі часта прыцягваюць увагу лексікографіаў, культуралагаў і этнографіаў. Гэтая праблема ўяўляе цікавасць з самых розных пунктаў гледжання. Слоўнік як даведнік, у якім на першае месца вылучаецца *слова*, мае культуралагічную каштоўнасць. Менавіта лексікаграфічны спосаб прэзентацыі лексікі наглядна паказвае недзялімасць слова як знака – адзінства яго фармальнага і змястоўнага планаў. Як заўважалася вышэй, у мове назапашваецца і захоўваецца культурная інфармацыя аб умовах жыцця пэўнага народа – носбіта мовы, што і складае яе кумуляцыйную функцыю.

Нацыянальна-культурная спецыфіка моўнага матэрыялу ўжо даўно стала прадметам увагі айчынных і замежных лінгвістаў, у тым ліку і лексікографіаў. Адметныя ў этнакультурных адносінах моўныя факты збіраліся вучонымі, назапашваліся і сістэматызаваліся. Сёння ўвесь сабраны этналінгвістычны матэрыял можна падзяліць на дзве

вялікія групы: 1) этналінгвістычныя працы; 2) этналінгвістычныя і лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі.

Трэба адзначыць, што вялікі ўклад ў развіццё этналінгвістычнай лексікаграфіі ўнеслі навуковыя працы рускіх даследчыкаў, асабліва М.І. Талстога і яго вучняў, якія займаліся даследаваннем тэрміналогіі славянскай духоўнай культуры, вывучалі абрадавую і міфалагічную лексіку, у якой адлюстраваны пэўныя фрагменты сістэмы намінацыйнага кода (батанічнага, заалагічнага, касмаганічнага і інш.). Па выніках летніх экспедыцый 1962-1965 і 1974-1981 гг. па Беларускам Палессі былі выдадзены наступныя зборнікі ў суаўтарстве М.І. Талстога з іншымі навукоўцамі ці пад яго рэдакцыяй: *“Лексіка Палесся: Матэрыялы для палескага дыялектнага слоўніка”*, *“Палессе: Лінгвістыка. Археалогія. Тапаніміка”*. Манаграфія М.І. Талстога *“Славянская геаграфічная тэрміналогія: Семасіялагічныя эцюды”* (на рускай мове) утрымлівае важныя навуковыя высновы адносна таго, што “палеская геаграфічная тэрміналогія блізкая да праславянскай на толькі складам лексем, але і семантыкай тэрмінаў”, пацвярджаючы гэтым самым думку археолагаў, этнографікаў і лінгвістаў, якія лічаць Прыпяцкае Палессе зонай першапачатковага пашырэння славянста на больш вялікія тэрыторыі.

Сярод навуковых прац, прысвечаных пытанням складання этналінгвістычных слоўнікаў, варта адзначыць манаграфію А.А. Плотнікавай *“Словари и народная культура: Очерки славянской лексикографии”* (2000 г.), у якой аўтар у межах славянскай этналінгвістычнай лексікаграфіі вылучае лінгвістычныя слоўнікі агульнанацыянальнага маштабу, (*“Слоўнік беларускай мовы”* І.І. Насовіча), дыялектныя слоўнікі (*Тураўскі слоўнік*) і міфалагічныя слоўнікі, у якіх знайшла адлюстраванне лексіка традыцыйнай народнай культуры. У працы засяроджваецца ўвага на тыпах і структурных асаблівасцях слоўнікаў, прынцыпах лексікаграфічнай прэзентацыі слоўнікавага матэрыялу ў іх і характарыстыцы асобных лексікаграфічных выданняў з пазіцыяй адлюстравання сістэмна-іерархічных сувязей паміж аб’ектамі духоўнай культуры. Даволі значны ўнёсак у тэарэтычную этналінгвістычную лексікаграфію зрабіла праца Л.М. Чумака *“Сопоставительное лингвокультуроведение: причины, методы, словари”* (2003 г.), у якой ідзе гаворка пра стварэнне лінгвакраіназнаўчага комплексу, зарыентаванага на вывучэнне беларускай культуры праз пасрэдніцтва рускай мовы. Пра гэта сведчыць паралелізм у прэзентацыі матэрыялу, падача рускіх і беларускіх тэкстаў у выглядзе “паралельных” артыкулаў, што дае магчымасць забяспечыць лёгкасць ва ўспрыманні моўнага матэрыялу. лінгвакраіназнаўчы падыход актыўна

выкарыстоўваецца ў навучальным працэсе, таму часта лінгвакраізнаўчыя слоўнікі маюць дыдактычны характар.

Вучэбны комплекс “*Беларусь: лінгвокультурологічны комплекс: пособие для иностранных студентов*” [4], падрыхтаваны выкладчыкамі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, інтэгруе тры асноўныя аспекты метадыкі выкладання мовы як навукі: лінгвістычны, філалагічны і культуразнаўчы. Даследаванне складаецца з чатырох частак. Асноўная – білінгвальны лінгвакраізнаўчы слоўнік нацыянальных рэалій Беларусі (каля 100 ключавых адзінак). У раздзеле “Беларускія прэцэдэнтныя выказванні” сабраны найбольш частотныя і ўжывальныя беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы і іх рускія адпаведнікі. У раздзеле “Беларускія прэцэдэнтныя тэксты” ў храналагічным парадку змешчаны творы класікаў беларускай літаратуры – М. Гусоўскага, Я. Купалы, Я. Коласа, В. Быкава, Н. Гілевіча. Прапанаваны пераклад тэкстаў на рускую мову. Слоўнікавы артыкул уключае некалькі зон апісання, якія змяшчаюць канкрэтную інфармацыю: загаловачнае слова, атрыбуцыя, тлумачэнне прамога і пераноснага значэння, сітуацыйная характарыстыка, ілюстрацыйны матэрыял. У выданні рэалізавана цэласнае “філалагічнае і культуралагічнае апісанне слова-паняцця з выкарыстаннем этналінгвістычных ведаў”.

2. Практычная этналінгвістычная лексікаграфія. Этналінгвістычныя і лінгвакраізнаўчыя слоўнікі

У межах практычнай этналінгвістычнай лексікаграфіі неацэнным з’яўляецца ўклад М.І. Талстога, вынікам яго шматгадовай працы якога стаў “*Полесский этнолингвистический сборник*” (1998 г.). У ім адлюстраваны побыт жыхароў Беларусі, іх культура, апісаны шмалікія абрады і рытуалы, сабраны моўныя адзінкі, апісанні свят, міфалагічных вераванняў і інш. Увесь моўны матэрыял сістэматызаваны, змястоўна і грунтоўна выкладзены. Праца змяшчае дыялекталагічную, культуралагічную і этнаграфічную інфармацыю.

Асобнае месца ў сучаснай лексікаграфічнай традыцыі займае этналінгвістычны слоўнік “*Славянские древности*” (1995-2012 гг.). Гэта першая ў славістыцы спроба зрабіць этналінгвістычны слоўнік ўсіх славянскіх народаў. Ён падводзіць вынік ў вывучэнні славянскіх моў, фальклору, міфалогіі, этнаграфіі, народнага мастацтва больш за паўтара стагоддзя. У слоўніку змешчаны артыкулы, прысвечаныя народнаму ўяўленню пра светабудову, прыроду, святых ахоўнікаў, даюцца міфалагічныя звесткі пра існаванне ведзьмакоў і разнастайных духаў. Тут падрабязна расказваецца пра народны каляндар, звычаі, абрады і святы славян. Слоўнік “Славянские древности”, не

з'яўляючыся ў строгім сэнсе слоўнікам лінгвістычным, дае лінгвісту магчымасць найбольш дакладна выявіць ўсю сукупнасць культурных канатацый слова на аснове прадстаўленага аналізу матэрыялаў традыцыйнай народнай духоўнай культуры.

Нацыянальныя каштоўнасці рускай культуры пры дапамозе 69 базавых канцэптаў апісаны акад. РАН Ю.С. Сцяпанавым у лексікаграфічным выданні *“Константы. Словарь русской культуры”* (2001г.). Набыткі беларускай лінгвістыкі па выяўленні базавых канцэптаў больш сціплыя і грунтоўца, як правіла, на вылучэнні канцэптаў з беларускіх тэкстаў. З гэтай прычыны для практычнай этналінгвістычнай лексікаграфіі актуальным сёння з'яўляецца стварэнне *беларускамоўных канцэптуарыяў і слоўнікаў лінгвакультурных канцэптаў*.

Вядома, што паўнаўвартасная камунікацыя немагчымая без пэўных “фонавых” ведаў – інфармацыі, якая вядомая практычна ўсім членам дадзенай супольнасці і знаходзіцца быццам у згорнутым выглядзе ў свядомасці камунікатаў. Збор і паступовае назапашванне такой інфармацыі прывяло да стварэння *лінгвакраіназнаўчых слоўнікаў*. Адзначым, што з прычыны высокай запатрабаванасці даведнікаў такога тыпу выдадзены цэлы шэраг прац. Напрыклад: *“Амерыкана: Англо-русский лингвострановедческий словарь”* (1996 г.); *“Франция: Лингвострановедческий словарь”* (1997 г.); *“Великобритания. Лингвострановедческий словарь”* (1999 г.); *“Германия: страна и язык. Лингвострановедческий словарь”* (2001 г.); *“Россия. Большой лингвострановедческий словарь”* пад рэд. Ю.Я. Прохарава (2007 г.) і інш.

Лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі прызначаны апісваць нацыянальна-культурную семантыку мовы, у тым ліку і такія яе адзінкі, як словы, фразеалагізмы і моўныя афарызмы. Лексікографы, адбіраючы моўны матэрыял, сутыкаюцца з праблемай яго дакладнага вытлумачэння, якое, безумоўна, немагчыма зрабіць без ведання ўсіх асаблівасцей жыцця народа, яго побыту і культуры. З семантычнай характарыстыкі названых моўных адзінак выбіраюцца тыя кампаненты значэння, якія добра вядомы носьбітам мовы, аднак невядомыя чужаземцам, таму лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі прызначаны найперш для жыхароў іншых краін. Лексікаграфічнае апісанне рэгіянальных моўных асаблівасцей не можа весціся без ведання традыцыйнай духоўнай і матэрыяльнай культуры, мясцовых звычаяў, абрадаў і традыцыйнага народнага светабачання. Таму пры складанні такога тыпу слоўнікаў лексікографы і этналінгвісты, як правіла, кіруюцца наступнымі патрабаваннямі:

1. Лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі паводле іх прызначэння павінны выконваць адначасова чатыры функцыі: нарматыўную,

тлумачальную, лінгвадыдактычную і энцыклапедычную. Кожная з гэтых функцый, у сваю чаргу, рэалізуецца ў лінгвакраіназнаўчых слоўніках не адасоблена, а ў цеснай сувязі з іншымі.

2. У лінгвакраіназнаўчых слоўніках павінны апісвацца моўныя адзінкі, якія належаць толькі літаратурнай мове і якія складаюць яе этнакультурны кампанент. Нацыянальна-культурная семантыка моўных фактаў тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў павінна апісвацца ў межах лінгвакраіназнаўства. Аднак асобныя намінацыі адзінкі такога кшталту могуць быць прадметам лінгвакраіназнаўчага апісання нацыянальна-культурнай семантыкі мовы, але толькі тады, калі яны або шырока функцыянуюць у літаратурнай мове і знаёмыя ўсім яе носьбітам, або ўжываюцца ў вядомых мастацкіх ці публіцыстычных тэкстах.

3. Структура слоўнікавага артыкула ў лінгвакраіназнаўчых слоўніках павінна адпавядаць іх функцыянальнаму прызначэнню. Першаснае значэнне ў лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі мовы пры яе лексікаграфічным апісанні належыць слоўнікаваму артыкулу, у якім павінны быць адлюстраваны нарматыўны аспект функцыянавання намінацыі адзінак мовы, тлумачэнне іх значэння і асаблівасцей ужывання, стылістычная і экспрэсіўна-эмацыйная характарыстыка, лінгвадыдактычны аспект апісання нацыянальна-культурнай семантыкі мовы на ўсіх яе ўзроўнях, у тым ліку і звесткі пазнавальнага характару.

У 1979 г. у Маскве выйшаў лінгвакраіназнаўчы слоўнік *“Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения”* (аўтары Ю.Е. Прохараў, В.П. Феліцына), у якім дадзена апісанне рускамоўных устойлівых выказаў з нацыянальна-культурнай семантыкай. У слоўніку прадстаўлена каля 450 найбольш ужывальных прыказак, прымавак і крылатых выказаў, тлумачэнне якіх суправаджаецца гістарычным каментарыем, прыводзяцца пэўныя сітуацыі, у якіх можна выкарыстаць тую ці іншую моўную адзінку. Увогуле, гэты слоўнік мае традыцыйную структуру лінгвакраіназнаўчых даведнікаў.

“Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выказаў” С.Ф. Івановай і Я.Я. Іванова (1997 г.) з’яўляецца першым лінгвакраіназнаўчым слоўнікам беларускай мовы. Гэтае выданне з’яўляецца лексікаграфічным апісаннем уласнабеларускай моўнай афарыстыкі і ў гэтым сэнсе амаль нічым не адрозніваецца ад даведачных выданняў тлумачальнага характару, г.зн. можа выкарыстоўвацца ў якасці нарматыўнага тлумачальнага даведніка прыказак, прымавак і крылатых выказаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. З’яўляючыся лінгвакраіназнаўчым дапаможнікам, слоўнік, акрамя даведачнай, мае яшчэ і навучальную функцыю, якая

рэалізуецца найперш у асаблівасцях пабудовы слоўнікавых артыкулаў, а таксама ў прызначэнні і структуры дадатку да слоўніка. Дзякуючы наяўнасці разнастайнай пазнавальнай інфармацыі, слоўнік можа быць скарыстаны ў пэўнай ступені і як энцыклапедычнае выданне. “Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў”, як і любы іншы лінгвакраіназнаўчы слоўнік, непасрэдна зарыентаваны на практыку вывучэння беларускай мовы як замежнай. Акрамя гэтага, ён разлічаны таксама і на выкарыстанне ў якасці тлумачальнага даведніка, вучэбнага дапаможніка і навукова-папулярнага выдання пры вывучэнні беларускай мовы ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага двухмоўя.

Што да рэстравай часткі слоўніка, то, па-першае, уяго ўвайшлі толькі тыя прыказкі, прымаўкі і крылатыя выразы з этнакультурнай афарбоўкай, якія належаць да найбольш ужывальных у сучаснай беларускай мове, напрыклад: *на лечаным кані далёка не паедзеш; пра каго звоняць, таго і чэрці гоняць; трапіў у вараны, крычы, як яны і інш.* Па-другое, у слоўнік увайшлі толькі тыя афарыстычныя адзінкі, якія з’яўляюцца найбольш каштоўнымі з лінгвакраіназнаўчага пункту гледжання. Гэта найперш прыказкі і прымаўкі ўласнабеларускага паходжання, у якіх адлюстраваны геаграфічныя, сацыяльна-гістарычныя і культурныя асаблівасці жыцця нашага народа, яго светапогляд і маральна-этычныя каштоўнасці, побыт і звычаі, напрыклад: *або грай, або скрыпку аддай ці пазнаюць нашу дачку і ў андарачку і інш.*

Трэба адзначыць, што невялікую колькасць моўных адзінак у гэтым слоўніку складаюць афарызмы, ужыванне якіх па розных прычынах абмежаванае, але яны вядомыя амаль кожнаму, для каго беларуская мова з’яўляецца роднай. Гэта перш за ўсё ўстарэлыя прыказкі і прымаўкі, напрыклад: *рэчкі не пераплыў – няма чаго панчохі сушыць.* Тое ж самае можна сказаць і пра некаторыя моўныя афарызмы, ужыванне якіх стылістычна абмежаванае, напрыклад: *кожны чалавек – гэта цэлы свет* (К. Чорны). У лексікаграфічным даведніку змешчана таксама невялікая колькасць парэміялагічных адзінак, якія з’яўляюцца зараз агульнаўжывальнымі ў беларускай, рускай, украінскай ці польскай мовах. Уключэнне ў слоўнік такіх моўных адзінак тлумачыцца не толькі іх шырокай распаўсюджанасцю, але і тым фактам, што яны набылі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове статус яе нацыянальна-культурнага кампанента паводле свайго значэння або лексіка-граматычнага складу. Так, атрымала тлумачэнне безэквівалентная лексіка і фразеалагічныя адзінкі, усе ўласныя імёны, якія згадваюцца ў моўных афарызмах, стылістычна маркіраваная лексіка і фразеалогія (дыялектная, прастамоўная, размоўная, а таксама

устарэлая, народна-паэтычная), стылістычна маркіраваныя граматычныя формы слоў і інш.

Як адзначае Г.А. Арцямёнак, “лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі ажыццяўляюць збор і апісанне намінатыўных моўных адзінак, якімі абазначаны рэаліі, што маюць агульнанародную этнакультурную і сацыяльна-гістарычную значнасць для пэўнай краіны, з’яўляюцца найбольш яркім выяўленнем яе матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, наглядным адлюстраваннем нацыянальнай спецыфікі менталітэту яе жыхароў на фоне іншых дзяржаў, этнасаў, культур. Узнікшы з патрэб міжэтнічнай камунікацыі і лінгвадыдактыкі, на сённяшні дзень падобныя даведнікі выйшлі за межы свайго першаснага прызначэння і выступаюць свайго роду прэзентацыйнай энцыклапедыяй жыцця пэўнага народа і яго дзяржавы як для замежнікаў, так і для грамадзян краіны – аб’екта апісання”.

Сёння калектыў кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава вядзе працу па стварэнні лексікаграфічнага даведніка “*Рэспубліка Беларусь: лінгвакраіназнаўчы слоўнік*”, у якім будуць зафіксаваны найбольш актуальныя лінгвакраіназнаўчыя рэаліі нашай краіны, найбольш важныя гістарычныя і геаграфічныя звесткі, інфармацыя аб архітэктуры і прыродных феноменах рэгіёна, паказана іх нацыянальна-культурная значнасць і знакавы, сімвалічны характар для беларусаў, пададзена інфармацыя пра прэцэдэнтныя імёны, асобныя персаналіі і рэліі.

Усё сказанае вышэй дае падставы сцвярджаць, што сёння ў межах лексікаграфічнай традыцыі этналінгвістычная лексікаграфія аформілася ў самастойнае адгалінаванне, якое актыўна развіваецца, абагульняючы веды, накопленыя пакаленнямі. Збор, класіфікацыя і асэнсаванне нацыянальна-культурнай і лінгвакраіназнаўчай інфармацыі з мэтай яе лексікаграфічнай апрацоўкі і прэзентацыі з’яўляецца галоўнай задачай сучаснай этналінгвістычнай лексікаграфіі.

II. ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Модуль 1. Мова. Этнас. Культура

Тэма 1. Уводзіны. Этналінгвістыка як навука

Пытанні:

1. Паняцце парадыгмы навуковых ведаў. Асноўныя навуковыя парадыгмы вывучэння мовы. Антрапацэнтрызм як галоўны прынцып сучаснай лінгвістыкі.

2. Этналінгвістыка як комплексная навуковая дысцыпліна, яе мэта і задачы. Прадмет і аб'ект этналінгвістычных даследаванняў.

3. З гісторыі ўзнікнення этналінгвістыкі. Беларуская этналінгвістыка ў кантэксце славістыкі.

Тэрміналагічны мінімум: *люблінская этналінгвістычная школа, маскоўская этналінгвістычная школа, парадыгма навуковых ведаў, этналінгвістыка.*

Заданне 1. Прачытайце рэцэнзію А.Л. Садоўскай на наступны вучэбны дапаможнік: Руденко Е.Н. Этнолингвистика без границ. Введение в лингвистическую антропологию : пособие, Минск, 2014. (гл. Веснік БДУ. Сер. 4. 2015. № 3). Пазнаёмцеся са зместам падручніка (электронны рэсурс <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/114885/1/Rudenko.pdf>).

Заканспектуйце з яго асноўныя палажэнні этналінгвістычнай школы М.І. Талстога і польскай этналінгвістычнай школы (с. 50-119).

Заданне 2. Прачытайце наступныя выказванні рускіх пісьменнікаў пра мову. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Выкажыце свае асабістыя меркаванні адносна ўзнятых аўтарамі праблем.

I. По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности.

Истинная любовь к своей стране немислима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку, – дикарь Его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа (К. Паустовский).

II. Я никогда ни одной строки в жизни не напечатал не на русском языке; в противном случае я был бы не художник, а просто дрянь. Как это можно писать на чужом языке, когда и на своем-то,

родном едва можно сладить с образами, мыслями и т.д. (И.С. Тургенев).

Тэма 2. Этнас і мова

Пытанні:

1. Мова і этнічныя супольнасці. Этнічная функцыя мовы. Менталітэт народа і родная мова.
2. Гісторыя этнамоўных працэсаў на тэрыторыі Беларусі.
3. Сучасныя праблемы моўнага жыцця і этнічнай самасвядомасці насельніцтва Беларусі.
4. Роля мовы ў нацыянальна-культурным адраджэнні.

Тэрміналагічны мінімум: *білінгвізм, глабалізацыя, менталітэт народа, моўная палітыка, родная мова, этнамоўныя працэсы, этнічная самасвядомасць, этнічная функцыя мовы.*

Заданне 1. Прачытайце навуковы артыкул Г.А. Арцямёнка “Беларуская мова як этнакультурны феномен у гісторыі і сучаснасці” (гл. № 4 у спісе літаратуры да лекцыйных заняткаў па тэме 2), заканспектуйце яго асноўныя палажэнні і падрыхтуйце паведамленне па пытаннях, звязаных з сучаснымі праблемамі моўнага жыцця і этнічнай самасвядомасці насельніцтва Беларусі.

Заданне 2. Прачытайце навуковы артыкул В.В. Вабішчэвіча “Мова як кампанент нацыянальнай самасвядомасці” (гл. № 5 у спісе літаратуры да лекцыйных заняткаў па тэме 2), заканспектуйце яго і падрыхтуйце паведамленне па пытаннях, звязаных з функцыямі роднай мовы ў жыцці этнсу.

Заданне 3. Падрыхтуйце вуснае паведамленне пра гісторыю ўзнікнення Міжнароднага дня роднай мовы.

Заданне 4. Вядомы беларускі пісьменнік А. Разанаў пісаў: “Кожны народ мае хаця б адзін геніяльны твор, і гэты твор – мова”. Раствлумачце сэнс выказвання. Дайце асабістую інтэрпрэтацыю прыведзеных слоў.

Заданне 5. Прачытайце верш Н. Гальпяровіча “Мне сніўся сон: мяне не разумелі”. Вызначце яго ідэйны змест. Раствлумачце аўтарскую пазіцыю. Выкажыце свой уласны пункт гледжання на ўзнятыя ў творы пытанні.

Мне сніўся сон: мяне не разумелі.
Я гаварыў, а словы, быццам град,
Па тварах і вачах людзей звінелі
І да мяне вярталіся назад.

Я гаварыў: адрына, вёска, дзіва.
Я гаварыў: каханне, слодыч, спеў.
А голасу, ахрыплага і дзікага,
Ніхто не чуў, ніхто не разумеў.

Муры маўчалі грозна і сурова,
І ў распачнасці гэтай нематы
Падумаў я: калі не трэба мовы,
Каму патрэбны гэты свет і ты?

І я далей да бездані памкнуўся
І ўбачыў цемру і свой блізкі скон.
Апошні крок... Ды раптам я прагнуўся.
Такі вось сон. Такі трывожны сон.

Заданне 6. Вывучыце на памяць верш (на выбар), прысвечаны роднай мове, у якім закранаюцца пытанні яе гісторыі, нацыянальна-культурнай адметнасці, праблемы функцыянавання ў сучасным грамадстве, раскрываюцца адносіны беларусаў да мовы як святыні, нацыянальнага скарбу і інш. Пры падрыхтоўцы вершаў на памяць можна карыстацца наступным выданнем: Каласы роднай мовы / Уклад. У.В. Анічэнка, К.С. Усовіч. – Мінск, 1990.

Тэма 3. Мова і культура

Пытанні:

1. Паняцце этнічнай культуры. Мова як складнік нацыянальнай культуры.
2. Мова як крыніца ведаў пра нацыянальную культуру народа. Роля мовы ў культурна-гістарычнай пераемнасці грамадства.

Тэрміналагічны мінімум: *гіпотэза лінгвістычнай адноснасці, духоўная культура, матэрыяльная культура, міфалагема, сімвал, этнічная культура.*

Заданне 1. Запішыце, якія назвы месяцаў у беларускай мове адпавядаюць паняццям, аформленым з дапамогай слоў, пададзеных

ніжэй. Якім чынам у семантыцы прыведзеных лексічных адзінак адлюстравалася матэрыяльная і духоўная культура беларусаў?

Агароднік – ...; бліннік – ...; бярозавік – ...; вясельнік – ...; вясеннік – ...; мёднік – ...; мясаед – ...; поснік – ...; спаснік – ...; хлебнік – ...; шчаўнік – ...; ягаднік –

Заданне 2. У межах дыялектнай лексікі даволі часта сустракаюцца семантычныя дыялектызмы. Прыкладам такіх слоў, уключаных у “Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны” (частка I, 2012 г.), з’яўляюцца назоўнікі *каза* і *казёл*. Першае з іх у рээстравай частцы слоўніка сустракаецца тройчы, другое – аж 5 разоў. Чаму? З якімі значэннямі гэтыя словы ўжываюцца ў гаворках Віцебшчыны? Якія з іх семантызуюць асаблівасці традыцыйнай народнай культуры беларусаў?

Заданне 3. Прачытайце тэкст. Замест кропак устаўце прапушчаныя словы. Выпішыце лексічныя адзінкі, якія знаёмяць нас з традыцыйным народным побытам беларускага народа.

Сялянскую хату нельга ўявіць без.... Адышлі ў нябыт ...-каменкі і ... глінабітныя. Сучасная ... робіцца з абпаленай цэглы, прыгожа абліцоўваецца кафляй.

Звычайна ... месціцца на кухні, у бліжнім ад уваходу куце, вусцем-.... – да надворнай сцяны з вокнамі. Унутрымае...., над якім паляць дровы і гатуюць страву, пякуць..., сушаць грыбы.

Пад –....., або.... Даўней на ..., збоку ад...., вымуроўвалася ямка-ніша, або..., куды згравалі гарачае вуголле. Прысыпанае попелам, яно доўга не гасла і выкарыстоўвалася замест запалак.

На рагу прыпечка выкладалі...., дзе вечарамі гарэў смольны корчык ці...., асвятляючы хату. У самым нізе ... не да канца выкладзена цэглай, а мае цёмны закутак –....., дзе хаваюць розныя гаспадарчыя рэчы. Некалі ў вялікія маразы там трымалі... . Верхняя частка ... гладкая, як ток. Гэта... . Тут добра пагрэцца зімою, можна сушыць адзенне, ягады і лекавыя расліны.

... і сёння многіх корміць, грэе, лечыць ад прастуды. І таму яна, як чарадзейная істота, жыве ў народных казках, прымаўках, загадках.

З часопіса “Вясёлка”

Заданне 4. Раскажыце пра нацыянальна-культурную каштоўнасць перакладу кніг “Бібліі” Ф. Скарынам. Перакладзіце фрагмент з пасляслоўя Францыска Скарыны да кнігі “Руф” на сучасную беларускую мову.

Доконана ест книга Руф, выложена и вытеснена повелением и працею ученаго мужа Франциска Скорины из славного града Полоцка,

в лекарстве и в науках доктора, у великом месте Празском тысеци пятистех и девятнадцати Богу в Троици единому и матери его со всеми святыми ко чти и людем посполитым к науце.

Заданне 5. Прачытайце фрагмент навуковага тэксту. Замест кропак устаўце назву лексікаграфічнага выдання, пра якое ідзе гаворка. Выпішыце з гэтага слоўніка 10 лексічных адзінак з этнакультурным кампанентам значэння.

У кастрычніку 2017 г. падчас правядзення Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гістарычнае мовазнаўства ў кантэксце міждысцыплінарных даследаванняў” на базе Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі адбылася прэзентацыя

Гэтая важная ў культурным жыцці беларускага народа падзея атрымала шырокі грамадскі рэзананс. далучае нашых сучаснікаў да той старажытнай спадчыны, нашчадкамі якой мы з’яўляемся. Ён адносіцца да слоўнікаў дыяхранічнага тыпу і з максімальнай паўнатай ахоплівае старабеларускую лексіку са сферы грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага, гаспадарчага, навуковага і рэлігійнага жыцця нашага народа, утрымлівае намінацыі, якія характарызуюць чалавека ў розных адносінах або выяўляюць асаблівасці паўсядзённага жыцця нашых продкаў, іх матэрыяльнай і духоўнай культуры і, у цэлым, вызначае этнічныя арыенціры беларускага народа на працягу пяці стагоддзяў (Г.А. Арцямёнак, А.С. Дзядова).

Заданне 6. Падрыхтуйце рэферат на тэму: “Глабалізацыя культуры ў сучасным свеце і звязаныя з ёю моўныя працэсы”.

Тэма 4. Этнасемантыка

Пытанні:

1. Нацыянальна-культурная семантыка слова і яе роля ў стварэнні моўнай карціны свету.
2. Адлюстраванне ў лексіцы агульначалавечых і нацыянальных кампанентаў культуры.
3. Фонавыя асаблівасці анамастычнай лексікі. Нацыянальна-культурная спецыфіка беларускіх антрапонімаў.

Тэрміналагічны мінімум: *безэквівалентныя словы, дэнатат, канатацыя, канцэпт, моўная карціна свету, этнасемантыка.*

Заданне 1. Адзначце словы, значэнне якіх правільна перададзена сродкамі рускай мовы.

1. Прысак – горячая зола. 2. Паркан – молодой сосновый лес. 3. Наведванне – пребывание в гостях. 4. Ажныны – крыжовник. 5. Бурштын – янтарь. 6. Багна – моховое болото. 7. Касавіца – заготовка сена. 8. Ясакар – черный тополь. 9. Ветах – луна в последней четверти. 10. Неруш – зимний лес.

Заданне 2. З “Рэгіянальнага слоўніка Віцебшчыны” (частка I, 2012г; ч.ІІ, 2014г.) выпішыце 15-20 лексічных адзінак з адмоўнай канатацыяй, якія семантызуюць 1) працоўную дзейнасць; 2) стан і паводзіны чалавека. Укажыце іх значэнне. Чым, на Вашу думку, тлумачыцца шырокае ўжыванне дыялектызмаў з адмоўным канататыўным кампанентам значэння ў гаворках Віцебшчыны?

Заданне 3. Раскрыце сакрэт “прыгатавання” страў, названых Янкам Купалам у вершы “Гутарка аб кепскім гаспадару”: *Груца ды зацірка, Цэд, цура, кісель, Мілта, саладуха – Амаль стравы ўсе.*

Назва стравы	Характар стравы
<i>Груца</i>	
<i>Зацірка</i>	
<i>Цэд</i>	
<i>Цура</i>	
<i>Кісель</i>	
<i>Мілта</i>	
<i>Саладуха</i>	

Заданне 4. Чым заварвала маці чай для дзяцей у вершы М. Маляўкі “Чай ад мамы”? Адзначце патрэбны сінонім да выдзеленага ў тэксце слова: 1) валошкамі; 2) зверабоем; 3) хмелем; 4) ліпавым цветам; 5) рамонкамі. Растворыце свой выбар. Якое традыцыйнае народнае свята беларусаў семантызуецца ў значэнні гэтай лексічнай адзінкі?

Мама чаю не купляла, мама мела свой запас – святаяннікам, бывала, чай заварвала для нас.

Заданне 5. Устаноўце адпаведнасць паміж словам, якое называе той ці іншы прадмет побыту, і яго значэннем, у якім раскрываецца прызначэнне прадмета. Адказ запішыце ў выглядзе літарна-лічбавага спалучэння.

Слова	Значэнне
А. Калаўрот	1. Земляны насып уздоўж сцяны хаты, зроблены для ўцяплення памяшкання
Б. Талака	2. Прыстасаванне для ручнога прадзення кудзелі, воўны
В. Прызба	3. Рэч хатняга ўжытку для прасейвання мукі ў выглядзе шырокага абруча з сеткаю
Г. Ступа	4. Драўляная дуга з выемкамі або кручкамі на канцах для пераносу на плячах вэдзер або іншых рэчаў
Д. Дзежка	5. Драўляная або металічная пасудзіна, у якой таўкуць што-небудзь таўкачом
Е. Каромысел	6. Драўляная, крыху звужаная ўверсе пасудзіна з прамых клёпак для заквашвання цеста
Ё. Рэшата	7. Калектыўная дапамога ў гаспадарчых работах, якая стала народным звычаем

Заданне 6. Пазнаёмцеся са зместам наступнага выдання: Региональная ономастика: проблемы и перспективы исследования : сборник научных статей / сост. : А.М. Мезенко, М.Л. Дорофеев, Ю.М. Дулова, О.В. Шеверина; под научн. ред. А.М. Мезенко. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2018.

Падрыхтуйце вуснае паведамленне па адной з навуковых публікацый, змешчаных у гэтым выданні, дзе закранаюцца пытанні даследавання нацыянальна-культурнай спецыфікі анамастычнай лексікі.

Тэма 5. Моўная карціна свету і культура

Пытанні:

1. Моўная карціна свету і яе адлюстраванне ў нацыянальна-культурнай семантыцы слова. Канцэптуальная аснова моўнай карціны свету.
2. Спецыфіка спосабаў намінацыі ў мове. Безэквівалентная лексіка.

Тэрміналагічны мінімум: *безэквівалентная лексіка, канцэпт, моўная карціна свету, нацыянальная карціна свету, спосаб намінацыі.*

Заданне 1. Выпішаце з навуковай літаратуры (карыстайцеся як айчыннымі, так і замежнымі выданнямі) некалькі азначэнняў паняцця *канцэпт*. Прааналізуйце іх.

У падручніку Рудэнка А.М. “Этнолингвистика без границ. Введение в лингвистическую антропологию” (Мінск, 2014г.)

(гл. электронны рэсурс
<http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/114885/1/Rudenko.pdf>.)
прачытайце раздзел 4 “Канцэпт-аналіз”. Падрыхтуйце навуковае паведамленне пра методыку даследавання канцэптаў.

Заданне 2. Пазнаёмцеся са зместам навуковых прац, прысвечаных пытанням даследавання канцэптаў, у тым ліку і на матэрыяле мастацкіх і фальклорных твораў. На аснове аднаго з артыкулаў падрыхтуйце вуснае паведамленне.

1. Бельскі, А. “Пачну з Радзімы. Так абавязаны пачаць”... : Патрыятычная канцэптуальнасць сучаснай беларускай паэзіі / А. Бельскі // Роднае слова. – 2017. – №11. – С.24-28.

2. Старасценка, Т. Канцэпт “каханне” ў паэтычным дыскурсе / Т. Старасценка // Роднае слова. – 2017. – №6. – С.27-29.

3. Дзядова, А.С. Канцэпты “Бог” і “чорт” у мове беларускага казачнага эпасу / А.С. Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике: матер. XVIII (65) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, Витебск, 13-14 марта 2013 г. / Вит. гос. ун-т; редкол.: А.П. Солодков (гл. ред.) [и др.] – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2013. – Т. 1. – С.190-192.

Заданне 3. Раствлумачце лексічнае значэнне наступных слоў, якія характарызуюць этнакультурныя адметнасці традыцыйнай народнай культуры беларускага народа.

Абшыванка, выцінанка, вышыванка, вячоркі, грачанік, жур, зэдлік, кляновік, медавуха, талака.

Заданне 4. Да наступных рускамоўных словазлучэнняў падбярыце і запішыце аднаслоўныя беларускія адпаведнікі – безэквівалентныя словы. Пры неабходнасці карыстайцеся “Слоўнікам беларускай безэквівалентнай лексікі” І.Р.Шкраба (Мінск, 2008 г.).

Предвечернее время – ...; падаючая звезда – ...; булыжная мостовая – ...; парное молоко – ...; книжный магазин – ...; начало косьбы – ...; гнездо аиста – ...; заливной луг – ...; ветряная мельница – ...; завершение уборки картофеля – ...; луна в последней четверти – ...; католический монастырь –

Заданне 5. Прачытайце сказы. Замест тлумачэння слоў, што пададзена ў дужках, запішыце ў пачатковай форме словы, якія адпавядаюць прыведзеным значэнням.

1. Над зацягнутым (1. *зялёнай паверхняй з водарасцей, якой накрываецца застаялая вада*) і (2. *жабінай ікрой*) берагам сажалкі да самай вады схіліліся старыя дуπλαватыя вербы. Да самых местачковых хат падышла паводка, заліла (3. *лугі ў пойме ракі*) і грады, двары і нізкія вуліцы, (4. *мясціны каля вёскі, дзе пасецца*

жывёла, птушка) і зарэчныя лугі, далёкія (5. наносныя пясчаныя пагоркі), затапіла астравы, лазнякі і алешнікі, далёкія дубы па самую макаўку стаяць у вадзе (С.Грахоўскі).

1 –...; 2 –...; 3 –...; 4 –... ; 5 –....

Заданне 6. Адкажыце, пра якое слова ідзе гаворка ў наступным тэксце. Прывядзіце яго літаратурныя адпаведнікі. Выпішыце нацыянальна маркіраваны ўстойлівы выраз. Раствлумачце яго значэнне.

Адным з любімых восеньскіх заняткаў дзяцінства, якое прайшло на Ашмяншчыне, было ў нас, хлапчукоў, – “хадзіць у кукурузу”. Наламаць маладзенькіх кукурузных пачаткаў і, сеўшы пад дрэвам, смачна хрумстаць, асцярожна пазіраючы па баках, ці не ёсць дзе паблізу сямейства дзікоў, якіх вельмі часта здаралася сустракаць сярод бязмежнага мова кукурузных сцёблаў. Крыху пазней ад маці, якая была родам з Віцебшчыны, даведаўся, што пачаткі гэтыя называюцца ... (У. Куліковіч).

1) кмен; 2) лёхі; 3) крушня; 4) кіяхі; 5) валошкі.

Заданне 7. З “Вушацкага словазбору” Р. Барадуліна (Мінск, 2013 г.) выпішыце: 1) па 5 устойлівых выразаў, параўнанняў, прыказак і прымавак, якія рэпрэзентуюць асаблівасці нацыянальнай карціны свету беларусаў; 2) 10 моўных адзінак (прыгаворак, зычэнняў, воклічаў, пажаданняў, загадак і інш.) з нацыянальна-культурнай семантыкай.

Заданне 8. 1. З дапамогай вучэбных выданняў М.М. Аляхновіча і Л.В. Леванцэвіч (гл. № 9, 10, 11 у спісе літаратуры да лекцыйных заняткаў па тэме 5) падрыхтуйце па адным паведамленні (на выбар) пра этнакультурны змест лексічных адзінак, якія семантызуюць побытавую сферу жыцця, з’явы прыроды, раслінны і жывёльны свет Беларусі.

Тэма 6. Нацыянальна-культурная спецыфіка мовы мастацкага тэксту

Пытанні:

1. Мастацкі тэкст як фактар нацыянальнага. Моўныя адзінкі, якія ўтрымліваюць этнакультурную інфармацыю.
2. Тэарэтычныя і практычныя цяжкасці перакладу. Нацыянальныя моўныя элементы ў мастацкім перакладзе.

Тэрміналагічны мінімум: *архетып, безэквівалентная лексіка, мастацкі тэкст, нацыянальна маркіраваныя моўныя адзінкі, фонавыя веды.*

Заданне 1. Прачытайце наступны тэкст з кнігі нарысаў У. Караткевіча “Зямля пад белымі крыламі”. Замест кропак устаўце прапушчанае слова з нацыянальна-культурным значэннем, растлумачце яго. Выпішыце моўныя адзінкі (словы, словазлучэнні), якія знаёмяць чытача з асаблівасцямі матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў.

Пяройдзем цяпер да ... , які зараз выціснуты шафаю, але ёсць мясціны, дзе ... , або скрыня, яшчэ і зараз пануе ў хаце, іх нават яшчэ робяць сям-там. Лепшымі ... лічацца тыя, што робяць у Іванаўскім раёне на Палессі.

... у нас прыблізна такі, як у Расіі і на Украіне, хіба што большы памерам. Часам нават на колцах, як палтаўская скрыня. Адрозненне – у колеры, якім ён распісаны. Колеры беларускага больш глухія : фіялетава з чырвоным, карычневы з сінім і чырвоным і іншыя. Акрамя кветак і “букетаў”, на нашых ... ёсць яшчэ стылізаваныя фігуркі людзей, коні і іншае.

Адкрыем Вось ляжыць пялюшка першынца, а вось стаяць, як палі, сувоі белага льянога палатна. І можна ўспомніць, як дзяўчына ўжо, церла гэты лён і прала, віла і снавала і як у маі ўвесь свет быў белы: ад вішань, ад яблынь, ад палотнаў на лузе пад сляпучым сонцам.

Далей ляжаць “сцежкамі ў полі” па-рознаму вышытыя ручнікі, белыя сарочкі, вышытыя па каўняры, рукавах, поліках, а часам па ўсёй пазусе. Побач з паясамі адгароджана ў ... месца для прыкрас. Тут пярсцёнак, які прася заручын заўсёды здымалі і хавалі, бо перашкаджаў працаваць. Побач ляжалі каралі.

І, урэшце, апошняе аддзяленне куфра – прыскрынак. Пад ім складзены фартух, андарак, кашуля, абутак, хустка. Гэта – апошняя, смяротная вопратка. З той спакойнай стойкасцю, з тым прыродна-філасофскім поглядам на канец жыцця, якое ўласціва простама чалавеку, які рабіў заўсёды самую патрэбную на зямлі справу, – усё гэта загадзя адкладзена, “каб не патрабаваць чужое ласкі”.

Заданне 2. Зрабіце этналінгвістычны аналіз аднаго паэтычнага і аднаго празаічнага тэксту. Пажадана браць мастацкія тэксты такіх беларускіх аўтараў, як Я. Купала, Я. Колас, Р. Барадулін, Г. Бураўкін, У. Караткевіч, В. Быкаў, Я. Сіпакоў, І. Пташнікаў, В. Адамчык, У. Арлоў. Прыклады тэкстаў і ўзор іх этналінгвістычнага аналізу прыведзены ў інфармацыйна-метадычным раздзеле (гл. змест).

Модуль 2. Этнафразеалогія

Тэма 7. Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагічных адзінак

Пытанні:

1. Сучасныя падыходы да вывучэння фразеалагізмаў, спецыфіка этналінгвістычнага падыходу.
2. Нацыянальна-культурная семантыка фразеалагізмаў. Этнакультурныя нормы моўных паводзін у фразеалагічных адзінках.
3. Жывёльная сімволіка ў фразеалагізмах.
4. Саматычная лексіка як структурны кампанент фразеалагізмаў.

Тэрміналагічны мінімум: *моўныя паводзіны, нацыянальна-культурная семантыка, саматызм, сімволіка моўнага знака, этнафразеалогія.*

Заданне 1. Сярод прыведзеных фразеалагізмаў, якія характарызуюць чалавека ў пэўных адносінах, знайдзіце і выпішыце тыя, якія маюць адмоўную канатацыю. З дапамогай “Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы” І.Я. Лепшава (2008 г.) растлумачце іх значэнне. У якіх фразеалагізмах структурныя кампаненты маюць нацыянальна-культурную семантыку?

Драць горла, залівацца салаўём, жвір у вочы сыпаць, выйсці ў людзі, біць у хамут, цаны няма, мякіна ў галаве, брэша як лён чэша, гнуць спіну, гарыць у руках, як мыла з’еўшы, гаворыць як крыніца булькоча, выносіць смецце з хаты, рабіць душы паслухаўшы, малоць не падсяваючы, чортам падшыты.

Заданне 2. Запішыце, якіх людзей характарызуюць наступныя фразеалагізмы. Дайце ім этналінгвістычны каментарый. Прааналізуйце іх вобразную аснову. Прывядзіце іншыя прыклады фразеалагічных адзінак з нацыянальна-культурнай семантыкай.

З ветру вяроўкі ўе, жаба на языку не спячэцца, зямля ненаежная, з мухамі ў носе, зух супроць мух, божы адуванчык, як макаў цвет, вецер гуляе ў галаве, кацялок варыць, крукам носа не дастаць.

Заданне 3. Сярод наступных фразеалагічных адзінак знайдзіце і выпішыце тыя, якія ў сваім значэнні ўтрымліваюць агульнае значэнне ‘хлусіць, падманваць’. Якія структурныя кампаненты рэпрэзентуюць нацыянальна-культурную семантыку гэтых устойлівых выказаў? Прывядзіце свае прыклады фразеалагізмаў з такім жа значэннем.

Ліса фарбаваць, слязьмі аблівацца, акуляры настаўляць, падшыты лісіцай, снег саломаю тушыць, вочы замыльваць, пакласці

руку на сэрца, падпускаць турусы на калёсах, смаловы дуб плесці, пляснуць лапцем па цымбалах, травіць баланду, хварэць на пана, сабак ганяць, казу лабатую плесці, пра жураўля на хвойцы расказваць, мазаць дзэгцем.

Заданне 4. У “Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў” І.Я. Лепшава (Мінск, 2004 г.) прачытайце гісторыка-этымалагічныя даведкі да прыведзеных фразеалагізмаў. Якія веды пра гістарычнае мінулае і культуру беларускага народа зафіксаваны ў іх?

Як Заблоцкі на мыле, як дзядзька ў Вільні, як Піліп з канпель, лахі пад пахі, як серада з-пад пятніцы.

Заданне 5. Карыстаючыся фразеаграфічнымі крыніцамі, выпішыце па 10 прыкладаў фразеалагізмаў, структурнымі кампанентамі якіх выступаюць 1) назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету; 2) саматычная лексіка (назвы частак цела чалавека). Што сімвалізуюць у нацыянальнай карціне свету беларусаў (іншых славянскіх народаў) гэтыя найменні?

Заданне 6. Запоўніце табліцу, аднавіўшы адносіны паміж фразеалагізмамі і іх значэннем. Растворыце нацыянальна-культурную семантыку ўстойлівых спалучэнняў слоў.

Фразеалагічны адпаведнік	Значэнне фразеалагічнай адзінкі
	драмаць седзячы
<i>атрымаць гарбуза</i>	
	вельмі даўно
<i>як дзядзька ў Вільні</i>	
	рашуча не пагаджацца, упарціцца

Заданне 7. Падбярыце фразеалагізмы-сінонімы паводле прыведзеных значэнняў. У склад якіх устойлівых выразаў уваходзяць структурныя кампаненты з нацыянальна-культурным значэннем? Якім чынам гэтыя фразеалагічныя адзінкі рэпрэзентуюць нацыянальную карціну свету беларусаў?

1. Выкрываць, даводзіць што-небудзь да прысутных.
2. Празмерна шчыраваць, вельмі старацца, рабіць амаль немагчымае.
3. Вельмі добры, самай высокай ацэнкі.
4. Моцна смяцца.
5. Зусім блізка (знаходзіцца, рабіць што-небудзь).
6. Празмерна ўсхваляць каго-ці што-небудзь.
7. Вельмі старанна рабіць што-небудзь, шчыраваць.
8. Як папала, нядбала без ахвоты рабіць што-небудзь.

Тэма 8. Нацыянальна-культурная спецыфіка парэміялагічных адзінак

Пытанні:

1. Адлюстраванне менталітэту і нацыянальна-культурных асаблівасцей паводзін чалавека ў парэміялогіі.
2. Нацыянальна-культурная семантыка моўных адзінак у прыказках і прымаўках (асабовыя імёны, тапанімічныя назвы, побытавая лексіка і інш.).
3. Вобразная аснова парэміялагічных адзінак з нацыянальна-культурным кампанентам мовы.

Тэрміналагічны мінімум: *вобразная аснова, канатацыя, менталітэт, метафарызацыя, нацыянальна-культурная семантыка, сімвал.*

Заданне 1. Дакажыце, што кожная з прыведзеных парэміялагічных адзінак пэўным чынам адлюстроўвае нацыянальную культуру Беларусі.

1. Не адзін Гаўрыла ў Полацку.
2. І за Гомлем людзі ёсць.
3. Падраўся андарак – абыдуся і так.
4. Наш Васіль на работу не сіл, а на клёцкі ў малацэ – за чацвярых валачэ.
5. Калядкі – добрыя святкі: наеўся, напіўся ды й на палаткі.
6. На Яна баба п’яна, а на Пятро – у жыцце ядро.
7. Калі няма капусты, дык у жываце пуста.
8. Антось ды Тадора – што лапаць і абора.
9. Круці жорны пільна, то й дома будзе Вільня.
10. За капейку жабу да Барысава дубцом пагоніць.

Заданне 2. Сярод наступных парэміялагічных адзінак знайдзіце і выпішыце тыя, структурныя кампаненты якіх маюць нацыянальна-культурную семантыку.

1. Ведае кошка, чыё сала з’ела.
2. Еш капусту з грыбамі, а язык трымай за зубамі.
3. Ніхто не чуе, як удава кукуе.
4. Не судзіце, ды не судзімы будзеце.
5. Не такі чорт страшны, як яго малююць.
6. Паспееш з козамі на торг.
7. Калі курэц, то насі люльку і тытунец.
8. Пасля бойкі кулакамі не махаюць.
9. Языкам у Вільні, а розумам за печчу.
10. Прыйшоў Пакроў – заганяй у хлеў кароў.

Заданне 3. Аднавіце трапныя народныя выслоўі з нацыянальна-культурнай семантыкай, замяніўшы ў кожным адну з яго частак на дакладны адпаведнік.

1. Дома і салома ядома, а лянівага не дашлешся –
2. Каб рыбу есці, трэба ёй пакланіцца –
3. Паедзем, бабка, у чужое сяло, дык і дома будзе Вільня –
4. Вясна багата кветкамі, а ён мне пра гарбузы –
5. Каб ведаў, дзе яма, то залатога б каня меў –

Заданне 4. Дапоўніце часткі наступных прыказак і прымавак. Раствлумачце іх нацыянальна-культурны змест. Якія іх структурныя кампаненты рэпрэзентуюць асаблівасці народнага побыту беларусаў?

Дзе нявесткі ў хаце тры, ... 2. Няхай з грэчкі будзе мак, ... 3., што і масла хлебам мажуць. 4., каб хто касу насіў. 5., грыбоў не назбіраеш.

Заданне 5. Як вядома, у прыказках і прымаўках не сустракаюцца такія “гучныя” словы і іх спалучэнні, як *патрыятызм*, *адданаць Радзіме* і інш. Прывядзіце прыклады парэміялагічных адзінак беларускай мовы, у якіх раскрываецца патрыятычнае пачуццё, вернасць чалавека роднай зямлі і любоў да яе. Якія структурныя кампаненты прыведзеных Вамі прыказак і прымавак маюць нацыянальна-культурную семантыку ці сімвалічнае значэнне?

Заданне 6. З парэміялагічных даведнікаў беларускай мовы выпішыце 15 прыказак і прымавак з нацыянальна-культурнымі кампанентамі значэння, якія семантызуюць 1) адметнасці характару, псіхаэмацыйнага стану і паводзін чалавека; 2) маўленчыя паводзіны; 3) маральна-этычныя паводзіны; 4) працоўную дзейнасць. Якія з выпісаных Вамі парэмій маюць станоўчую канатацыю, а якія – адмоўную? Чым гэта можна растлумачыць?

Заданне 7. Са “Слоўніка беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў” С.Ф. Івановай, Я.Я. Іванова (Мінск, 1997г.) выпішыце і вусна растлумачце 10-12 трапных народных выслоўяў, якія маюць культурна-гістарычную канатацыю.

Тэма 9. Этнас і моўны этыкет

Пытанні:

1. Сувязь паміж мовай і этыкетам. Нацыянальна-культурная спецыфіка моўнага этыкету.
2. Гісторыя і сучаснасць беларускага моўнага этыкету.

Тэрміналагічны мінімум: *ветлівыя звароты, моўны этыкет, этыкетныя формулы.*

Заданне 1. Ці выпадкова рэплікі ў наступным дыялогу рыфмуюцца? Чым гэта можна растлумачыць? Знайдзіце ў тэксце ўласцівыя беларускай мове формулы моўнага этыкету і граматычныя формы.

- Дзень добры, Кліму!
- Але, але, капаю гліну.
- Што ты, Клім, ужо аглух?
- Сам капаю, а не ўдвух.
- Ці не бачыў ты мае казы?
- Накапаў ужо тры вазы.
- Ці даўно ты стаў не чуць?
- Бывай, суседзе, здароў будзь!

Заданне 2. Адкажыце, пра што ішла гаворка паміж прадаўцом і пакупніком. Чаму паміж імі ўзнікла непаразуменне? Растлумачце, якія моўныя з’явы ляжаць у аснове дыялога?

- Яны ў вас чорныя?
- Не, чырвоныя.
- А чаму ж яны жоўтыя?
- Таму што зялёныя.

Заданне 3. Улічваючы нацыянальна-культурную спецыфіку моўнага этыкету беларусаў, падрыхтуйце дыялог на адну з прапанаваных тэм:

1. Сустрэча ў дарозе. 2. Размова па тэлефоне. 3. Спрэчка наконт сэнсу чалавечага жыцця.

**Заўвага.* Можна скласці дыялог на іншую тэму, якая вас цікавіць.

Заданне 4. Прачытайце навуковы артыкул Н. Старавойтавай “Гісторыя і сучаснасць беларускага слоўнага этыкету” (гл. часопіс “Роднае слова”. 2006. № 6. С. 39-42). На аснове яго зместу падрыхтуйце вуснае паведамленне пра гісторыю моўнага этыкету беларусаў.

Тэма 10. Этналінгвістыка і фальклор

Пытанні:

1. Вусная народная творчасць як крыніца вывучэння традыцыйнай народнай культуры.
2. Нацыянальна-культурны кампанент мовы ў фальклорных тэкстах.

Тэрміналагічны мінімум: *вусная народная творчасць, сімвал, традыцыйная народная культура, фальклор.*

Заданне 1. З беларускіх народных песень ці казак (на выбар) выпішыце 2-3 прыклады (сказаў, міні-кантэкстаў), у якіх выразна

выяўляецца нацыянальна-культурны кампанент мовы. Дайце ім этналінгвістычны каментарый.

Узор этналінгвістычнага каментарыю

Каліна як дрэва займае значнае месца як у сферы народнай культуры, так і ў жыцці беларусаў. Гэтае дрэва здаўна забяспечвала гаспадарчыя патрэбы чалавека. Яе выкарыстоўвалі ў пляценні кошыкаў і іншых рэчаў, улічваючы яе такую якасць, як гнуткасць (параўн.: лац. *vitem* ‘гнуткі дубец’). Шырока выкарыстоўваліся ва ўсходніх славян стравы і напоі з ягад каліны: варэнне, мармелад, кісялі. Таксама пяклі пірагі з выкарыстаннем ягад каліны. Страва з мукі і ягад каліны ў рускіх называлася пірагі-каліннікі, у беларусаў – калінніца. Як бачым, карань *калін-* назоўніка *каліна* з’яўляецца структурным кампанентам назваў усходнеславянскіх страў *каліннік* і *калінніца*. Апрача таго, каліна з даўніх часоў выкарыстоўваецца і ў народнай медыцыне. Лекі, прыгатаваныя з каліны, выкарыстоўваюцца пры нервовых, сардэчных, прастудных і іншых захворваннях. Сок каліны валодае супрацьмікробнымі якасцямі і здаўна ўжываецца для залечвання ран і ачысткі твару.

Каліна з’яўляецца атрыбутам вясельнай абраднасці беларусаў. У вуснай народнай творчасці нашага народа назоўнік *каліна* сімвалізуе прыгожую маладую нявесту, вясельны ўбор якой пашыты ў чырвона-белай колеравай гаме, упрыгожаны белымі кветкамі або гронкамі чырвоных ягад. Так, вобраз маладой нявесты выяўляецца ў наступным народным параўнанні: *нявеста, як калінавая кветка*. У межах прыведзенага намі народнага параўнання словазлучэнне *калінавая кветка* семантызуе дзявочую прыгажосць.

У мове фальклору гэты назоўнік сімвалізуе сабой дзяўчыну. Устойлівы выраз *ламаці каліну* ў вясельных песнях азначаў ‘губляць нявіннасць’. Прывядзём урывак з вясельнай песні: *Ляцеў кот цераз плот, / Паламаў каліну. / Цалаваў, мілаваў / Хлопец дзяўчыну...* У прыведзеным песенным радку словазлучэнне *паламаная каліна* семантызуе дзяўчыну, якая страціла цнатлівасць. Гэта дасягаецца дзякуючы ўжыванню словазлучэння *паламаў каліну*.

У купальскіх і пятроўскіх песнях на любоўна-шлюбныя матывы назоўнік *каліна* суадносіцца з эратычнай сімволікай калінавых ягад, якія ў вясельным абрадзе выступаюць знакам чысціні нявесты: *Ой, слаўна, слаўна дзевачка, / Што ні хадзіла ў цёмныя лясы ў арэшкі, / Да што хадзіла ў шчырыя бары ў ягадкі, / Да й ураніла чырвону ягадку ў краватку, / Да й пусціла харошу славачку на матку, / Да й ураніла чырвону каліну ў пярыну, / Да й пусціла харошу славачку на радзіну*.

Заданне 2. Пазнаёмцеся са зместам навуковага артыкула А.С. Дзядовой “Лінгвакультурны феномен канцэпту “жанчына” ў мове беларускага фальклору: вясельныя песні” і падрыхтуйце вуснае паведамленне на тэму: “Рэпрэзентацыя канцэпту “жанчына” ў мове вясельных песень” (гл. літаратуру да лекцыйных заняткаў па тэме 11).

III. РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Тэмы

для кантролю за самастойнай працай студэнтаў

Тэма 1. Этнас і мова

Пытанні

1. Гісторыя этнамоўных працэсаў на тэрыторыі Беларусі. Этнамоўныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў старажытнасці.
2. Этнамоўныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX-XXI стст.

Літаратура

1. Арцямёнак, Г.А. Беларуская мова як этнакультурны феномен у гісторыі і сучаснасці / Г.А. Арцямёнак // Восточнославянские языки в европейском языковом контексте / под ред. Е. Е. Иванова. – Могилев, 2007. – С. 97–101.
2. Мікуліч, Т.М. Мова і этнічная самасвядомасць / Т.М. Мікуліч. – Мінск, 1996.

Заданне 1. Адкажыце, выкарыстаннем якіх моў характарызавалася этнамоўная сітуацыя на Беларусі ў ХУІ-ХУІІ стст? Назавіце вядомыя Вам пісьмовыя помнікі, створаныя на беларускай мове ў гэты час.

Заданне 2. Падрыхтуйце рэферат на тэму: “Сучасныя праблемы моўнага жыцця і этнічнай самасвядомасці насельніцтва Беларусі”.

Літаратура

1. Арцямёнак, Г.А. Беларуская мова як этнакультурны феномен у гісторыі і сучаснасці / Г. А. Арцямёнак // Восточнославянские языки в европейском языковом контексте / под ред. Е.Е. Иванова. – Могилев, 2007. – С. 97-101.
2. Арцямёнак, Г. А. Духоўны скарб / Г. А. Арцямёнак // Мы і час.– 2009. – 17 лютага.
3. Рагаўцоў, В.І. Уводзіны ў мовазнаўства / В.І. Рагаўцоў. – Магілёў, 2004.
4. Хроленко, А.Т. Теорія языка: Учеб. пос. / А.Т. Хроленко. – М., 2004.

Тэма 2. Этнас і моўны этыкет

Пытанні

1. Сувязь паміж мовай і этыкетам. Нацыянальна-культурная спецыфіка моўнага этыкету.
2. Гісторыя і сучаснасць беларускага моўнага этыкету.

Заданне. Падрыхтуйце рэферат на тэму: “Асаблівасці моўнага этыкету ў іншых краінах”.

Літаратура

Асноўная

1. Мечковская, Н.Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитарных вузов и учащихся лицеев / Н.Б. Мечковская. – 2-е изд., испр. – М., 1996.
2. Формановская, Н.И. Речевой этикет и культура общения / Н.И. Формановская. – М., 1989.
3. Этнические стереотипы поведения. – Л, 1985.

Дадатковая

4. Важнік, С. Здароў! – здароў, калі змалоў! / С Важнік // Роднае слова. – 2008.– №3. – С. 53-56.
5. Важнік, С. Моўны этыкет беларусаў: ветлівыя звароты / С. Важнік // Роднае слова. – 2008.– № 2.– С. 50-51.
6. Мартынкевіч, С.В. Ветлівыя звароты па-беларуску ў інтэрнэт-камунікацыі / С.В. Мартынкевіч, А.В. Яноўская // Наука – образованию, производству, экономике : материалы XXI (68) Регион. науч.-практ. конф. : в 2 т. – Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2016. – Т. 1. – С. 138-139.
7. Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977.
8. Старавойтава, Н. Гісторыя і сучаснасць беларускага слоўнага этыкету / Н. Старавойтава // Роднае слова. – 2006. – № 6. – С. 39-42.
9. Токарева, И.И. Этнокультурные стереотипы коммуникативного поведения: Автореф. дисс.... доктора филол. наук / И.И. Токарева. – Минск, 1999.

Тэма 3. Этналінгвістычная лексікаграфія

Пытанні

1. Тэарэтычная этналінгвістычная лексікаграфія.
2. Практычная этналінгвістычная лексікаграфія.
3. Этналінгвістычныя і лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі. Лексікаграфічная рэпрэзентацыя нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай мовы ў лінгвакраіназнаўчых слоўніках.

Заданне. Распрацуйце 2-3 слоўнікавыя артыкулы (на выбар) для лінгвакраіназнаўчага слоўніка. У якасці лексічнага матэрыялу скарытайце словы, якія рэпрэзентуюць тыя ці іншыя этнакультурныя феномены ў матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа або прыроды ці гісторыі Беларусі. Напрыклад: *андарак, Барысаў камень, батлейка, валачобнікі, Дудуткі, замчышча, жаніцьба Цярэшкі, мачанка, Мірскі замак, Паазер'е, "Прарыў", Радаўніца, талака, шытына.*

Артыкул слоўніка (пажадана) павінен мець наступную структуру:

- загалоўнае слова з указаннем граматычных і стылістычных характарыстык, варыянтаў найменавання;
- тлумачэнне лексічнага значэння і паходжання слова;
- энцыклапедычная даведка, якая змяшчае інфармацыю пра месца і значэнне дадзенай рэаліі ў гісторыі і культуры Беларусі. У артыкулах, прысвечаных грамадскім дзеячам, пісьменнікам, мастакам, прыводзяцца іх кароткія біяграфіі;

- інфармацыя пра найбольш вядомыя факты адлюстравання рэаліі, вербалізаванай дадзенай лексічнай адзінкай, у мастацтве, сучасным грамадскім жыцці і культуры;

- звесткі пра ўстойлівыя моўныя адзінкі, звязаныя з названым феноменам, спосабы вербальнага выражэння яе нацыянальна-культурнага фону; наяўнасць пераноснага значэння, агульнага значэння асабовага імя, сталых эпітэтаў; ўключэнне дадзенай лексемы ў склад фразеалагізмаў і парэмій, устойлівых параўнанняў, эўфемізмаў; існаванне адыменных прыметнікаў, ускосных найменванняў і інш. (гл. літаратуру да лекцыйных заняткаў па тэме 12).

Комплексы тэст

1. Якая з названых навуковых парадыгмаў з'яўляецца вядучай у сучаснай лінгвістыцы?

- 1) сістэмна-структурная (па В. Маславай)
- 2) параўнальна-гістарычная (па В. Маславай)
- 3) антрапацэнтрычная (па В. Маславай)
- 4) генератыўная (па А. Кубраковай)
- 5) кагнітыўная (па А. Кубраковай)

2. Дзякуючы імёнам якіх вучоных этналінгвістыка пачала развівацца як самастойная мовазнаўчая дысцыпліна?

- 1) А.А. Патабня
- 2) Э. Сэпір
- 3) В. фон Гумбальт
- 4) Б. Уорф
- 5) М.І.Талстой

3. Адзначце, хто з'яўляецца заснавальнікам сучаснай славянскай этналінгвістыкі?

- 1) Ф. Боас
- 2) М.І. Талстой
- 3) Ф.І. Буслаеў
- 4) Е. Бартмінскі
- 5) А.С.Герд

4. Назавіце этналінгвістычныя школы, якія вылучаюцца ў межах славянскай этналінгвістыкі.

- 1) люблінская
- 2) мінская
- 3) Санкт-пецярбургская
- 4) пражская
- 5) маскоўская

5. Згодна з палажэннямі маскоўскай этналінгвістычнай школы, аб'ектам этналінгвістыкі з'яўляюцца

- 1) традыцыйная народная культура
- 2) дыялекты
- 3) наддыялект – літаратурная мова з яе разнавіднасцямі
- 4) фальклор
- 5) міжэтнічныя кантакты

6. У чым заключаецца этнічная функцыя мовы?

- 1) мова адлюстроўвае пазнанне свету чалавекам
- 2) у мове назапашваецца інфармацыя, якая дапамагае захаваць культурную спадчыну і нацыянальную свядомасць
- 3) мова з'яўляецца сродкам зносін паміж людзьмі
- 4) мова служыць для ўсведамлення свайго этнічнага “я” ў агульнай супольнасці людзей
- 5) мова служыць для наймення прадметаў і з'яў рэчаіснасці

7. Выкарыстаннем якіх моў характарызавалася этнамоўная сітуацыя на Беларусі ў XVI–XVIII стст?

- 1) царкоўнаславянская
- 2) руская
- 3) беларуская
- 4) польская
- 5) лацінская

8. Адзначце правільныя палажэнні.

- 1) мова выражае “дух народа”
- 2) мова ёсць звяно паміж чалавекам і сусветам
- 3) мова ёсць асноўны інструмент, з дапамогай якога мы засвойваем культуру
- 4) мова ёсць складнік культуры, якую мы атрымліваем у спадчыну ад сваіх продкаў
- 5) моўная адметнасць абумоўлена адметнасцю культуры і выяўляецца найперш у граматычным ладзе мовы

9. Архетыпамі беларусаў у творах мастацкай літаратуры выступаюць

- 1) мора
- 2) родная зямля
- 3) горы
- 4) сонца
- 5) балота

10. Адзначце моўныя адзінкі, якія ўтрымліваюць этнакультурную інфармацыю ў мастацкім творы.

- 1) назвы побытавых рэалій
- 2) антрапонімы
- 3) дыялектная лексіка
- 4) фразеалагізмы
- 5) эліптычныя сказы

11. Што можа выклікаць тэарэтычныя і практычныя цяжкасці пры перакладзе мастацкага тэксту з адной мовы на другую?

- 1) адсутнасць “фонавых” ведаў у перакладчыка
- 2) наяўнасць у розных мовах слоў, якія маюць аднолькавую прадметную суаднесенасць, але адрозніваюцца канататыўнай семантыкай;
- 3) адрозненні ў матэрыяльнай і духоўнай культуры народаў
- 4) этнафраземы
- 5) асабовыя імёны

12. Моўная карціна свету – гэта ...

- 1) сукупнасць уяўленняў пра свет, якія гістарычна склаліся ў свядомасці пэўнага моўнага калектыву
- 2) духоўнае быццё грамадства
- 3) адлюстраваня ў мове з’явы культуры
- 4) культурныя стэрэатыпы, адлюстраваня ў мове
- 5) сістэма поглядаў чалавека на свет

13. Вызначце, што складае змест паняцця *канцэпт*.

- 1) неад’емны духоўны атрыбут нацыянальнага жыцця
- 2) нацыянальны стэрэатып паводзін
- 3) асаблівасці этнічнага менталітэту, увасобленыя ў семантыцы моўных адзінак
- 4) семантычнае ўтварэнне, якое адзначана лінгвакультурнай спецыфікай і тым ці іншым чынам характарызуе носьбітаў пэўнай этнакультуры
- 5) адзінка калектывных ведаў, якая мае моўнае выражэнне

14. Вызначце, што складае змест паняцця *канатацыя*.

- 1) асаблівасці менталітэту пэўнай нацыі
- 2) моўная інтэрпрэтацыя свету
- 3) “сузначэнне”, якое ўваходзіць у склад семантыкі моўнай адзінкі
- 4) калектывныя вобразы, якія ствараюцца падсвядома і рэалізуюцца ў міфах, рэлігійных сістэмах, літаратурна-мастацкай творчасці
- 5) адрозненні ў культурным жыцці народаў

15. Сярод наступных назваў асоб адзначце лексемы, у семантыцы якіх прысутнічаюць канататыўны кампанент значэння.

- 1) кіраўнік
- 2) прадажнік
- 3) нікчэмнік
- 4) сумленнік;
- 5) будаўнік

16. Сярод наступных лексічных адзінак беларускай мовы адзначце словы з нацыянальна-культурнай семантыкай.

- 1) пранік
- 2) праснак
- 3) вітацца
- 4) даўніна
- 5) батлейка

17. Сярод наступных слоў адзначце экзатызмы.

- 1) вятрак
- 2) журы
- 3) гапак
- 4) карыда
- 5) калаўрот

18. Адзначце безэквівалентныя ў рускамоўным дачыненні словы.

- 1) засень
- 2) аладкі
- 3) сасмягнуць
- 4) губерня
- 5) гута

19. Што сімвалізуе бусел у нацыянальнай свядомасці і міфалагічна-фальклорнай сістэме беларусаў?

- 1) працавітасць
- 2) новае жыццё
- 3) Радзіму
- 4) разлуку
- 5) набліжэнне зімы

20. Адзначце антрапонімы, якія адлюстроўваюць традыцыі нацыянальнага беларускага іменаслова.

- 1) Пётр
- 2) Алесь
- 3) Канстанцін
- 4) Апанас
- 5) Кірыла

21. Этнонім – гэта назва...

- 1) народа
- 2) племені
- 3) прадстаўніка пэўнай сацыяльнай групы ці праслойкі
- 4) тытульнай нацыі
- 5) аўтахтоннага насельніцтва на пэўнай тэрыторыі

22. Этнатапонім – гэта ...

- 1) назва асобы паводле нацыянальнай прыналежнасці
- 2) назва жыхароў пэўнай мясцовасці
- 3) назва пэўнага ўнутрыгарадскога аб'екта
- 4) назва любога геаграфічнага аб'екта
- 5) геаграфічная назва, утвораная ад этноніма

23. Адзначце прозвішчы сучасных мовазнаўцаў, у працах якіх закранаецца этналінгвістычны аспект вывучэння фразеалагічных адзінак.

- 1) М.Р. Прыгодзіч
- 2) А.Л. Садоўская
- 3) У.І. Коваль
- 4) В.А. Маслава
- 5) Г.М. Мезенка

24. Сярод наступных фразеалагізмаў адзначце тыя, паходжанне якіх звязана з пэўнымі абрадамі і традыцыямі ў жыцці людзей.

- 1) стаіш як укопаны
- 2) злы як сабака
- 3) перамываць костачкі
- 4) даць гарбуза
- 5) як кот наплакаў

25. Сярод наступных этнафразем адзначце тыя, якія ў сваёй семантыцы ўтрымліваюць ацэначны кампанент.

- 1) вадзіць дзяды
- 2) закідаць зайца
- 3) марочыць галаву
- 4) наводзіць цень на пляцень
- 5) як на сто коней

26. Сярод наступных парэміялагічных адзінак беларускай мовы адзначце прыказкі і прымаўкі з нацыянальна-культурнай семантыкай.

- 1) Багатаму шкода карабля, а беднаму кашалю
- 2) Не заўсягды, як на Дзяды, а працы, як у нядзелю
- 3) Як шанцуе, тады і Халімон танцуе
- 4) Сябра за грошы не купіш
- 5) На Белай Русі пчолы як гусі: рэзгінамі мёд носяць

27. Адзначце назоўнікі-фітонімы, якія ў беларускім фальклоры з'яўляюцца сімваламі мужчынскага і жаночага пачатку жыцця.

- 1) груша
- 2) каліна
- 3) асіна
- 4) дуб
- 5) явар

28. Адзначце моўныя звароты, у якіх адлюстравана нацыянальна-культурная (сучасная ці старажытная) спецыфіка моўных паводзін беларусаў.

- 1) прыемнага апетыту
- 2) паздароў Божа
- 3) спакойнай ночы
- 4) васпан
- 5) паважаныя дамы і паны

29. Якія з пералічаных выданняў можна аднесці да набыткаў этналінгвістычнай лексікаграфіі?

- 1) “Полесский этнолингвистический сборник” (1983 г.)
- 2) “Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья” (1995г.)
- 3) “Славянские древности”, т. 1-5 (1995-2012 гг.)
- 4) Иванова С.Ф. “Слоўнік беларускіх прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік” (1997г.)
- 5) “Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік” (2006 г.)

30. Якія крытэрыі часцей за ўсё ўлічваюцца пры выбары мовы ў якасці дзяржаўнай?

- 1) аўтахтоннасць насельніцтва
- 2) прэстыжнасць, аўтарытэтнасць мовы;
- 3) колькасць людзей, якія выкарыстоўваюць дадзеную мову ў паўсядзённым ужытку
- 4) нейтральнасць мовы
- 5) колькасць гарадскога насельніцтва, якое размаўляе на гэтай мове як на роднай.

IV. ИНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Метадычныя рэкамендацыі па этналінгвістычным аналізе тэксту

Этналінгвістычны аналіз мастацкага тэксту заключаецца ў выяўленні ў тэкставым матэрыяле моўных адзінак з нацыянальна-культурнай семантыкай. Даследаванне этнакультурнага кампанента мовы мастацкага тэксту павінна праводзіцца з улікам спецыфікі матэрыяльнай і духоўнай культуры, стэрэатыпаў свядомасці і паводзін беларусаў, асаблівасцей іх псіхікі і менталітэту, каштоўнасных арыенціраў, а таксама традыцыйных уяўленняў і звычаяў.

Узор этналінгвістычнага аналізу тэксту

Этналінгвістычны аналіз мовы паэм Рыгора Барадуліна

Кожная нацыянальная літаратура адлюстроўвае духоўны вопыт нацыі, асаблівасці яе культуры. Мастацкі тэкст з'яўляецца каштоўным матэрыялам для даследаванняў асаблівасцей светаўспрымання, псіхікі, менталітэту пэўнай нацыі і выступае адным са шляхоў спасціжэння этнакультурнай адметнасці пэўнага народа. Адлюстраванне ў літаратуры нацыянальнай ментальнасці надае ёй самабытнасць, арыгінальнасць, нацыянальную адметнасць і робіць сапраўднай выразніцай духоўнай існасці народа. Мастацкі тэкст, хоць і не з'яўляецца ў поўнай меры аб'ектыўнай крыніцай інфармацыі пра культуру пэўнай краіны, валодае вялікім этнакультурным патэнцыялам, аказваючы моцнае эмацыянальнае ўздзеянне на чытача. Спецыфіка паэтычнага тэксту заключаецца ў тым, што аўтар звяртаецца ў першую чаргу да вобразнай прыроды слова, яго сэнсавых глыбінь, якія ў кожнага народа маюць свае, адметныя ўласцівасці.

Мэтаю нашага *этналінгвістычнага аналізу* з'яўляецца выяўленне нацыянальна-культурнага кампанента мовы паэм Р. Барадуліна. У якасці крыніц даследавання намі абраны яго паэмы “Бацьку”, “Куліна”, “Матчына хата”, “Праз чараты штыкоў”, “Вяртанне ў першы снег”, “Лінія перамены дат”, “Удакладненні...”, “Неба тваіх вачэй”, “Блакада”, “Смаргонская акадэмія”, “Аблачына-самабранка”, “Буслова нарачонка” [1].

Этнакультурную інфармацыю ў паэтычным тэксце Р. Барадуліна нясуць разнастайныя нацыянальна маркіраваныя моўныя адзінкі – словы і спалучэнні слоў, надзеленыя нацыянальна-культурнай семантыкай. Яны змяшчаюць у сабе інфармацыю пра ўнікальнасць матэрыяльнай і духоўнай культуры нашага народа. Так,

этнакультурны кампанент мовы ў паэзіі Р. Барадуліна выяўляецца праз безэквівалентную лексіку, найменні прадметаў і з’яў традыцыйнага беларускага побыту, уласныя назвы, фраземы і парэміі, сталыя народныя параўнанні, міфалагізаваныя моўныя адзінкі, а таксама абрадава-рытуальныя формы культуры.

Выразную нацыянальна-культурную інфармацыю ў барадулінскім паэтычным радку нясуць у сваёй семантыцы безэквівалентныя словы. Нагадаем, што безэквівалентнымі лічацца такія лексічныя адзінкі нацыянальнай мовы, якія нельга адэкватна, пры дапамозе аднаслоўнага адпаведніка, перакласці на іншую мову. У рускамоўным дачыненні намі вылучаны такія безэквівалентныя словы, як **ветах** – руск. луна в последней четверти: *дзе ўдзень нараджаецца ветах...* (“Аблачына-самабранка”); **прысак** – руск. горячая зола: *мне цяпер у кожным сугуччы чуецца стронцый – як жменя прысаку...* (“Удакладненні”); **праснак** – руск. пресный блин: *хутка прышчыліся праснакі* (“Блакада”); **імшарына** – руск. моховое болото: *каго запытаць? Журавоў на імшарыне?* (“Блакада”); **нішчымніца** – руск. постная пища: *нішчымніца – злая дзядзіна – з ёй ніяк не згаворышся* (“Блакада”); **маркоўнік** – руск. морковная ботва: *і двор, пазарастаны маркоўнікам* (“Бацьку”); **праставаць** – руск. идти напрямик: *басанож прастуеш да студні* (“Куліна”); **зломак** – руск. слабый, больной человек: *землякі мае выціць могуць/ Але і не зломкі на працу* (“Куліна”); **рунь** – руск. озимые всходы: *мы ганім у нашых бацькоў перажыткі, / А руні ячменнай не адрознім ад жыта* (“Куліна”) і інш. Як бачна з прыведзеных прыкладаў, безэквівалентныя у рускамоўным дачыненні лексічныя адзінкі нясуць у сабе выразную нацыянальна-культурную інфармацыю пра пэўныя рэаліі жыцця нашага народа.

Дзякуючы ўжыванню шматлікіх побытавых найменняў, аўтар па-майстэрску дакладна адлюстравалі сялянскі побыт беларускай вёскі. Напрыклад, **клець** ‘традыцыйная сялянская будыніна для захавання збажыны, маёмасці’: *мамулечка, у клець вядуць* (“Аблачына-самабранка”); **рэзгіны** ‘прыстасаванне з вярочнай сеткі, нацягнутай на сагнутыя драўляныя дужкі, у якімносяць сена ці салому’: *а папеўка пра рэзгіны малечае вуха не абмінула* (“Удакладненні...”); **аброць** ‘прадмет вупражы, які надзяваецца каню на галаву’: *шукаеш аброць/ Ад каня, што вазіў снарады* (“Блакада”). У мове паэм Р. Барадуліна сустракаюцца таксама назвы прылад для ткацтва, якое з даўніх часоў было вельмі пашыраным на Беларусі: **калоўрот** ‘прыстасаванне для ручнога прадзення, якое прыводзіцца ў рух панажамі’: *вурчэлі, як тыя каты, калаўроты* (“Аблачына-самабранка”); **красенцы** ‘ручны ткацкі станок’: *гаспадыня ткала красенцы* (“Буслова нарачонка”) і інш.

У стварэнні праўдзівай карціны сялянскага жыцця беларусаў значную ролю адыгрываюць наступныя назвы страў беларускай нацыянальнай кухні: **куцця** ‘каша з цэлага абтоўчанага ячменю як традыцыйная абрадавая ежа’, **клёцкі** ‘галушкі, зробленыя з цеста ці дранай бульбы’, **клёцкі з душамі** ‘галушкі з дранай бульбы, начыненыя мясам’: *вядома, стаіць на куце куцця.../ і клёцкі з душамі/ У гонар дзядоў/ Дымяцца бакамі крутымі/ І зварана некалькі клёцак даўгіх, / Завуцца сарокамі* (“Аблачына-самабранка”); **капуста** ‘звараная страва з аднайменнай агароднай расліны’, **бульба ў панчошках** ‘звараная з лупінамі бульба’: *Да капусты – / “Бульба ў панчошках”* (“Вяртанне ў першы снег”) і інш.

У этнакультурным кантэксце барадулінскіх паэм узгадваюцца назвы беларускіх свят, такіх, як **Дзяды**: *мамін голас усіх / На Дзяды з пашанай кліча* (“Аблачына-самабранка”); **Каляды**: *сягодня якраз Каляда багатая* (“Аблачына-самабранка”); **Сёмуха, Грамніцы**: *хоць бы акрэсліць час / Сёмуха ці Грамніцы?* (“Самота паломніцтва”).

Беларускі іменаслоў, як вядома, мае багатыя традыцыі. У мове разгледжанага намі аўтара сустракаюцца самабытныя, народныя беларускія формы імёнаў: **Куліна** замест Акуліна: *маці завуць Кулінай* (“Куліна”); **Хвэлька** замест Фэлька са спалучэннем *хв* замест запазычанага *ф*: *ад вясёлых жартаў Хвэлькі / Як не трэснуць з смеху бэльні* (“Аблачына-самабранка”). Яскрава адлюстравалася неафіцыйная традыцыя называння ў беларусаў дзяцей па імені маці ці бацькі. Напрыклад, **Кулінін малец**: *і цяпер на Вушачы / Завуць мяне проста “Кулінін малец”* (“Куліна”) або **Барадулініха** (жонка Барадуліна), **Грышчыха** (жонка Грышкі), **Грышчаняты** (дзеці Грышкі): *бо маці з Міцкевічаў, / з беларусаў, вядома, / ды і бацька Грышка старавер збеларушчаны, / Бабуля стала Барадулініхай, Грышчыхай, / І Грышчанятамі былі ахрышчаны дзеці ўсе, / а было іх, што бобу* (“Удакладненні”). Трэба адзначыць, што адназоўнікавыя ўтварэнні з суфіксам *-іх-(а)*, *-ых-(а)* са словаўтваральным значэннем ‘жонка таго, хто названы словаўтваральнай асновай’ даволі распаўсюджаны ў беларускай гутарковай мове.

Адлюстравалася ў мове барадулінскага паэтычнага радка і беларуская традыцыя называння хатняй жывёлы: *І нашых кароў прывяла з сабой, / Усё рагатае малакаводнае дрэва: Гілёню, Звяздоню, Лысоню, / Букетку, Гарбалыску, Лісіцу* (“Аблачына-самабранка”); *кошка Найдзі ўбягае ў хату, / Калі яе напалохае хто* (“Вяртанне ў першы снег”). Неабходна адзначыць таксама тапанімічныя назвы, утвораныя па беларускіх словаўтваральных мадэлях – прэфіксальна-нульсуфіксальнымі спосабам, напрыклад, **Замошша**: *усё мы не можам / выбраць вольнай хвіліны, / Каб наведаць / Свае мясіны – / Глыбачкі, Жывалкі, Замошша* (“Куліна”); з дапамогай суфіксаў *-ёўн-*

(-оўн-), напрыклад, **Кавалёўшчына**: у *Кавалёўшчыне / утравеў курганок ад хаты, / дзе жылі Грышчаняты* (“Удакладненні”).

Вядома, што фразеалагічны фонд мовы найбольш поўна і выразна адлюстроўвае нацыянальную самабытнасць народа – носьбіта мовы. Таму сістэма вобразаў, замацаваных у фразеалагізмах, звязана з матэрыяльнай і духоўнай культурай пэўнага моўнага калектыву і можа служыць паказчыкам яго культурна-нацыянальнага вопыту і традыцый. У паэмах Р. Барадуліна намі вылучаны нацыянальна маркіраваныя фразеалагізмы тыпу **даць драла** ‘хутка уцякаць’: *і панічок даў драла, / Знік, як дымок з карчоў* (“Аблачына-самабранка”); **пазычаць вочы у сабакі** ‘падманваць’: *у бяздомных сабак / прыйшлося пазычаць вочы* (“Блакада”); **хварэць на пана** ‘паводзіць сябе фанабэрыста’: *усміхнуўся бацька рахмана: абы сын не хварэў на пана* (“Удакладненні”); **неба з аўчынку** ‘пра таго, хто вельмі спужаўся’: *неба мядзведзю – з аўчынку* (“Смаргонская акадэмія”) і інш. Набліжаюцца да фразеалагізмаў і сталыя народныя параўнанні, таму што ў сваёй структуры яны таксама ўтрымліваюць пэўныя назіранні і асаблівасці светапогляду беларусаў, напрыклад: **як карова языком злізала** ‘пра таго, хто раптоўна, нечакана знік’: *Толькі і бачылі таго панічыну – / Як карова языком злізала* (“Аблачына-самабранка”); **што бобу** ‘вельмі многа (звычайна пра дзяцей)’: *дзеці ўсе, а было іх, што бобу* (“Удакладненні”); **спаць, як святы Ілля** ‘вельмі моцна’: *Сусед капялюх на вуха ссунуў, / Спіць, як святы Ілля* (“Вяртанне ў першы снег”); **з камароў насок** ‘вельмі малых памераў’: *Узяў кусок / З камароў насок* (“Смаргонская акадэмія”) і інш.

Р. Барадулін даволі часта звяртаецца да беларускай міфалогіі. Яго паэмы “Аблачына-самабранка” і “Неба тваіх вачэй” з поўным на тое правам можна лічыць энцыклапедыяй насельнікаў беларускага язычніцкага пантэону: **Зюзя** ‘міфічная істота, увасабленне холаду, бог зімы’: *трывалы, нібы беларусы ўсе, / Бог са старога мужчынскага роду / У белым расхрышчаным кажусе, / Бог ходзіць Зюзя сівабароды* (“Вяртанне ў першы снег”); **Ярыла** ‘старажытнае язычніцкае бажаство, якое сімвалізуе вясновае абуджэнне прыроды’: *Ярыла, вусы распрамень, / Расшчодрыся на святы* (“Неба тваіх вачэй”); **Пярун** ‘галоўны бог у старажытных славян-язычнікаў, бог грому і маланкі’: *спі, пакуль пярун не падыме* (“Смаргонская акадэмія”); **Дамавік** ‘ва ўсходнеславянскай міфалогіі – дух-ахоўнік дамашняга ачага’: *Дамавік / Ці з печы злез / Ці выйшаў з запечка* (“Аблачына-самабранка”); **Чур** ‘міфічная істота, добры дух, які засцерагае межы гаспадаркі’: *праверыў межы нябачны Чур, / Надземную ўсю гасподу* (“Аблачына-самабранка”); **Жыцень** ‘антрапаморфная істота ў міфалагічных павер’ях беларусаў, якая ўплывае на выпяванне ўраджаю’: *а Жыцень – / Дзяцюк невысокі, / Паджары, падцяты* (“Аблачына-самабранка”);

Ляля ‘багіня вясны, кахання, прыгажосці’: *весьлей расце трава./ Гэта ў гожай Лялі жаўранкі/ Вылятаюць з рукава* (“Аблачына-самабранка”). Узгадваюцца і міфічныя істоты: **ваўкалак** ‘у славянскай міфалогіі – чалавек-пярэварачень, які валодае звышнатуральнай здольнасцю ператварацца ў ваўка, а потым – зноў станавіцца чалавекам’: *дзе плачуць шчырыя ваўкалакі* (“Аблачына-самабранка”); **цмок** ‘фантастычная змеепадобная істота’: *Цмок і сынок яго Прыцмок / Сасмягла локчуць бражку,/ Ажно ў Прыцмока лоб узмок,/ Аж скінуў Цмок сярмяжку* (“Аблачына-самабранка”); **русалка** ‘жанчынападобная істота, увасабленне воднай і лясной стыхій’: *русалачка-латгалачка, /Хмялей смялей* (“Неба тваіх вачэй”).

У паэмах Р. Барадуліна знаходзім шмат звестак пра характэрныя псіхалагічныя адзнакі, асаблівасці характару беларусаў, іх старажытныя абрады і павер’і, некаторыя з якіх захаваліся аж да нашых дзён: *А нашы матулі сціплыя / Думкі думаюць ціхія. / Як і ў часы Скарыны, Не забываюць за нас памаліцца, / Абнашчыцца ў пост скарынкай* (“Куліна”); *Стол не змяталі ніколі на рог,/ Каб не звесці на клін гаспадарку. / Не сядаў у шапцы за стол маладзён,/Каб не была глухою цешча* (“Аблачына-самабранка”).

Вывучэнне мастацкага тэксту Р. Барадуліна ў этналінгвістычным аспекце не вычэрпваецца разгледжанымі моўнымі адзінкамі. Неабходна звярнуць увагу яшчэ на нацыянальна-адметныя формулы моўнага этыкету, вобразы-сімвалы і інш. Аднак ужо прааналізаваныя намі моўныя матэрыялы даволі выразна сведчыць пра каштоўнасць барадулінскага мастацкага тэксту як носбіта нацыянальна-культурнай інфармацыі.

Літаратура

1. Барадулін, Р. Збор твораў. Т.3. Паэмы, вершы / Р.Барадулін. – Мінск, 1999. – 335 с.

Тэксты для этналінгвістычнага аналізу

1. Мая Бацькаўшчына

З суседзямі падзелішся скарынкаю.
Адно не ўмееш з торбаю прасіць.
Як ластаўка,
З падстрэшша рук Скарынавых
Тваё крыляла слова па Русі...

Ты бласлаўляла даланёй кляноваю
Сваіх сыноў.
Слязамі дабяла
Бяліла лён на світку Каліноўскаму
І Нёмнам у сны Рублеўскага плыла...

Зеленакосымі, тугімі сеткамі
Злавіла Свіцязь юнакоў спакой.
Хоць ён пабраўся з песняю суседскаю,
Але вяснянкі не забыў сваёй...

Люблю цябе
Ў веснавых праталінах,
У белай хустцы маладых снягоў.
Як на грыбы,
Багаты ты на таленты –
Пільней глядзі і нерушы знаходзь.

Радзі, зямля,
Ты – шчодрая і сціпая.
Каб толькі маразоў не знала рунь!
Імя тваё нашчадкам з нетраў выплыве –
Сівых стагоддзяў рэха:
– Бе-ла-русь!.. (Рыгор Барадулін)

2. Чысціня

Тут белы дзень і белы цвет
палотнаў у каморах.
У белай світцы белы дзед,
а ўнук бялявы поруч.

Бярозаў белых – белы стан,
ля іх красуня ў белі,
звісае белая каса,
як белы лён з кудзелі.

І белы сыр, і белы стол
паважныя, аж любя.
Уся сямейка навакол
сядзіць ля белай бульбы.

Над імі маці са збанком
і дочки, як галубкі.
Струменем белым малако
паволі льецца ў кубкі.

Абраз пад белым ручніком,
бялявыя дзяўчаты
і белы бэз, што пад акном,
як снег, буслы над хатай.

І вішні бела зацвілі,
і з белай грывай коні.
Чарнелі толькі мазалі
рубцамі на далонях. (Ларыса Геніюш)

3. Бібліятэка

Багатая бібліятэка
Была ў бацькі майго старога:
Пад асеццю – саха-недарэка
З вышчарбленым нарогам,
Барана, калёсаў звенні,
Каля клеці – каса і лапці,
На дрывотні – кладня палення.
Дратаванка з сякерай – у хаце.
Можа і ўспамінаць бы не варта
Кнігі гэтыя, што назалілі.
Ды яны, шмат раней за буквар той,
На свет белы мне вочы адкрылі.
Хоць ніколі не быў стараверам,
Але нават і сёння, прызнацца,
Усе вартасці, ісціны меру
Я мужыцкім аршынам – працай. (Максім Танк)

4. Паўтарацьме ...

– Не хачу рабыніча разуваці! –
Голас крывічанкі
З адвячорка стагоддзяў
Чуецца і ў новае нашае хаце,

У якую таксама
Прышэлец заходзіў
Няраз
І, як заход,
Непрыкметна гас.
Гэтак ужо задуманы свет:
Каму палацы,
Каму палаці.
Беларусь паўтарацьме:
–Не хачу рабыніча разуваці!.. (Рыгор Барадулін)

5. Калі хочаце авалодаць нашай мовай,
Вывучайце яе не па граматыках,
Каноны якіх часта бываюць супярэчлівымі,
Не па слоўніках,
Якія старэюць раней,
Як выйдуць з друку,
Не па шыльдах, якія часта мяняюцца.
А вывучайце
Па спрадвечных нашых пісьмёнах
Крыніц, дарог, плугоў,
Па гоману дрэў
У вясновым і зімнім уборы,
Па матчыных калыханках
На змярканні і ў час зарападу,
Па цішыні папялішчаў Хатыні
І брацкіх магіл,
Па зязюльчынай варажбе
І жураўлінаму крыку,
Па поціску рук,
Што зброяй авлодаць умеюць.
І сябрам дараць,
Дараць на ільняных ручніках
Хлеб і соль,
Сваё сэрца і дружбу. (Максім Танк)

6. За першай – самай дарагой для памяці –
Ужо вальней ліліся песні Маці.
І пра вянкi, што віць Купалінцы,
І пра мядуначку на сенажаці,
І пра руплівых жнеек, што нажаліся
І прамаўляюць: “Ой, дабранач, поле!”
І праз замужніцу, што горка жаліцца
На мужыка – разбоя ды прапоя. (Ніл Гілевiч)

7. Беларуская гасціннасць

Недарэмна вёска наша цэніцца:
Шчырасцю – гасцінны беларус.
На парозе толькі госць павернецца –
Ільняны разгортваем абрус.

Верашчака, смажанкі, бульбянікі...
Пахне полем дзедаўская печ.
Ежце, госці, залатыя дранікі –
Упадзе гадоў дзясятка з плеч.

І плыве гамонка лёгка, шпарка.
Тут у нас заведзена даўно:
Не звядзецца ў нашай хаце скварка,
Разам з ёй і чарка заадно.

Каб не здрадзіць бацькаўскаму следу,
Беларусь у сэрцы берагчы,
Па гасціннасць я ў вёску еду –
Хата зоркай свеціць мне ўначы. (Ніна Аксёначык)

8. Родная мова

Не гордай паняй,
Не шляхцянкай
Ішла ў свет ты – Божа мой! –
А мудрай, сціплаю сялянкай
З адкрытай светлаю душой.
З калыскі ў сэрца западала.
(На жаль, усякае было.)
Ліхварства з рогатам плявала
І хітра ставіла сіло.
Вярніся зноў майму народу.
Як сэрцу хвораму біццё.
Без мовы, памяці і роду
Навошта мне само жыццё? (Ганна Зінкевіч)

9. Кросны

Даўней не куплялі ў краме, а самі ткалі ўсё: і адзенне, і посцілкі,
і абрусы, і ручнікі. Ткалі найчасцей з лёну. Для гэтага лён мялі,
трапалі, часалі, пралі. Затым пражу рыхтавалі для ткання: бялілі або
фарбавалі, снавалі. І тады ўжо прыносілі ў хату кросны.

Рыпелі ў вясковых хатах панажы, стукала бёрда з набіліцамі,
хадзілі ўверх-уніз ніты. І ткалася палатно, белае ці расквечанае яркімі
ўзорамі. Тут дарэчы і народную загадку прыгадаць: “Жоўты парсючок
між загародак бегае”.

Парсючок – гэта чаўнок. А загародкі? Гэта ніты – два паралельныя пруты з ніцанымі петлямі. Праз іх працягнута аснова – падрыхтаваная для ткацтва пража. Панажы разводзяць ніты, паміж якімі снуе туды-сюды чаўнок з навітым на цэўку утком. Папярочныя і падоўжаныя ніці пры гэтым пераплятаюцца. І плыве, накручваецца на валік палатняная дарожка.

На кроснах ткалася ўсё: ад грубага зрэб’я да тонкага кужалю. І сёння яшчэ ў вясковай хаце можна ўбачыць куфар з вытканым на кроснах скарбам. Вочы разбягаюцца ад стракатай прыгажосці кашуль і фартушкоў, посцілак і абрусаў, ручнікоў і розных намітак.

З часопіса “Вясёлка”

10. Мясцэчка... Мясцэчка... Элегія (урывак)

Сярод мноства страт знікла дарагоё мне слова мясцэчка, і самое мясцэчка страціла свой непаўторны, вякамі складзены побыт, шчырыя адносіны сумлення і даверу, яскравы каларыт мудрых і прыгожых традыцый.

Што ж такое мясцэчка?

Дакладнае і ёмістае слова замянілі калекамі абрэвіятур “гарпасёлак”, “ПГТ” (пасёлак гарадскога тыпу), а найчасцей – “райцэнтр”, з поўным наборам “раеў” – райкам, райвыканкам, райваенкам, райадзелы, райканторы, райупраўленні, райзагі, райбальніцы, райміліцыі (які там рай?).

Гэты “рай”, што ўжо не вёска і яшчэ не горад, спрадвеку звалі мясцэчкам. І адразу ўзнікала ўяўленне пра ціхае, невялічкае, часта далёкае ад чыгункі паселішча з дзвюма-трыма брукаванымі вуліцамі, з вялікаю рыначнаю плошчаю пасярэдзіне, з доўгім шэрагам крам і крамак, з шумнымі асеннімі кірмашамі, з адною або з дзвюма цэрквамі, некалькімі сінагогамі. У нас іх звалі “школамі”.

Усё неабходнае чалавеку рабілася на месцы здатнымі майстрамі – стальмахамі, кавалямі, гарбарамі, шаўцамі, краўцамі і кажущнікамі, ткачамі і бляхарамі, мулярамі і малярамі, былі маслабойкі, млыны і ваўначоскі, а якія мастакі-ганчары жылі ў мясцэчках! У наваколлі яны адшуквалі найлепшыя глінішчы. Мялі, песцілі замес чуйнымі і цёплымі рукамі, прыдумлялі аздобы для сваёй пасуды, падбіралі найлепшую паліву, каб аж зіхацела кожная гладышка.

На рынку доўгімі радамі стаялі гаршкі, глякі, збанкі, гарлачы, спарышы, макатры, паліваныя і размалёваныя, жоўтыя і чырвоныя; яны, здавалася, гарланілі шырокімі і вузкімі горламі: “Вазьмі мяне!”. Смольным, дубовым і ліпавым духам вабілі дзежкі і даёнкі, цэбры і ражкі, біклагі і бочачкі, з якіх ні расол, ні нават мёд не прасочацца і кропляю. Найбольшаю абразам і ганьбаю для майстра было слова – тандэтнік-бракароб. Найвышэйшай пахвалою – совесны чалавек.

За Мікалаеўскім часам кожнае мясцэчка было цэнтрам воласці. Ёю кіравала Валасное праўленне. Сядзеў у ім выбраны ўсёю грамадою

стараства, часам непісьменны, але разумны, сумленны і справядлівы, рупны гаспадар. На патрэбных паперах ён ставіў пячатку, распісваўся часам трыма крыжыкамі, а ўсё вялі пісар з памочнікам. Почыркі ў іх былі, як у школьных пропісях, аздобленыя завітушкамі, націскамі і хвосцікамі. Закон у воласці ахоўвалі ўраднік і стражнік, была і “халодная” – цёмны катушок з маленькім закратаваным акенцам. Часам трапляў туды добра падпіты рызыконт, канакрад або дробны злодзей. Былі міравы суддзя і агент страховага таварыства “Россия”. Вось бадай і ўвесь штат воласці, трошкі меншай за цяперашні раён.

Звычайна ў канцы мястэчка стаяла земская бальніца з адным доктарам, фельчарам, сястрою міласэрнасці, сядзелкаю, а пацяперашняму — санітаркаю. Аптэку трымаў прыватнік правізар.

Саматужнікі местачкоўцы адначасна былі і хлебаробамі – мелі па невялікаму надзелу зямлі, трымалі надворных і кормных свіней, адну-дзве каровы, некалькі авечак давалі воўну, бараніну і шкуры на кажухі. У кожнага харчы былі свае. Куплялі крам, або “чырвоны тавар” – фабрычныя тканіны, газу, дзёгаць, каломазь, соль, цвікі, селядцы, цукар вялікімі сіняватымі галовамі або стаўбунамі, іголки, каснікі, гузікі, косы, паласавое жалеза на шыны для воза, чыгункі, патэльні, халву і цукеркі, юшкі і дзверцы для грубак, парцяную і суконную фарбу. Усяго хапала.

У мястэчку было дзве-тры так званыя перапечкі. На досвітку яны пяклі белыя булкі, халы, абаранкі і пернікі, і ўсё гарачанькае ў плеченых кашах, прыкрытых кужэльным уціральнікам або сурвэткаю, разносілі па мястэчку. У кожнай была свая “парафія». Калі няма чым заплаціць, давалі напавер. “Як разжывешся, аддасі. У Амэрыку ж не з’едзеш”, – звычайна казалі Алта або Двойра і несла свой кош да суседзяў. Ведала, што яе і грош не прападзе. Людзі верылі на слова і, як толькі заводзіліся грошы, аддавалі ўсе даўгі да капеечкі.

Усе местачкоўцы ведалі адзін аднаго, памяталі бацькоў і дзядоў, былі ў блізкім ці далёкім сваяцтве. Бывала, у некаторых хатах прабой у дзвярах затыкалі трэсачкаю, каб толькі было відно, што нікога ў хаце няма.

Кожнае мястэчка жыло сваімі непаўторнымі традыцыямі, сваім укладам, сваімі байкамі, кепікамі, нязлоснымі анекдотамі пра дзівакаватыя ўчынкi, а ў кожнага местачкоўца была дасціпная мянушка, і яна пераходзіла з пакалення ў пакаленне. Не існавала тады ніякіх анкет, ніхто ні на кога не пісаў характарыстык. Яны былі вусныя і безапеяцыйныя – сумленны чалавек або тандэтнік і паскуднік. Часам вярнуць добрую рэпутацыю і жыцця не хапала...

(Сяргей Грахоўскі)

11. “Зямля пад белымі крыламі” (урывак)

Вёска, о родная вёска мая!

Дык вось, вёска. Яна не такая, як на Украіне або на Доне. Там не рэдкасць вёскі ў 200-300 – 1000 двароў. У нас 20-30 двароў – гэта ўжо вёска. Мала таго, на захадзе яшчэ й дагэтуль досыць многа хутароў,

хаця людзі паступова і кідаюць іх. Ёсць, праўда, і вялікія вёскі – двароў на 1500, такія, як Рубель на Століншчыне. Але іх мала, напэўна, некалькі соцень, не больш.

За выключэннем некаторых раёнаў Палесся, беларускую хату ніколі не беляць знадворку, толькі ўнутры. Але старая беларуская вёска, тым не менш, прайграючы ў весялосці знешняга выгляду перад вёскай, скажам, карпацкай або малдаўскай, мае нейкі дужа мілы, задумлівы і паэтычны каларыт, дзякуючы прысадам вялікіх дрэў на вуліцах і ў завулках, векавым дубам на сядзібах, вялізным дзічкам на былых межах, садкам і, урэшце, таму, што калі не адразу за хатамі, то хаця б на гарызонце амаль абавязкова відаць лясы ці пералескі, што калі не тут жа, то непадалёку – рака, рачулка ці возера. Шмат зеляніны, шмат вады, шмат неба над галавою.

У нас хату часта будуюць талакою, з тоўстых і смалістых сасновых бяввенняў. Таму што лесу ўсё яшчэ многа. Па той самай прычыне амаль няма глінабітнай падлогі, як на поўдні СССР, а ёсць падлога з дошак. Столь, вядома, таксама дошкавая, зверху, на гары, на яе насыпаецца пілавінне, для цеплыні. Стрэхі раней былі саламяныя або, на поўдні, з чароту, які даўжэй служыць. Таму даўжэй, што, калі страху растрэплюць вятры і дажджы, чарот можна зняць і зноў перакрыць ім хату. І так два-тры разы. Але і тады часта сустракаліся “шчапяныя” дахі. Цяпер гонтавы дах бывае на хаце часцей за ўсё. За ім ідзе шыфер. Чарапіца сустракаецца досыць рэдка. Дахі двухскатныя. Шатровыя або напайшатровыя досыць рэдка рэч.

Хата заўсёды будуюцца вокнамі на вуліцу, уваход калісь быў, у пераважнай большасці выпадкаў, з двара, а цяпер ўсё часцей, з вуліцы. Франтон часта аздабляецца разьбою. На Давыд-Гарадоччыне, напрыклад, на ўсіх хатах знак сонца і расліны вакол яго. Разьба і навокал акон і на аканіцах. Не ўсюды, але часта. Раней хату абкружала прызба. Цяпер хаты, вядома, на фундаментах.

Для прыкладу апішу некалькі вёсак. Спачатку хутар. Расолы Астравецкага раёна на Гродзеншчыне.

Цэнтральная база саўгаса досыць далёка. Да бліжэйшай станцыі Гудагай некалькі кіламетраў лесам, палям, пералескамі. Паўсюль раскіданы грады ўзгоркаў, а на іх сіні зубчасты лес. Між градаў палі канюшыны, залатыя лапікі стральчастага лубіну. Праз густыя зарасці чорнай вольхі бяжыць вясёлая і чысцютка, на дзве трэці зацененая дрэвамі рачулка Лоша. “Лоша” па-літоўску “стронга”. І стронга сапраўды водзіцца тут. На беразе рэчкі прыткнуліся наводдаль адна ад адной некалькі спраўных хат са студнямі, пунямі і адрынамі, у якіх так добра спаць на сене. Крыху далей, у звліне Лошы, векавыя дрэвы былога фальварка. Ад дома засталіся толькі прыступкі ганка, якія вядуць у нікуды. А ля дарогі высачэзны крыж з неашкуранага, кривога дубовага ствала з гэткай жа папярочынай. Кажуць, што крыж пастаўлены былой гаспадыняй фальварка ў памяць аб павешаным правадыры паўстання 1863-1864 гг. Каліноўскім, якога яна кахала.

Другі край рэспублікі. Паўдзённы. Лахва Лунінецкага раёна Брэсцкай вобласці. Рака з непрыгожаю назваю Смердзь ёсць, аднак адна з найпрыгажэйшых рэчак, якія мне даводзілася бачыць у маім жыцці. Недзе кіламетраў за дзесяць да ўпадзення ў Прыпяць рака пачынае драбіцца на рукавы. Атрымоўваецца некалькі астравоў, злучаных драўлянымі мастамі. На гэтых астравах хаты, што патанаюць у садах. Вада рукавоў цёмна-зялёная, з сонечнымі плямамі, бо над імі вербы ўтвараюць суцэльныя тунэлі. І ў гэтых тунэлях, у імгле, цэлыя чароды чаўноў. Тут цудоўныя новыя пабудовы. У прыватнасці, школа. І, нібы вакол мала вады, тут яшчэ і шмат сажалак, дзе разводзяць карпаў.

Той самы поўдзень, але Мазыршчына. Вёска Данілегі. Гэта адна з тых мясцін, дзе жыхары яшчэ носяць па нядзелях і святах старадаўнюю народную вопратку. Хаты, выцягнутыя ў два рады, так густа абраслі дрэвамі, што здаюцца пагружанымі на дно глыбокага зялёнага возера. Некаторыя з іх пабелены і знадворку. Часам – крытыя трысцём. Вокны абведзены сінім. Наваколле – дрымучыя лясы. Трапляюцца дубровы па 400-500 год. Гэта менавіта тут стаіць у атачэнні шасцісотгадовых дубоў – “дуб Крывашапка”, “цар-дуб”, “дрэва вечнасці” – вось колькі ў яго назваў. Яму тысяча гадоў. Разменьвае другую тысячу. Немцы хацелі спілаваць яго і вывезці ў Германію, але партызаны паставілі варту. Не ведаю, ці трэба было. Немцам ўсё адно гэта не ўдалося б. З якою тэхнікай падступіцца да дрэва таўшчынёю з вялікі пакой?!

Возера Свіцязь, апетае Міцкевічам. Вялікі, амаль правільны круг, з усіх бакоў зарослы дужа старымі дубамі. Вада тут такая, што, калі нават проста выкупацца – валасы рыпяць дні два. У наваколлі яго тры досыць тыповыя вёскі. Міратычы, што працягнуліся доўгай паласою харошых хат. Тут захавалася даўно зачыненая чатырохсотгадовая драўляная цэркаўка з тыпу “патаемных”. Назнарок малая, назнарок у гушчары, каб на час навалы і вайны на знайшлі. Яна славуатая цудоўнай народнай разьбою.

Валеўка. Гэта вёска сучасная, але і тут ёсць старажытнасць.

У прыватнасці курганы, гарадзішча, трохсотгадовая драўляная царква (раней яна была касцёлам, і гэта ў ёй, згодна з паданнем, вянчаўся з Зосяю Міцкевічаў пан Тадэвуш), а ў ёй іконы работы... В.М. Вясяцова. Так-так, вывезеныя калісьці з Варшавы ў Баранавічы і ў некалькі вёсак. У прыватнасці, у Валеўку... Тут багатыя фермы і будынкі, школа з музеем, ледзь не самым багатым сярод усіх школьных музеяў на Беларусі: ад палеаліта да нашых дзён. У школе ёсць і свой цікавы батанічны сад з мноствам экзатычных раслін. А ў садзе невялікія сажалкі, у якіх дзеці разводзяць рыбу і куды яны выпускалі чарапах.

Варонча. Вёска амаль гарадскога тыпу. Тут некалькі прадпрыемстваў. Але і гэта – вёска-музей. Тут, над запруджанай рачулкай, у гушчары, стаяў – а можа, і цяпер стаіць – васьмісотгадовы дуб, звязаны з імем Міцкевіча. Унутры – дупло, у якім могуць паснедаць вакол стала

чалавек дзесяць. Нават акенца ёсць, на другі бок. Можна высунуць галаву і глядзець проста з дрэва, як лясны дух. Наводдаль – руіны дужа даўняга касцёла і могілкі з цудоўнымі помнікамі з італьянскага мармуру. Тут пахаваны бацькі польска-беларускага паэта і фалькларыста Яна Чачота, блізкага сябра Адама Міцкевіча, а таксама – Верашчакі, сваяка Марылі Верашчакі, першага кахання паэта. Маёнтак Верашчакаў, Туганавічы, быў некалі побач. На яго месцы застаўся парк і “альтанка Марылі”, некалькі ліп, пасаджаных кругам. Яны так зрасліся, што, каб адна не ўпала – унутр гэтага драўлянага круга нельга было б трапіць.

Як бачыце, амаль у кожнай беларускай вёсцы ёсць што паглядзець. Толькі трэба ведаць, што глядзець. (У. Караткевіч)

12. “Каласы пад сярпом тваім” (урывак)

У Кагутовай хаце вячэралі. Позна вярнуліся з поля, і таму даводзілася есці пры святле. На сталі трапятаў агенчык каганца. Каля печкі, дзе корпалася Марыля, гарэла над начовачкамі заціснутая ў лучнік лучына. Ад яе Марылін твар, яшчэ не стары, але зрэзаны глыбокімі ценямі, здавалася, быў таямнічы і нядобры. На покуці, пад закураным Юрыем і маткай боскай, – толькі і засталіся ад іх адны вочы, – сядзеў дзед. Поруч з ім Міхал Кагут, мажны, з лёгкай сівізной у залацістых патлатых валасах. З асалодаю чэрпаў путру, нёс яе да рота над праснаком. Згаладаўся чалавек. Па левую руку ад яго спяшаўся есці старэйшы сямнацігадовы сын Стафан. Гэты паспеў яшчэ да вячэры прыбрацца, надзягцярыць бацькавы боты і нават новую чырвоную жычку прыладзіць да каўняра сарочкі. Хлопца час быў жаніць. Міхал глядзеў на яго з усмешкай, але маўчаў. А дзед, вядома ж, не мог стрымацца:

– Чорта зводнага сабе шукаеш?

Стафан маўчаў.

– Спяшайся, брат, – не сунімаўся стары, – там цябе Марта каля Антонавага ўзвозу чакае. Круг нагамі вытаптала.

Уздыхнуў, паклаў лыжку (еў па-старэчаму мала).

– Чаго вы, дзядуля, – буркнуў Стафан. – Хіба я што?

– А я хіба што? Я нічога. Я ж і кажу: дзеўка... як вось наша лава. Хоць садзіся, хоць скачы, хоць цэглу накладай... Векаўшчына!.. А потым, раніцай на касьбе, як толькі бацька адвернецца, дык ты галаву ў кусты і драмаць. На нагах. Як конь.

– Ну вас, – сказаў Стафан, паклаў лыжку і ўстаў.

– Пайдзі, пайдзі, – сказаў другі Міхалаў хлопец, пятнацігадовы Кандрат. – Запозна твая Марта марцуе. Стафан толькі носам чмыхнуў. Пайшоў.

– Цяпер да раніцы не чакай, – сказаў бацька. – А ты, Кандрат, не чапіся да яго. Сам яшчэ горшы. А ён хлопец ціхі.

– Чаму гэта я горшы буду? – усміхнуўся Кандрат.

– Па носе відаць.

Кандрат і Андрэй былі блізнякі. І калі ўжо ўсе Кагуты былі падобныя, дык гэтых, пэўна, і сама маці блытала. Так яно ў дзяцінстве і здаралася. Дурэў Кандрат, а кухталёў давалі Андрэю, і наадварот. Толькі потым, у восем год, з`явілася ў Кандрата прыкмета, паўкруглы белы шрам на лобе: накінула капытом жарабя.

Але, акрамя вонкавага падабенства, нічога ў блізняках не было агульнага. На Кандрату шкура гарэла. Біцца дык біцца, скакаць дык скакаць. З раніцы да вечара ўсюды чуліся яго смех і жарты. А ў сніх вачах іскрылася такая прыкметная, а таму бяспечная хітрасць, што дзеўкі нават цяпер, у пятнаццаць год, заглядаліся на яго. Заглядаліся і на Андрэя, хоць той быў зусім іншы.

Той самы, здаецца, твар, і ўсё ж не той. Вочы нават цяжнейшага колеру, чым у Кандрата, пэўна таму, што веі заўсёды сціпла апушчаны. Рот нясмела ўсміхаецца. Галава схілена трошкі ўбок, як кветка ў весняга “сну”. Слова часцей за ўсё абцугамі не выцягнеш. Але затое з першага разу запомніць і праспявае пачутую на кірмашы ці недзе ў млыне песню. І праспявае так, што ўспомніць маладосць самая старая баба.

Марыля паставіла якраз на стол гушчу наліваную – пшанічную кашу з малаком, калі ў хату зайшоў Павал.

– Як там Алесь? – спытаў дзед.

– Падняўся ўжо ад грушы на сцежку. Ідзе сюды, – змрочна сказаў Павал. – Да заўтра пачакаць з песняй не маглі. Пакрыўдзілі хлопца.

– Ну і дурань, – сказаў дзед. – Бо, можа, сённяшні вечар цябе ад крыўды ўратае праз пяць год. Ты не забывай, ён твой будучы гаспадар. Пан.

– Не будзе ён панам, – упарта сказаў Павал. – Я ведаю.

– А дурныя ж усе, – азвалася ад печы Марыля. – Сядай во лепей, Павал.

– Я не сяду. – сказаў Павал. – Я Алеся буду чакаць.

– Пачакай! – сказала маці, выглядаючы ў акно. – Унь ён ідзе ўжо, твой Алесь.

Усе замаўчалі, Алесь зайшоў у хату вонкава спакойны. І адразу Андрэй выціснуў з сябе:

– Мы ўжо... думалі...

Глянуў на Алеся, затым пасунуўся, даў месца паміж сабою і Паўлам. Падаў яму праснак. Алесь сеў. Андрэй падсунуў яму лыжку і ўсміхнуўся.

У Андрэя, наогул, шмат было жаноцкага. Вінаватая ўсмешка, вялізныя васільковыя вочы, нясмеласць рухаў. Марыля заўсёды казала: “Дзяўчынка была б, ды певень закукарэкаў, як меляся раджаць”. (У. Караткевіч)

Метадычныя каментарыі да тэмы “Этнас і мова”

Які змест укладваецца ў паняцце *этнамоўныя працэсы*?

Этнамоўныя працэсы – гэта прастора-часавая эвалюцыя моў, якія функцыянуюць у розных сферах, і іх узаемадзеянне ў шматнацыянальным грамадстве. Часткай гэтых працэсаў выступае білінгвізм (двухмоўе) ці полілінгвізм – адначасовае выкарыстанне і папераменнае ўжыванне ў грамадстве дзвюх ці болей моў. Эвалюцыю этнамоўных працэсаў на тэрыторыі Беларусі варта разглядаць у адпаведнасці з асноўнымі этапамі яе этнічнай гісторыі: 1) канец XI - першая палавіна XIII ст. – складанне і развіццё старажытнарускай супольнасці; 2) першая палавіна XIII ст. - XVI ст. – фарміраванне протабеларускага этнічнага масіву; 3) XVII-XVIII стст. – развіццё асаблівасцей беларускага этнасу; 4) XIX-пачатак XX ст. – складанне беларускай нацыі. Заўважым, што дадзеныя перыяды гістарычна адпавядаюць знаходжанню этнічнай тэрыторыі Беларусі ў складзе Кіеўскай Русі (I этап); ВКЛ (II этап); Рэчы Паспалітай (III этап) і Расійскай імперыі (IV этап).

Метадычныя каментарыі да тэмы “Этнас і моўны этыкет”

1. Сувязь паміж мовай і этыкетам. Нацыянальна-культурная спецыфіка моўнага этыкету

Пры разглядзе пытання, звязанага з асэнсаваннем спецыфікі моўнага этыкету ў розных народаў, варта акцэнтаваць увагу на тым, што моўная дзейнасць, як і ўсякія сацыяльныя паводзіны, рэгламентуюцца пэўнымі правіламі. Сацыяльна дэтэрмінаваныя і нацыянальна-спецыфічныя правілы моўных зносін складаюць змест паняцця *моўны этыкет* у шырокім разуменні тэрміна.

Моўны этыкет – гэта нормы моўных паводзін асобы, прынятыя ў той ці іншай этнічнай супольнасці людзей. Іншымі словамі, гэта адпаведныя правілы, якія рэгламентуюць моўныя паводзіны асобы ў калектыве, накіраваны на ўдасканаленне моўных зносін паміж удзельнікамі працэсу камунікацыі – прадстаўнікамі аднаго і таго ж ці рознага сацыяльнага статусу, а таксама ў розных жыццёвых сітуацыях.

Мы кожны дзень па шмат разоў ужываем выразы слоўнага этыкету – звяртаемся да людзей, вітаем іх, развітваемся, дзякуем, просім прабачэння, віншруем са святам, жадаем поспехаў. Мы спагадваем і спачуваем, хвалім і робім кампліменты, штосьці раім некаму, кагосьці запрашаем, пра нешта просім... І ўсё гэта вымаўляецца, улічваючы афіцыйныя ці неафіцыйныя абставіны зносін, а таксама з улікам сваіх асабістых адносін да суразмоўцы,

канкрэтнай сітуацыі зносін, нацыянальных звычак. З прычыны шматаразовага паўтарэння ў тыповых сітуацыях моўны этыкет увасобіўся ў стэрэатыпах, ва ўстойлівых выразах, формулах зносін, якія мы не будзем нанова кожны раз, калі нам трэба іх ужываць, а скарыстоўваем гатовыя, якія адклаліся ў нашай моўнай свядомасці.

Нацыянальна-культурная спецыфіка моўнага этыкету.

Нацыянальна-культурная адметнасць моў звязана не толькі з наяўнасцю ў іх нацыянальна маркіраваных моўных элементаў (слоў, фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, крылатых выразаў), але і з моўным этыкетам, які ў розных народаў мае свае спецыфічныя асаблівасці. Па словах Н.І. Фарmanoўскай, “моўны этыкет – важны кампанент усякай нацыянальнай культуры. У мове, моўных паводзінах, устойлівых формулах (стэрэатыпах) склаўся багаты народны вопыт, непаўторнасць звычаяў, ладу жыцця, умоў быту кожнага народа” [2, с. 151].

У цэлым, моўны этыкет – гэта сістэма ўстойлівых, стэрэатыпных камунікатыўных адзінак мовы. Аднак нацыянальныя рысы моўнага этыкету ў кожнай этнічнай супольнасці людзей выяўляюцца па-свойму. Так, паводле амерыканскага і англійскага моўных этыкетаў, у магазіне ці ў якой-небудзь іншай установе або арганізацыі першым пры сустрэчы вітаецца гаспадар, у той час як у нас прынята наадварот (праўда, апошнім часам гэта можна пачуць і сярод беларусаў). Апрача таго, пры выбары тэмы зносін і яе рэалізацыі адлюстроўваюцца сацыяльна-псіхалагічныя нормы, прынятыя ў пэўным этнічным калектыве. Напрыклад, з прычыны асаблівасцей брытанскага клімату ў Вялікабрытаніі тэма пра надвор’е стала фактычна неабходным кампанентам пачатку любой размовы. У Францыі ж, наадварот, гаварыць пра дождж ці надвор’е – значыць прызнаць, што ты няздольны гаварыць пра іншае. А ў англічан гэта лічыцца прыкметай добрага выхавання. У беларусаў і рускіх часам можна пачуць пры сустрэчы, як выглядае суразмоца, а ў амерыканцаў і англічан гэта бывае вельмі рэдка. Пытанне пра тое, што ты рабіў учора, большасцю носьбітаў беларускай мовы ўспрымаецца абсалютна нармальна. А вось у англічан такое пытанне, вымаўленае з узыходным тонам, выклікае раздражненне з прычыны залішняй зацікаўленасці, а значыць, больш правільным будзе задаць яго з зыходнай інтанацыяй, па-дзелавому.

У розных народаў здаўна існуюць нацыянальныя асаблівасці этыкету вітання. Як слухна заўважае Н. Старавойтава, “у кожнай мове ветлівыя фразы адмысловыя, іх спецыфіка непарыўна звязана з гісторыяй і менталітэтам пэўнага народа” [8, с. 39]. Так, старажытныя грэкі пры сустрэчы казалі: “Радуйся!”, а сучасныя жыхары Грэцыі кажуць: “Будзь здароў!” У Манголіі да сённяшняга часу, незалежна ад роду дзейнасці суразмоўцы, пры сустрэчы цікавяцца: “Як зімуеце?”, “Як качуеце?”, “Як ваша жывёла?” і інш. Яўрэі пры вітанні жадаюць: “Мір

вам!” Кітайцы ж пытаюцца: “Ці еў ты?”, а персы зычаць: “Будзь вясёлы”. Арабы гавораць: “Мір з табой”. Рускія пры сустрэчы або жадаюць здароўя (“Здравствуйте!”), або пытаюцца: “Как здоровье?” Палякі жадаюць добрага дня ці вечара: “Dzien dobry!” “Dobry wieczor!” А як вітаюць адзін аднаго пры сустрэчы беларусы? [4, с. 54].

2. Гісторыя і сучаснасць беларускага моўнага этыкету

У беларускага народа на непаўторнасць яго мовы, у тым ліку і на моўную этыку, наклалі свой адбітак асаблівасці пэўных абрадаў, звычак, усяго прынятага і непрынятага ў паводзінах. Спрадвечную беларускую моўную культуру перш за ўсё адрозніваюць спосабы звароту да адрасата – суразмоўцы.

Ветлівыя звароты. Як толькі не звярталіся адзін да аднаго беларусы ў апошнія стагоддзі: і *ягамосць* ‘устарэлая форма звароту да асобы, вышэйшай па званні ці па сваім становішчы ў грамадстве’, і *васпан* (*васпані*) ‘устарэлая форма ветлівага звароту ў шляхецкім асяроддзі’, і *Вашэць* (*Вашэця*) ‘устарэлы зварот, які паходзіць ад *Вашамосць* і адпавядае сучаснаму звароту на “Вы”, і *Сам* (*Сама*, *Самі*) у значэнні ‘ты’, і *пан* (*пані*), і *гаспадар*, і *спадар* (*спадарыня*) ‘старажытная форма звароту, вядомая з XVI ст., якая паходзіць ад слова *гаспадар*, і *таварыш* ці *грамадзянін* (*грамадзянка*) ‘саветызмы, гістарычна афарбаваныя звароты’, і *нават мужчына* і *жанчына*, і ўрэшце рэшт зноў *спадар* (у пачатку 90-х гадоў XX ст.).

Як бачым, працэс станаўлення моўных нормаў у сферы ветлівых зваротаў у беларускай літаратурнай мове даволі доўгі і супярэчлівы. Напрыклад, толькі ў XX ст. паралельна выкарыстоўвалася некалькі варыянтаў ветлівых зваротаў да суразмоўцы: спачатку *пан* (*пані*), *гаспадар*, *спадар*, а затым – *таварыш*, *грамадзянін* (*грамадзянка*). Два апошні звароты замацаваліся ў беларускай мове як афіцыйныя з часоў былога Савецкага Саюза. Сёння сярод беларусаў замест імя па бацьку актыўна выкарыстоўваюцца ветлівыя звароты: *спадар*, *спадарыня* (пры звароце да замужняй жанчыны), *спадарыч* (пры звароце да нежанатага хлопца), *спадарства* (пры звароце да вялікай аўдыторыі), *спадару* (клічная форма) і інш. [8, с.39]. Як ветлівыя звароты ў нас ужываюцца таксама словы *сябар*, *таварыш* (-ка), *прыяцель*(-ка) ці *дружа* (*сябра*), *дзядзька* (*дзядзечка*), *цётка* (*цёткачка*) – пры звароце да людзей старэйшага ўзросту, прычым пры такім звароце неабавязкова ўлічваць ступень сваяцтва паміж суразмоўнікамі.

З пункту гледжання зыходнай семантыкі вітальных этыкетных формул вылучаюць, як правіла, наступныя тыпы такіх адзінак [4, с. 54]:

1) вітанні-пажаданні, у тым ліку здароўя: *Добрага здароўя! Здароў! Здароўце! Здаровенькі былі!*; удалага дня (ранку, вечара): *Добрага вам дня! Добры вечар!*; дабрабыту: *Рыбно вам! Смачнага вам! Спарына вам у чарку!* і інш.;

2) вітанні-шанаванні (паходзяць ад вітанняў, што мелі месца ў старабеларускай элітарнай культуры): *Чалом вам! Чалом табе!*;

3) вітанні-перфаматывы: *Вітаю вас! Мае вітанні! Вітаю шаноўнае спадарства! Мае шчырыя вітанні!*;

4) вітанні-эматывы, звязаныя з выражэннем радасці ад сустрэчы: *Вельмі рад! Вельмі рады вас / цябе бачыць! Якая нечаканасць/радасць!*;

5) вітанні-пытанні пра жыццё, справы ці здароўе: *Як жыццё? Як жывяце? Як маецеся? Як пачуваеі? Як здароўе?*;

6) вітанні-віншаванні: нешматлікія формулы тыпу *З прыездам! З лёгкай парай!*;

7) вітанні-запрашэнні: *Калі ласка! Заходзьце, сядайце (частуйцеся)!*;

8) хрысціянскія вітанні: *Радуйся! Радуйцеся!*

Вітанні. У залежнасці ад часу сутак беларусы ўжываюць наступныя вітанні: *Дабранак! (Добрага ранку! Добрай раницы! Дабрыдзень! Дзень добры! Прывітанне! Добры вечар!* Дарэчы, сялянскім жыхарам уласціва вітацца нават з незнаёмымі людзьмі, пасылаючы ім знак добразычлівасці ў любы час сутак: “*Добры дзень!*”. У беларускім моўным этыкеце ёсць шэраг формул прывітання з адценнямі запрашэння (увайсці, сесці, адпачыць, утульна размясціцца і інш. Напрыклад: *Прашу міласці начаваць у нас.*

Развітанні. Згодна з беларускім моўным этыкетам, пры развітанні будзе дарэчным скарыстаць наступныя этыкетныя формулы: *Да пабачэння!* (пры жаданні новай сустрэчы); *Бывай(це)!* (пры развітанні назаўжды); *Бывай здароў!*; *Будзь(ма)!* (у любой сітуацыі); *Дабранач!* (уночы); *Пакуль!*; *Жадаю (зычу) усяго найлепшага; Жыві здароў!* Калі хтосьці адыходзіць першым, дык ён можа сказаць так: *Заставайцеся здаровы!* А той, хто застаецца, на адыход жадае: *З Богам! ці Ступай з богам!*

Падзяка. Пры выказванні ўдзячнасці чалавеку беларусы выкарыстоўваюць звычайна кароткія выразы тыпу *Дзякуй!* або *Прымі, калі ласка, падзяку! Дазволь выказаць табе ўдзячнасць!*). А таксама: *Шчыры (вялікі) дзякуй!* (нельга казаць “вялікае дзякуй”, бо гэта калька з рускага “*большое спасибо*”) ці *Дзякуй за ласку!*

Прабачэнне. Гэтая катэгорыя слоў мае ў беларускай мове сваю выразную, адмысловую сітуацыйную формулу: *Прабачце!* або *Выбачайце (калі ласка)!* *Даруйце!* *Перапрашаю!* (выкарыстоўваецца,

калі нам трэба перапыніць чыносьці гутарку – спытаць нешта ў аднаго з суразмоўцаў або “ўставіць” сваю рэпліку).

Зычэнні. У якасці агульнага зычэння таму, хто працуе, незалежна ад віду працы (фізічнай ці разумовай) і ступені знаёмства з чалавекам, мы кажам: *Памажы (памагай), Божа! Нарадзі, Божа* (раней на Беларусі палічылі б хамам чалавека, які маўчком абмінуў таго, хто працаваў, выконваючы цяжкую сялянскую работу, а цяпер, на жаль, на гэта мала хто зважае). Ёсць у нашай мове і прыватныя зычэнні, якія залежаць ад характару дзейнасці, якой займаецца чалавек. Таму, хто, напрыклад, ловіць рыбу, кажуць: *“Рыбно вам!”*, а да таго, хто збірае грыбы, звяртаюцца: *“Грыбно вам!”*, да гаспадыні, якая доіць карову – *“Малочна вам!”* і інш. Між тым, гэтыя слоўныя звароты не ўсе ведаюць, а таму не часта іх і пачуеш. Калі ж мы бачым таго, хто спажывае ежу, дык правільным будзе сказаць, як і стагоддзі таму назад: *Смачна есці!* альбо *Сыць, Божа!*, ні ў якім выпадку не ўжываючы кальку з рускай мовы *“Прыемнага апетыту!”*.

Адрасаванні. У залежнасці ад таго, каму мы пішам ліст (афіцыйны ці сяброўскі), можна скарыстаць наступныя адрасаванні: *Спадару... (спадарыні...)* ці *(глыбока, шчыра) паважанаму спадару (спадарыні), сябру (сяброўцы), дарагому (даражэнькаму), любаму сябру...* Зычэнне ў лісце можна пачаць фразай *ад шчырае душы (жадаю ці зычу ўсяго найлепшага)*.

Як бачым, прыгожа размаўлялі некалі нашыя продкі. У сучаснай беларускай мове адны са згаданых формаў моўнага этыкету беззваротна зніклі, некаторыя ж з цягам часу вярнуліся ва ўжытак, але не так актыўна, як хацелася б, сёння скарыстоўваюцца носьбітамі роднай мовы. У сучаснай сітуацыі білінгвізму на Беларусі нярэдка пры суразмоўніцтве тых, хто вядзе гутарку па-беларуску, даводзіцца чуць стандартныя, калькаваныя з рускай мовы, а часам і зусім не характэрныя для мовы беларусаў выразы накшталт *“Прывет”, “Прыемнага апетыту!”*, *“Спакойнай ночы”* і інш. І ўсё гэта пры наяўнасці выпеставаных у вуснах нашых продкаў слоўных формул *“Бывайце”, “Дабрыдзень”, “Дабранач”, “Смачна з’есці”, “Памажы, Божа!”*... Між тым, толькі ад кожнага з нас залежыць, ці ўзбагацяць у бліжэйшы час гэтыя этыкетныя формулы страчаную моўную спадчыну беларусаў.

Літаратура

Гл. спіс літаратуры на с. 140.

Тэмы рэфератаў

1. Родная мова: сутнасць паняцця і розныя падыходы да яго інтэрпрэтацыі.
2. Глобалізацыя культуры ў сучасным свеце і звязаныя з ёю моўныя працэсы.
3. Родная мова ў кантэксце дзяржаўнага двухмоўя.
4. “Дзве мовы сталі блізкімі мне змалку” (В. Іпатава).
5. Сучасныя праблемы моўнага жыцця і этнічнай самасвядомасці насельніцтва Беларусі.
6. Роля мовы ў нацыянальна-культурным адраджэнні.
7. Беларуская мова як першааснова нацыянальнай культуры.
8. Назвы паселішчаў – помнікі народнай культуры.
9. Нацыянальна-культурная адметнасць беларускіх назваў месяцаў.
10. Асаблівасці моўнага этыкету ў розных краінах.

Пытанні да заліку

1. Паняцце парадыгмы навуковых ведаў. Антрапацэнтрызм як галоўны прынцып сучаснай лінгвістыкі.
2. Этналінгвістыка як комплексная навуковая дысцыпліна, яе мэта і задачы. Прадмет і аб’ект этналінгвістычных даследаванняў.
3. З гісторыі ўзнікнення этналінгвістыкі. Сучасныя этналінгвістычныя школы. Беларуская этналінгвістыка ў кантэксце славістыкі.
4. Мова і этнас. Этнічная функцыя мовы. Менталітэт і родная мова.
5. Гісторыя этнамоўных працэсаў на тэрыторыі Беларусі. Этнамоўныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў старажытнасці.
6. Этнамоўныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX -XX стст.
7. Сучасныя праблемы моўнага жыцця і этнічнай свядомасці насельніцтва Беларусі.
8. Узаемаадносіны мовы і этнічнай культуры: сучасны стан даследавання.
9. Мова як крыніца ведаў пра нацыянальную культуру народа. Роля мовы ў культурна-гістарычнай пераемнасці грамадства.
10. Нацыянальна-культурная спецыфіка мастацкага тэксту. Моўныя адзінкі з этнакультурнай семантыкай у мастацкім тэксце.
11. Этналінгвістычная адметнасць мастацкага перакладу. Нацыянальна-культурны кампанент мовы ў мастацкім перакладзе.
12. Моўная карціна свету ў этнасемантыцы слова. Паняцце архетыпу і канцэпту.

13. Лексічны склад мовы як адлюстраванне нацыянальнай карціны свету. Лексічная адзінка і канцэпт.

14. Нацыянальна-культурная семантыка слова і яе роля ў стварэнні моўнай карціны свету. Паняцце канатацыі.

15. Спецыфіка спосабаў намінацыі ў мове. Фонавыя веды. Безэквівалентная лексіка. Экзатызмы.

16. Фонавыя асаблівасці анамастычнай лексікі. Нацыянальна-культурная спецыфіка беларускіх антрапонімаў.

17. Тапанімічныя назвы як адлюстраванне духоўнай культуры народа. Асаблівасці этнаніміі і этнатапаніміі Беларусі.

18. Фразеалогія ў кантэксце культуры. Этналінгвістычны аспект вывучэння фразеалагічных адзінак. Этнафразеалагічная праблематыка ў працах сучасных даследчыкаў.

19. Нацыянальна-культурная семантыка фразеалагізмаў. Адлюстраванне менталітэту і нацыянальнага характару беларусаў у фразеалогіі.

20. Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагізмаў са значэннем паводзін і стану чалавека ў беларускай мове.

21. Этнакультурная семантыка фразеалагізмаў беларускай мовы з назоўнікамі-заонімамі і фітонімамі.

22. Парэміялагічныя адзінкі як крыніца этнакультурнай інфармацыі. Нацыянальна-культурная спецыфіка беларускіх прыказак і прымавак.

23. Нацыянальна-культурная семантыка побытавай і абрадавай лексікі ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы.

24. Нацыянальна-культурная семантыка ўласных імёнаў у парэміялагічных адзінках беларускай мовы.

25. Нацыянальна-культурны кампанент мовы ў фальклорных тэкстах. Абрадавая лексіка і словы-сімвалы ў беларускіх народных песнях.

26. Этналінгвістычная лексікаграфія. Нацыянальна-культурная семантыка моўных адзінак у этналінгвістычных і лінгвакраіназнаўчых слоўніках.

27. Этнас і моўны этыкет. Нацыянальна-культурная спецыфіка маўленчых паводзін. Гісторыя і сучаснасць беларускага моўнага этыкету.

28. Этнічныя аспекты моўнай палітыкі.

29. Білінгвізм і ўзнікненне бікультуры як комплексная этналінгвістычная праблема. Тэндэнцыі развіцця моўнай сітуацыі ў сучаснай Беларусі.

30. Глобалізацыя і мова. Глобалізацыя культуры ў сучасным свеце і звязаныя з ёй моўныя працэсы.

Літаратура

Асноўная

1. Данич, О.В. Менталітэт беларусов и русских. Отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии / О.В. Данич. – Витебск, 2004.
2. Дзядова, А.С. Этналінгвістыка: метадычныя рэкамендацыі / А.С. Дзядова. – Віцебск : ВДУ імя П.М.Машэрава, 2013.
3. Дзядова, А.С. Чалавек у люстэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі: манаграфія / А.С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П.М.Машэрава, 2013.
4. Ковшова, М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии : Коды культуры / М.Л. Ковшова. – М., 2016.
5. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику : учеб. пособие : [для филологов] / В.А. Маслова. – 9-е изд., стер. – Москва, 2018.
6. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / В.А. Маслова ; отв. ред. У.М. Бахтикиреева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2018.
7. Мікуліч, Т.М. Мова і этнічная самасвядомасць / Т.М. Мікуліч. – Мінск, 1996.
8. Півавар, К.С. Беларуская ментальнасць у моўнай прасторы мастацкага тэксту / К.С. Півавар. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2015.
9. Руденко, Е.Н. Этнолінгвістыка без границ. Введение в лингвистическую антропологию : пособие / Е.Н. Руденко. – Минск, 2014.
10. Садоўская, А.Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект / А. Л.Садоўская. – Мінск, 2011.

Дадатковая

11. Басава, Г. Лінгвакразнаўчы падыход у прэзентацыі беларускай фразеалогіі замежным студэнтам / Г. Басава // Роднае слова. – 2000. – № 5. – С. 19-21.
12. Басава Г. “Ні сюды Мікіта ні туды Мікіта”: Уласныя імёны як носьбіт нацыянальна-культурнага кампанента значэння слова / Г. Басава // Роднае слова. – 2001. – №10. – С. 43-46.
13. Басава, Г.І. Святло слова: Дапам. па лінгвакультуралогіі для студ. філал. спец. / Г.І. Басава.– Мінск, 2002.
14. Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце: матэрыялы рэспуб. нав.-практ. канф., Віцебск, 21-22 кастрычніка 2010 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: Г.А. Арцямёнак, В.І. Русілка (адк. рэд.) [і інш.].– Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2010.

15. Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксте : матэрыялы II Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 19-20 лістапада 2015 г. / Віц. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Г.А. Арцямёнак (адк. рэд.) [і інш.]. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015.

16. Брагіна, А.А. Лексика языка и культура страны: Изучение лексики в лингвострановедческом аспекте / А.А. Брагіна. – М., 1986.

17. Валодзіна, Т.В. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў / Т.В. Валодзіна. – Мінск, 1999.

18. Герд, А.С. Введение в этнолингвистику / А.С. Герд. – Спб., 1995.

19. Ефремов, Н.Н. Языковая картина мира / Н.Н. Ефремов. – М., 1998.

20. Канюшкевіч, М.І. Моўная карціна свету беларуса / М.І. Канюшкевіч // Славянские народы и их культура в современном мире. – Гомель, 1996. – С. 76-80.

21. Коваль, В.И. Восточнославянская этнофразеология: Деривация, семантика, происхождение / В.И. Коваль. – Гомель, 1998.

22. Коваль, У.І. Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях / У.І. Коваль. – Мінск, 1994.

23. Котович, О. Золотые правила народной культуры / О. Котович, Я. Крук. – 13-е изд. – Минск, 2018.

24. Крук, Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – 2-е выд. – Мінск, 2001.

25. Леванцэвіч, Л.В. Лінгвакультуралогія: слова, значэнне, кантэкст: вуч.-мет. дапам. / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2009.

26. Леванцэвіч, Л.В. Лінгвакультуралогія: слова, значэнне, кантэкст: метаад. рэкамендацыі / Л.В. Леванцэвіч, М.М. Аляхновіч; Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст, 2010.

27. Леванцэвіч, Л.В. Лінгвакультуралогія : дапам. для студэнтаў філал. фак. / Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна ; аўтар-склад. Л.В. Леванцэвіч. – Брэст, 2015.

28. Ленсу, Ю.Я. Таямніцы беларускай хаты / Я.Ю. Ленсу. – Мінск, 2007.

29. Ляшчынская, В.А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія: вучэб. дапам. / В.А. Ляшчынская. – Мінск, 2010.

30. Маслова, В. А. Коды лінгвокультуры : учеб. пособие / В.А. Маслова, М.В. Пименова. – 3-е изд., стер. – Москва, 2018.

31. Маслова, В.А. Основы современной лингвистики : курс лекций : учеб. пособие для студентов второй ступени (магистратура) учреждений высш. образования по специальности “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / В.А. Маслова. – Витебск, 2018.

32. Маслова, В.А. Славянские ценности в коммуникативном пространстве регионов : коллективная монография / В.А. Маслова [и др.]. – Минск, 2017.

33. Мечковская, Н.Б. Социальная лингвистика / Н.Б. Мечковская.– М., 2000.

34. Мокиенко, В.М. Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии / В.М. Мокиенко. – М., 2007.

35. Нацыянальна-культурны кампанент у дыялектнай і літаратурнай мове: матэр. Рэспуб. нав.-практ. канф. (Брэст, 18-19 кастрычніка 2012г.) / Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Брэсцкі дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна; рэдкал.: М.І.Новік [і інш.]. – Брэст : Альтернатива, 2013.

36. Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння (да 95-годдзя з дня нараджэння прафесара Ф.М. Янкоўскага) : зб. навук арт. / Бел. дзярж. пед. ун-т імя Максіма Танка; рэдкал.: Г.Ф. Андарала, Д.В. Дзятко (адк. рэд.), Н.П. Лобань і інш. – Минск : БДПУ, 2013.

37. Нацыянальна-культурны кампанент у літаратурнай і дыялектнай мове : зб. навук. арт. / Брэсц. дзярж. ун.-т імя А.С.Пушкіна ; рэдкал.: С.Ф. Бут-Гусаім [і інш.]. – Брэст, 2017.

38. Перехвальская, Е.В. Этнолингвистика : учебник для академического бакалавриата / Е.В. Перехвальская. – М., 2015.

39. Рогалеў, А.Ф. Назвы Бацькаўшчыны (тапанімія Беларусі) / А.Ф.Рогалеў. – Гомель, 2008.

40. Садоўская, А.Л. Беларуская этналінгвістыка ў кантэксце славістыкі /А.Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы.– Минск, 2004.– Вып. 3. – С. 94-102.

41. Садоўская, А.Л. Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагізмаў /А.Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы.– Минск, 2005. – Вып. 4. – С. 90-103.

42. Садоўская, А.Л. Этналінгвістычны аспект у фразеалогіі / А.Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы.– Минск, 2003. – Вып. 2. – С. 121-128.

43. Салеев, В.А. Язык в национальной культуре / В.А. Салеев.– Минск, 1992.

44. Славянская мифология и этнолингвистика: сборник научных статей / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.] ; М-во образования РБ, Гом. гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель, 2015.

45. Старавойтава, Н. Гісторыя і сучаснасць беларускага слоўнага этыкету / Н. Старавойтава // Роднае слова. – 2006. – № 6. – С. 39-42.

46. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М., 1996.

47. Толстой, Н.И. Язык и культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой.– М., 1995.

48. Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: Матер. Междунар. науч. конф., Минск, 2-4 ноября 2000 г. – Минск, 2001.

Даведачныя выданні

1. Вушацкі словазбор Рыгора Барадуліна / уклад. Н. Давыдзенка; праadm. У. Някляева. – Мінск, 2013.

2. Іванова, С.Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў. – Мінск, 1997.

3. Исаев, М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов / М.И. Исаев – 3-е изд. – М., 2003.

4. Маркина, Л.Г. Культура Германии. Лингвострановедческий словарь / Л.Г. Маркина. – М., 2006.

5. Маслова, В.А. Краткий лингвокультурологический словарь-справочник : культурное пространство Витебщины / В.А. Маслова, С.В. Николаенко. – Витебск, 2011.

6. Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983.

7. Россия. Большой лингвострановедческий словарь / Под общ. ред. Ю.Е. Прохорова. – М., 2007.

8. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / Л.І. Злобін (рэд.) [і інш.].– Віцебск, 2012. – Ч. 1.

9. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны : у 2 ч. / склад. : Г.К. Семянькова, Т.А. Грачыха, А.С. Дзядова [і інш.]; пад рэд. А.С. Дзядовой. – Віцебск, 2014. – Ч. 2.

10. Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В 5 тт. (Под ред. Н.И. Толстого). –1995-2012.

11. Фелицина, В.П. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. Лингвострановедческий словарь / В.П. Фелицына, Ю.Е. Прохоров. – М., 1979.

12. Шкраба, І. Крынічнае слова: Беларускія прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба. – Мінск, 1987.

13. Шкраба, І.Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі / І.Р. Шкраба.– Мінск, 2008.

14. Bartminski, J. Słownik stereotypów i symboli ludowych / J. Bartminski.– Lublin, 1996. T. 1. Kosmos.

Пералік
навуковых прац А.С. Дзядовой па этналінгвістычнай праблематыцы

1. Дзядова, А.С. З’явы культуры як крыніцы фарміравання старабеларускіх фразеалагізмаў са значэннем паводзін і стану чалавека / А.С. Дзядова // “Мова – Літаратура – Культура”: матэрыялы V Міжнар. нав. канф. (да 80-годдзя праф. Л.М. Шакуна), Мінск, 16-17 лістапада 2006 года. [Тэкст] / Беларускі дзярж. ун-т; у аўтарскай рэдакцыі. – Мінск: Права і эканоміка, 2007. – С. 221-223.

2. Дзядова, А.С. Назвы святаў і прысвяткаў у беларускіх прыказках і прымаўках як крыніца лінгвакраіназнаўчай інфармацыі / А.С. Дзядова // “VIII Міжнародныя навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу”, Міжнар. навук. канф. (2007, Гомель). Міжнародная навуковая канферэнцыя “VIII Міжнародныя навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу”, 18 мая 2007 г.: [Зборнік навуковых артыкулаў]: У 2 ч. – Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2007. – Ч. 2. – С. 179-182.

3. Дзядова, А.С. Нацыянальна-культурная спецыфіка безэквівалентнай лексікі ў “Беларуска-расійскім слоўніку” М. Байкова і С. Некрашэвіча / А.С. Дзядова // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі: матэр. Рэспуб. нав. канф. (да 70-годдзя з дня нарадж. праф. Г.М.Малажай), Брэст 20-21 сакавіка 2008 г. (пад агул. рэд. М.І.Новік, Брэсцкі дзярж. ун-т імя А.С.Пушкіна, кафедра бел. мовазнаўства. – Брэст: БрДУ, 2008. – С.53-55.

4. Дзядова, А.С. Культурна-гістарычная канатацыя фразеалагізмаў у старабеларускай мове XIУ-XVIII стст. // Дыялекталогія і гісторыя беларускай мовы. Матэр. Міжнар. нав. канф. Мінск, 15-16 красавіка 2008 г.; Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2008. – С. 252-256.

5. Дзядова, А.С. Этналінгвістычная адметнасць перакладу рамана У. Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім” на рускую мову / А.С. Дзядова // “Скарына і наш час”. IV Міжнар. нав. канф. (2008, Гомель). Міжнар. нав.канф.”Скарына і наш час”, 13-14 лістапада 2008 г.: у 2 ч. Ч.2 / рэдкал. А.А. Станкевіч (гал. рэд.). – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. – С. 169-173.

6. Дзядова, А.С. Безэквівалентная лексіка: сінхранічны і дыяхранічны аспекты / А.С. Дзядова, Н.П. Даўбешка. – Веснік ВДУ. – 2009.– № 4. – С. 104-107.

7. Дзядова, А.С. Этналінгвістычная адметнасць анамастычнай лексікі ў перакладзе твораў В. Быкава на рускую мову / А.С. Дзядова // Тэкст. Язык. Человек: сб.науч.трудов: в 2 ч.– Мозырь: УО “МГПУ им. И.П. Шамякина”, 2009. – Ч. 1. – С. 201-202.

8. Дзядова, А. Нацыянальна-культурная спецыфіка канцэпта “падман” у беларускай фразеалогіі / А. Дзядова, К. Вінакурава // Каб жыло наша Слова: зб. нав. арт. да 90-годдзя з дня нараджэння Ф. Янкоўскага. – Брэст: Альтэрнатыва, 2009. – С. 90-93.

9. Дзядова, А. Этнакультурная адметнасць назваў страў нацыянальнай кухні ў беларускіх прыказках і прымаўках / А. Дзядова // Куляшоўскія чытанні: мат-лы Міжнар. нав.-практ. канф. (Магілёў, 24 красавіка 2009 г.). – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2009.– С. 125-127.

10. Дзядова, А. Канцэпт “злосць” у фразеалагічнай сістэме беларускай мовы / А. Дзядова // Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica: VIII Міжнародная навуковая канферэнцыя “Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства”: у 2 ч., Віцебск, 22-24 кастрычніка 2009 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: Г.М. Мезенка (адк. рэд.).– Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2009.– Ч. 1.– 165-169.

11. Дзядова, А. Этнакультурныя нормы моўных паводзін у парэмія-лагічных адзінках беларускай і рускай моў // А. Дзядова, В. Стаселька // Актуальныя праблемы сучаснага гуманітарнага познання: матэрыялы міжнарод. науч.конф., Витебск, 29-30 октября 2009 г. / Вит. гос. ун-т; редкол.: В. И. Каравкин (гл. ред.). – Витебск: УО “ВГУ им. П. М. Машерова”, 2009. – С. 233-234.

12. Дзядова, А. Этнакультурныя нормы моўных паводзін у фразеалагічных адзінках беларускай і рускай моў / А. Дзядова // Беларуская мова ў культурнай і моўнай прасторы Слав’і: Матэр. Міжнар. нав. канф. (Мінск, 24-25 лістапада 2009 г.) / Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі.– Мінск : Права і эканоміка, 2009. – С.164-168.

13. Дзядова, А.С. Этнакультурны кантэкст фразем і парэмій са значэннем моўных паводзін / А.С. Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике: материалы XV (62) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, посвященной 100-летию со дня основания УО «ВГУ им. П. М. Машерова», Витебск, 3–5 марта 2010 г./ Вит. гос. ун-т; редкол.: А.П. Солодков(гл. ред.).– Витебск: УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2010. – С. 156-157.

14. Дзядова, А.С. Этнакультурная спецыфіка назваў страў і напояў у помніках старабеларускага пісьменства XIV-XVIII стст. / А.С. Дзядова // Беларуская пісьмовая спадчына ў кантэксце еўрапейскага культурна-гістарычнага працэсу XI-XIX стагоддзяў: вытокі, традыцыі, уплывы. Матэр. Рэспуб нав.-практ канф., Мінск, 24 мая 2010 г., НАН Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры, рэдкал. А.У. Бразгуноў, В.А. Чамярыцкі (нав. рэд-ры) [і інш.].– Мінск: Права і эканоміка, 2010. – С.166-170.

15. Дзядова, А.С. Сімволіка птушкі ў паэтычным радку Р. Барадуліна / А.С. Дзядова, К.С. Вінакурава // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння.: навуковы зборнік да 60-годдзя П.А. Міхайлава / рэд. кал.: А.В. Барысевіч, Д.В. Дзятко, Н.П. Лобань [і інш.]; адк. рэд. Д.В. Дзятко.– Мінск: Права і эканоміка, 2010.– С. 242-246.

16. Дзядова, А.С. Спецыфіка канцэпта “працавітасць” у прыказках і прымаўках пра лёс і характар чалавека / А.С. Дзядова // Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце: матэрыялы рэспуб. нав.-практ. канф., Віцебск, 21-22 кастрычніка 2010 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: Г.А. Арцямёнак, В.І. Русілка (адк. рэд.) [і інш.].– Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2010. – С. 39-42.

17. Дзядова, А.С. Этнакультурная семантыка назваў побыту ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы / А.С. Дзядова // “Веснік МДПУ імя І.П. Шамякіна”. – 2011. – № 1(30).– С. 85-89.

18. Дзядова, А.С. Роля роднай мовы ў фарміраванні этнічнай самасвядомасці жыхароў беларуска-рускага памежжа / А.С. Дзядова // Актуальныя праблемы прыгранічных раёнаў Беларусі і Расійскай Федэрацыі: матэрыялы міжнарод.научно-практ. канферэнцыі, Витебск, 27мая 2011г./Вит. гос. ун-т; редкол.: А. П. Солодков [и др.]– Витебск: УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2011. – С 170-172.

19. Дзядова, А.С. Хрысціянскі светапогляд беларусаў праз прызму фразеалогіі: лінгвакультуралагічны аспект / А.С. Дзядова // Формирование языковой компетенции в процессе профессиональной подготовки специалистов: традиции, новации, опыт внедрения современных технологий обучения: матер. Междунар. научн.-метод. конф., Минск, 24-25 марта 2011г./ под ред. С.Н. Короткой. – Мінск: ВА РБ, 2011. – Т. 1.– С.145-147.

20. Дзядова, А.С. Характар чалавека праз прызму фразеалогіі беларускай мовы: лінгвакультуралагічны аспект /А.С. Дзядова // “Скарына і наш час”, V

Міжнародная навуковая канф. (2011, г. Гомель). Міжнародная навуковая канферэнцыя “Скарына і наш час”, 14-15 кастрычніка 2011 г.: [матэрыялы] / рэдкал.: А.А. Станкевіч (гал.рэд.) [і інш.]; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2011. – С. 126-128.

21. Дзядова, А.С. Канцэпт “слова” ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы / А.С. Дзядова // Учёные записки ВГУ им. П.М. Машерова: сб. научных трудов. – Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2012. – Т. 14. – С. – 147-155.

22. Дзядова, А.С. Спецыфіка канцэпта “п’янства” ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы / А.С. Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике: матер. XVII (64) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, Витебск, 14 -15 марта 2012 г./ Вит. гос. ун-т; редкол.: А.П. Солодков (гл. ред.) [и др.] – Витебск: УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2012. – Т. 1. – С. –152-157.

23. Дзядова, А.С. Паняцце “сяброўства” праз прызму прыказак і прымавак беларускай мовы: этнапедагагічны аспект / А.С. Дзядова // Педагогические инновации : традиции, опыт, перспективы: материалы III Международной научно-практической конференции, Витебск, 3 мая 2012г./ Вит. гос. ун-т; редкол.: Н.А. Ракова (отв. ред.) [и др.]. – Витебск: УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2012. – С.205 -207.

24. Дзядова, А.С. Лінвакультуралагічны падыход да выкладання беларускай мовы студэнтам нефілалагічных факультэтаў / А.С. Дзядова // Нацыянальна-культурны кампанент у дыялектнай і літаратурнай мове: матэр. Рэспуб. нав.-практ. канф. (Брэст, 18-19 кастрычніка 2012 г.) / Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Брэсцкі дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна; рэдкал.: М.І.Новік [і інш.]. – Брэст : Альтэрнатыва, 2013.– С. 60-62.

25. Дзядова, А.С. Канцэпты “Бог” і “чорт” у мове беларускага казачнага эпасу / А.С. Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике: матер. XVIII (65) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, Витебск, 13-14 марта 2013 г./ Вит. гос. ун-т; редкол.: А.П. Солодков (гл. ред.) [и др.] – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2013. – Т. 1. – С.190 -192.

26. Дзядова, А.С. Метафара як сродак рэпрэзентацыі канцэпта “час” у мове паэзіі Р. Барадуліна / А.С. Дзядова, В.В. Недзведзь // Моўна-культурная прастора Брэсцка-Пінскага Палесся: зб. навук. артык. / Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Брэсцкі дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. бел. мовы і дыялекталогіі; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст : Альтэрнатыва, 2013.– С. 61-65.

27. Дзядова, А.С. Метафара як сродак рэпрэзентацыі канцэпту “Бог” у мове паэтычных твораў Р. Барадуліна / А.С. Дзядова // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння (да 95-годдзя з дня нараджэння прафесара Ф.М. Янкоўскага) : зб. навук арт. / Бел. дзярж. пед. ун-т імя Максіма Танка; рэдкал.: Г.Ф. Андарала, Д.В. Дзятко (адк. рэд.), Н.П. Лобань і інш. – Мінск : БДПУ, 2013.– С. 137-140.

28. Дзядова, А.С. Метафара як сродак рэпрэзентацыі канцэпту “вада” ў мове паэтычных твораў Р. Барадуліна / А.С. Дзядова // Беларуская-руская-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія : зборнік навуковых артыкулаў / склад. : Г.М. Мезенка, С.У. Нікалаенка ; пад нав. рэд. Г.М. Мезенка. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2013. – С. 137-140.

29. Дзядова, А.С. Семантызацыя сацыяльных адносін і пачуцця патрыятызму ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы / А.С. Дзядова // Состояние и перспективы развития белорусско-российского приграничья как специфической социокультурной реальности : материалы международной научно-

практической конференции, Витебск, 26 ноября 2013 г./ Вит. гос. ун-т; редкол.: И.М.Прищепа [и др.]. – Витебск : ВГУ им. П.М. Машерова, 2013. – С. 49-51.

30. Дзядова, А.С. Плач і смех у фразеалагізмах і парэміях / А.С. Дзядова // Роднае слова. – 2014. – № 4. – С.34-36.

31. Дзядова, А.С. // Семантычная апазіцыя “працавітасць – гультайства” ў парэміях / А.С. Дзядова // Роднае слова. – 2014. – № 12. – С.40-42.

32. Дзядова, А.С. Спецыфіка канцэпту “сям’я” ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы / А.С. Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике : материалы XIX (66) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, Витебск, 13-14 марта 2014 г.: в 2 т. / Вит. гос. ун-т; редкол.: И.М. Прищепа (гл. ред.) [и др.]. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2014. – Т.1. – С. 155-157.

33. Дзядова, А.С. Чалавек праз прызму семантычных дыялектызмаў у гаворках Віцебшчыны / А.С. Дзядова, Т.А. Васільева // Ученые записки УО “ВГУ им. П. М Машерова”: сб. научн. трудов. – Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова, 2015. – Т. 19. – С. 133-138.

34. Дзядова, А.С. Фразеалагізаваныя выказванні і праклёны як сродкі рэпрэзентацыі моўных паводзін беларусаў / А.С. Дзядова // Актуальныя праблемы філалогіі і методыкі выкладання філалагічных дысцыплін : зборнік навуковых арыкулаў / пад агул. рэд. А.М. Макарэвіча. – Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2015. – С. 230-234.

35. Дзядова, А.С. Семантызацыя гаспадарчай дзейнасці чалавека ў гаворках Віцебшчыны: дзеяслоўная лексіка / А.С. Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике: материалы XX (67) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, Витебск, 12-13 марта 2015 г.: в 2 т. / Вит. гос. ун-т; редкол.: И.М. Прищепа (гл. ред.) [и др.]. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2015. – Т.1. – С. 115-117.

36. Дзядова, А.С. Гістарычнае мінулае праз прызму мовы паэзіі Рыгора Барадуліна / А.С. Дзядова // Роль гражданского общества, социального и правового государства в защите и реализации прав человека. Материалы 5-й межвузовской научно-практической конференции. Гродно, 29 апреля 2015 г. В двух частях. – Минск : “БИП-Институт правоведения”. Часть 1. – 2015. – С. 61-62.

37. Дзядова, А.С. Паняцце “гасціннасць” праз прызму парэміялагічных адзінак беларускай мовы: лінгвакультуралагічны аспект / А.С. Дзядова // Теория и практика преподавания лингвистических дисциплин в вузах негуманитарного профиля : материалы V Междунар. науч.-практ. конф. / Белорусская государственная сельскохозяйственная академия; редкол.: П.А. Саскевич (гл. ред.) [и др.]. – Горки, 2015. – С. 54-56.

38. Дзядова, А.С. Метафарычная рэпрэзентацыя канцэпту “агонь” у мове паэтычных твораў Р. Барадуліна / А.С. Дзядова // Славянская мифология и этнолингвистика: сборник научных статей / редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]; М-во образования РБ, Гом. гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2015. – С. 73-76.

39. Дзядова, А.С. Тапанімічная лексіка як носьбіт лінгвакраіназнаўчай інфармацыі ў мове паэзіі Рыгора Барадуліна / А.С. Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике: материалы XXI (68) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, Витебск, 11-12 февраля 2016 г.: в 2 т. / Вит. гос. ун-т ; редкол. : И.М. Прищепа (гл. ред.) [и др.]. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2016. – Т.1. – С. 126-128.

40. Дзядова, А.С. Лінгвакультурны феномен канцэпту “жанчына” ў мове беларускага фальклору: вясельныя песні / А.С. Дзядова // Моўная адзінка ў кантэксце часу : зб. матэрыялаў Рэсп. навук.-практ. канф., Брэст, 20 лістап. 2015 г. / Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна ; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]; пад агул. рэд. Л.В.Леванцэвіч. – Брэст : БрДУ, 2016. – С. 56-60.

41. Дзядова, А.С. Уласнае імя як носьбіт нацыянальна-культурнай інфармацыі ў паэтычным дыскурсе Рыгора Барадуліна / А.С. Дзядова // Региональная ономастика: проблемы и перспективы исследования : сборник научных статей / сост. : А.М. Мезенко, Е.А. Зайцева, О.В. Шеверина ; под научн. ред. А.М. Мезенко. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2016. – С. 236-239.

42. Дзядова, А.С. “Не мяняй свой куток на прастору чужую”... / А.С. Дзядова // Роднае слова. – 2016. – № 2. – С. 47.

43. Дзядова, А.С. Францыск Скарына як прэцэдэнтнае імя ў беларускай лінгвакультуры / А.С. Дзядова, К.С. Півавар // Роднае слова. – 2017. – № 5. – С. 34-38.

44. Дзядова, А.С. Лексіка са значэннем вясельнай абраднасці ў гаворках Віцебшчыны: лінгвакраіназнаўчы аспект / А.С. Дзядова // Ценностные ориентации и историческое сознание населения белорусско-российского приграничья : материалы международной заочной научно-практической конференции, Витебск, 2 февраля 2017г. –С.153-156. – [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://lib.vsu.by/123456789/10059>. – Дата доступу: 05.04.2017.

45. Дзядова, А.С. Метафара як крыніца лінгвакраіназнаўчай інфармацыі пра беларускі народ у мове паэзіі Рыгора Барадуліна / А.С. Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике : материалы XXII(69) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, Витебск, 9 -10 февраля 2017 г. : в 2 т. / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: И.М. Прищепа (гл. ред.) [и др.]. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2017. – Т. 1. – С. 128-130.

46. Дзядова, А.С. “Дзе шукаць сваю родную мову ў наш час?": да пытання аб ужыванні беларускай мовы ў сучаснай сацыякультурнай прасторы / А.С. Дзядова // Феномен родного языка: коммуникативно-лингвистический, социокультурный, философский и психологический аспекты : сборник научных статей и творческих работ (по итогам научно-методического семинара, посвященного Международному дню родного языка; 21 февраля 2017 года; Витебск, Витебский государственный университет имени П.М. Машерова) / Вит. гос. ун-т; редкол.: И.П. Зайцева (отв. ред.) [и др.]; под общ. ред. И.П. Зайцевой и С.В. Николаенко. – Витебск : ВГУ имени П. М Машерова, 2017. – С. 20-25.

47. Дзядова, А.С. Семантызацыя лёсу чалавека ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы / А.С. Дзядова // Слова ў мове, тэксце, навучанні : зб. матэрыялаў рэгіян. навук.-метаад. семінара, Брэст, 16 сак. 2015 г. / Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С.Пушкіна ; рэдкал.: Л.І. Яўдошына, Л.В. Леванцэвіч, А.В. Дзябёлая ; пад. агул. рэд. Л.І.Яўдошынай. – Брэст : БрДУ, 2017. – С. 64-67.

48. Дзядова, А.С. Земляробчая лексіка ў дыялектнай мове Віцебшчыны : лінгвакраіназнаўчы аспект / А.С. Дзядова // Нацыянальна-культурны кампанент у літаратурнай і дыялектнай мове : зб. навук. арт. / Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С.Пушкіна ; рэдкал.: С.Ф. Бут-Гусаім [і інш.]. – Брэст : БрДУ, 2017. – С. 49-54.

49. Дзядова, А.С. Семантычныя дыялектызмы ў гаворках Віцебшчыны як крыніца лінгвакраіназнаўчай інфармацыі / А.С. Дзядова // Гістарычнае мовазнаўства ў кантэксце міждысцыплінарных даследаванняў : зб. арт. Міжнар. навук. канф., Мінск, 25–26 кастр. 2017 г. / НАН Беларусі, Цэнтр даслед. беларус.

культ., мовы і літ., Ін-т мовазнаўства; рэд. І.У. Будзько, Н.В. Паляшчук. – Мінск : Права і эканоміка, 2017. – С. 84-89.

50. Дзядова, А.С. Абрадавая лексіка ў гаворках Віцебшчыны : лінгвакультуралагічны аспект / А.С. Дзядова // Роднае слова. – 2018. – № 7. – С. 43-47.

51. Дзядова, А.С. Побывавае лексіка ў мове беларускай народнай казкі як крыніца нацыянальна-культурнай інфармацыі / А.С. Дзядова, А.С.Булах // Ученые записки УО “ВГУ им. П.М. Машерова”: сборник научных трудов. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2018. – Т. 26. – С. 171-176.

52. Дзядова, А.С. Гістарычны слоўнік беларускай мовы (рэцэнзія) / Г.А. Арцямёнак, А.С. Дзядова // Ученые записки УО “ВГУ им. П.М. Машерова”: сборник научных трудов. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2018. – Т. 26. – С. 226-227.

53. Дзядова, А.С. Каляндарна-абрадавая лексіка ў гаворках Віцебшчыны / А.С. Дзядова // Роднае слова. – 2018.– № 11. – С.40-42.

54. Дзядова, А.С. Уласнае імя як сродак рэпрэзентацыі канцэпту “Радзіма” ў паэтычным дыскурсе Генадзя Бураўкіна / А.С. Дзядова // Региональная ономастика: проблемы и перспективы исследования : сборник научных статей / сост. : А.М. Мезенко, М.Л.Дорофеевко, Ю.М.Дулова, О.В.Шеверина; под научн. ред. А.М. Мезенко. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2018. – С. 221-225.

55. Дзядова, А.С. Мова твораў Генадзя Бураўкіна як крыніца нацыянальна-культурнай інфармацыі / А.С. Дзядова // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі (да 80-годдзя з дня нараджэння прафесара Г.М.Малажай) : зб. навук. арт.: у 2 ч. / Брэсц. дзярж. ун.-т імя А.С.Пушкіна ; рэдкал.: В.М. Касцючак [і інш.]. – Брэст : БрДУ, 2018. – Ч. 2. – С. 10-13.

56. Дзядова, А.С. Метафарычная рэпрэзентацыя паняцця *родная мова* ў паэтычным дыскурсе Рыгора Барадуліна / А.С. Дзядова // Феномен родного языка: коммуникативно-лингвистический, социокультурный, философский и психологический аспекты : сборник научных статей / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: И.П. Зайцева (отв. ред.) [и др.] ; под общ. ред. И.П. Зайцевой. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2018. – С.158-161.

57. Дзядова, А.С. Лінгвакраіназнаўчая спецыфіка безэквівалентных назваў са значэннем гаспадарчай дзейнасці чалавека / А.С. Дзядова // “Дарагое мне – і маё – беларускае” : навуковы зборнік да 100-годдзя з дня нараджэння прафесара Ф.М. дкал.: Г.М. Валочка [і інш.]; нав. рэд. Д.В.Дзятко. – Riga: BVKI,2018. – С. 119-123.

58. Дзядова, А.С. “Быў. Ёсць. Буду”: Уладзімір Караткевіч як прэцэдэнтнае імя ў беларускай лінгвакультуры / А.С. Дзядова // Навукова-метадычная думка на Беларусі: матэрыялы рэгіянальнай (з міжнародным удзелам) навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 100-годдзю “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча, Віцебск, 5 снежня 2018 г. / Віц. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Г.А. Арцямёнак (адк. рэд.) [і інш.]. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2018. – С. 76-80.

59. Дзядова, А.С. Метафарычная вербалізацыя прыроды ў мове твораў Рыгора Барадуліна: лінгвакраіназнаўчы аспект”/ А.С.Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике : материалы XXIV(71) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, Витебск, 14 февраля 2019 г. : в 2 т. / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: И.М. Прищепа (гл. ред.) [и др.]. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2019. – Т. 1.– С. 103-104.

60. Дзядова, А.С. Этнакультурная спецыфіка канцэпту “мова” ў паэзіі Рыгора Барадуліна і Генадзя Бураўкіна // Феномен родного языка: коммуникативно-лингвистический, социокультурный, философский и психологический аспекты : сборник научных статей / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: И.П. Зайцева (отв. ред.) [и др.] ; под общ. ред. И.П. Зайцевой. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2019. – С. 175-178.

Вучэбнае выданне

**ЭТНАЛІНГВІСТЫКА ДЛЯ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ
1-21 05 01 БЕЛАРУСКАЯ ФІЛАЛОГІЯ (ПА НАПРАМКАХ)**

Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне

Складальнік

ДЗЯДОВА Алена Сяргееўна

Тэхнічны рэдактар

Г.У. Разбоева

Камп'ютарны дызайн

І.У. Волкава

Падпісана ў друк .2019. Фармат 60x84¹/₁₆. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 10,34. Ул.-выд. арк. 10,56. Тыраж экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 от 31.03.2014 г.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.